

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAG. R. 01

X. 13. 05

X. 13. 03

V. 01. 03

U. 01. 04

G. 31. 10

F. 70. 20

RICHARD PRAŽÁK

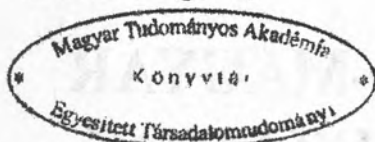
CSEH-MAGYAR PÁRHUZAMOK

**Tanulmányok
a 18–19. századi művelődéstörténeti
kapcsolatokról**

GONDOLAT KIADÓ
Budapest 1991

1381

Leltári szám: 9586

Helyszám: 41.241

1381/92

© Richard Prazák

ISBN 963 282 641 8

ISSN 0237-2487

Sorozatszerkesztő: Szarka László
A szerkesztési és tördelési munkát
az MTA Történettudományi Intézet számítógépes
kiadványcsoportja végezte.
Felelős vezető: Burucs Kornélia
Nyomdai munkálatok: Rakpart Kft.
Felelős vezető: Galler Péter
342/91

A könyv
az MTA – Soros Alapítvány,
a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság
Magyar tagozata,
a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány
és a Párbeszéd Alapítvány támogatásával jelenik meg.

HUNGARO - BOHEMICO - SLOVACA 5.

REGIO - KÖNYVEK 5.

Az én magyar utam

Az én magyar utam 1950-ben kezdődött. Akkor iratkoztam be a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karára. Eredetileg bohémisztikát és általános irodalomtudományt akartam hallgatni, de abban az évben nem indítottak általános irodalomtudomány szakot. Így merült föl a kérdés, milyen szakot választhatnék a cseh mellett. A kari folyosón véletlenül találkoztam egy gimnáziumi iskolatársammal, és ő beszélt arról, milyen jó a magyar tanszék az egyetemen. Egy „kedves bácsi” és egy „rokonszenves fiatalember” tanítanak ott, és a diákok inkább családi körben érzik magukat, mint iskolában. Ahogy kiderült, a kedves bácsi Blaskovics József nyelvész, a szimpatikus fiatalember pedig Rákos Péter volt. Rajtuk kívül azután még Bredár Gyula tanított bennünket, aki szerencsénkre kevésbé tudott csehül, így mindjárt a kezdetektől magyarul kellett hallgatnunk az előadásait. Akkor már túl voltunk ugyan az első nehézségeken, mégis — a magyar nyelv szláv fülnek szokatlan szerkezete miatt — sokan gondoltunk arra, hogy ez a nyelv egy cseh számára nem igazán elsajátítható, és jobb lenne abbahagyni a tanulását addig, amíg nem késő. Ebben a „tanulmányi” válságomban nyújtott lelki támaszt nagybátyám, Albert Pražák, a Károly Egyetem nagyhírű professzora, aki meggyőződött arról, hogy egy cseh irodalomtörténésznek nagyon fontos a magyar nyelv. Ő maga gyakran sajnálkozott azon, hogy nem ismeri ezt a nyelvet, főleg Nerudáról értekezve érezte ezt, hiszen Neruda annyira szerette a magyar irodalmat. Talán éppen nagybátyám emlékére (1956-ban halt meg, a magyar forradalom napjaiban) kezdtem írni Jan Neruda és a magyar irodalom című tanulmányomat, mely a brünni bölcsészkar irodalomtudományi évkönyvében jelent meg 1958-ban. Ebben a tanulmányomban „mikrofilológiai aprólékossággal” — ahogyan Sziklay László írt róla — elemeztem Jan Neruda fordításait a magyar irodalomból, és arra a következtetésre jutottam, hogy Neruda részben az egykorú német fordításokat használta. Részben talán egy magyar származású közvetítő segítségét is igénybe vette Petőfi és Vörösmarty költeményeinek csehre fordításában. Jóllehet nem ismerte a magyar nyelvet, ennek ellenére olyan kongeniálisan tudta tolmácsolni például az *Egy gondolat bánt engemet* című Petőfi-verset, hogy a „szent

világszabadság” úgy hangzott a cseh olvasóknak, mint Petőfi eredetijében a magyaroknak.

Első hungarológiai tanulmányom sikeres volt, felhívta rám Karel Krejčínek, a prágai irodalomtudomány egyik fő képviselőjének a figyelmét. Meghívott a *Jan Neruda és kora* című akadémiai tanulmánygyűjtemény szerzőinek sorába. Ezt akkor nagy kitüntetésnek tarthattam, hiszen e kötet szerzői között olyan ismert Neruda-szakértők voltak, mint Jan Thon, Karel Polák, Milan Pišút és mások. Tanulmányomban Neruda prágai baráti körének a magyar irodalom iránti érdeklődéséről írtam, Riedl Szendén, az első prágai magyar lektoron kívül megemlékeztem Karel Sabina, Vlastimila Ružičkova, Josef Nosek és mások munkásságáról.

Egyetemi tanulmányaimat befejezve 1955-ben a neves brünni történész *Josef Macůrek* fogadott aspiránsának a brünni egyetem Közép-Délkelet- és Kelet-Európa Története tanszékére. Egyidejűleg a szláv összehasonlító irodalomtudomány brünni professzora, *Frank Wollman* is fölvelt szemináriumába. Ez a két dolog döntő fontosságú volt további tudományos fejlődésem szempontjából. Azóta igyekszem szervesen összekapcsolni a történeti és az irodalomtudományi módszereket az összehasonlító művelődéstörténeti megközelítés alapján. Macůrek professzor megtanított arra, hogy tiszteletben tartsam a történeti forrásokat, Wollman viszont arra, hogy szélesebb művelődéstörténeti összefüggéseket és speciális irodalomtudományi jelenségeket keressek a konkrét történeti és irodalmi anyagban. Még mélyebb filológiai iskolázást kaptam az 1963–64-es tanévben Helsinkiben Valentin Kiparskynál és Erkki Itkonennél. Itt megtanultam a hungarológiát szélesebb finnugor és szláv alapon szemlélni, ami elvezetett a filológiai és történelemtudományi módszerek együttes alkalmazásához, hiszenélkül a hungarológiában alig lehet számottevő eredményekhez jutni. Figyelmem központjában kezdettől fogva a cseh–magyar kulturális kapcsolatok kérdése állt. *Palacký és a magyarok* (1958) című tanulmányomban részletesen írtam Palacký pozsonyi tartózkodásáról, a magyar középnemességhez fűződő baráti kapcsolatairól (Zerdahelyi Nina, Géczy Karolina, Ghyczy Kálmán, Petrovics Frigyes, Jablanczy Sándor stb.), a reformkori magyar tudománnyal és kultúrával való találkozásáról (Teleki József, Vörösmarty Mihály, Döbrentei Gábor, Fejér György) és 1846. évi pesti kutatóútjának eredményeiről. Palacký volt az első, aki nálunk a kortárs magyar irodalomról írt (1829), hasonlóképpen mint Toldy Ferenc a cseh irodalomról (1830).

A gazdag reformkori cseh–magyar kulturális kapcsolatokat — melyekről annak idején magyar részről sok újat hozott Sárkány Oszkár és később Fried István — megelőzték az igen fontos felvilágosodás kori kapcsolatok, melyekkel a tudományos kutatás kevésbé foglalkozott. Ezért kutatásaim során ennek a korszaknak szenteltem leginkább figyelmemet.

Első nagy témám a magyar református értelmiség tevékenysége volt Cseh- és Morvaországban a nemzeti ébredés korában. 1962-ben könyvalakban is megjelent. E munkám során merítettem a legtöbbet a gazdag levéltári anyagból. A témával már aspirantúráim idején foglalkoztam, és akkor találtam meg a kiindulást jelentő anyagot a prágai Jan Hus Evangélikus Teológiai Kar levéltárában. Itt őrizték a morvaországi magyar református lelkészek leveleit Blažek Mihály szuperintendenshez a türelmi rendelet kiadása utáni időből. Ez a konvolútum rendkívül érdekes volt számomra, mert közvetlenül tanúskodott arról, hogyan fogadta a cseh vidéki nép a vallási elnyomás másfél évszázada után a magyar lelkészeket és tanítókat, akik a szabadabb magyar környezetből, műveltebb társadalmi rétegekből (sokan kisnemesek voltak, és Svájcban, Németalföldön tanultak) jöttek ide — a többnyire szegény, elmaradott tájakra, (Cseh-Morva Fennsík, Közép-Morvaország), a számukra idegen etnikumú, más vallási és társadalmi hagyományokkal rendelkező területekre. (A Cseh Testvérek ekkorra jórészt a feledés homályába merült örökségén kívül sokszor szektás, szélsőséges szociális nézetek uralkodtak.) Így ez a problémakör különösen érdekes jelenségnek bizonyult egy művelődéstörténész számára, aki a cseh–magyar kulturális kapcsolatok kérdését szélesebb társadalmi háttérbe helyezve akarta feltárni.

Ezzel kapcsolatosan vállalkoztam 1958-ban első nagy magyarországi kutatóútamra. Főleg Debrecenben, Sárospatakon és Pápán kerestem eredeti dokumentumokat e témámhoz. A legérdekesebb Szalay Sámuel, a Tiszán inneni református szuperintendens naplója volt — a 18. század nyolcvanas éveiből — a Tiszán inneni szuperintendencia levéltárában Sárospatakon. E napló alapján nagyon plasztikusan lehetett rekonstruálni a magyar református misszió Cseh- és Morvaországba irányuló kezdeti szakaszát és az Északkelet-Magyarországon letelepedett szökött cseh jobbágyok szerepét a misszió megvalósulásában. Természetesen Szalay Sámuel és más magyarországi református tisztségviselők, például a pataki tanárok jelentősége is világosan kibontakozott ennek alapján. Sárospatakon kerestem továbbá Comenius magyarországi működésének

és örökségének nyomait. Comenius öröksége a csehországi magyar református papok körében még a 18–19. század fordulóján is igen időszerű volt; a „lisszai református prédikátor”, Rimányi János fordította Csehországban magyarra Comenius *Világ labirintusa* című művét, és 1806-ban adta ki Pozsonyban. Nem kevésbé volt érdekes a debreceni iratanyag, melyből nemcsak a tiszántúli református szuperintendenciának arra a nagyvonalú támogatására derült fény, melyet a cseh protestánsoknak nyújtott a 18. század végén, de az is kitetszett, hányan tanultak a cseh- és morvaországi diákok közül a debreceni református kollégiumban még a 19. század első felében is. A dél-morvaországi Vranovicéből származott Václav Roztomilý teljesen elmagyarosodott, felvette a Dicsőfi nevet, és 1848-ban Eötvös József miniszter megbízásából beutazta Nyugat-Európát, hogy mintát keressen a magyarországi iskolarendszer számára.

Első könyvem elkészítése idején megismerkedhettem a magyar református egyház és kultúra sok lelkes képviselőjével, akik közül megemlítem Tóth Endre debreceni professzort, Újszászy Kálmán és Czegle Imre sárospataki levéltárosokat, Trócsányi Sándor pápai könyvtárost, Trócsányi Zoltán történész apját, Esze Tamást, a budapesti Ráday Könyvtár főigazgatóját, valamint az evangélikus vallású Szalatnai Rezsőt, a budapesti Egyetemi Könyvtár főelőadóját, az első magyar nyelvű cseh irodalomtörténet szerzőjét. Az ő közvetítésükkel értettem meg a magyar református kultúra sajátosságát és jelentőségét. Különösképpen szeretném kiemelni azt a baráti segítséget, melyet Bakos József egri főiskolai tanártól kaptam Comenius ügyében, továbbá Benda Kálmánt említem, aki figyelmemet a magyar jakobinusok morvaországi internálására és csehországi kapcsolataira irányította. Később is rokonszenvvel kísérte kutatási terveimet, és többször is meglátogatott minket Brnóban.

A hatvanas években rendszeresen jártam Magyarországon kutatóutakon. A cseh–magyar kulturális kapcsolatok kutatása révén természetesen a magyar szlavistákkal mélyebb személyes kapcsolatokat kötöttem. Amikor 1965-ben Brnóban habilitáltam a magyar kultúra története témaköréből, egyik opponensem Sziklay László volt, aki a habilitációs vitának külön cikket szentelt a *Világirodalmi Figyelőben* (1965. 4.), és meghívott a *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből* (Budapest 1965) című kötet szerzői közé. Ez a tanulmányom az 1849–1867 közötti cseh–magyar irodalmi kapcsolatokról szól, amikor is már a két irodalom között tényleges recepcióról beszélhetünk, jöllehet nálunk akkor is jobban ismerték a magyar szép-

irodalmat, (Petőfi, Vörösmarty, Eötvös, Jókai műveit), mint a magyarok a csehekét; Magyarországon a legnépszerűbb cseh irodalmi alkotás még mindig a *Királyudvari kézirat* volt, melyet 1856-ban Riedl Szende ültetett át magyarra. Igaz, hogy Toldy Ferenc már értékelni tudta Božena Němcová és Karel Hynek Mácha irodalmi jelentőségét, de a magyarok továbbra is inkább csak a cseh történetírás atyjában, František Palackýban látták a cseh irodalom igazi képviselőjét, ahogy arról Csengery Antal, Szalay László és mások véleménye tanúskodik.

Sziklay Lászlóval 1958-ban találkoztam először Kardos Tibor akadémikusknál. Első tudományos bírálatom tárgya ugyanis Kardos Tibornak *A humanizmus kora Magyarországon* (Budapest 1955) című könyve volt, amely annak idején a magyarországi humanizmus kutatásának legfontosabb összefoglalását jelentette. Akkor még nagyon fiatal voltam, és nem voltam tekintettel arra, hogy akadémikus a könyv szerzője, mégpedig olyan könyvé, amely élete fő művének tekinthető. A fiatal kutató szigorúságával és türelmetlenségével bíráltam Kardos művét, melyben valóban sok bírálni valót találtam. Kardos professzor meghívott lakására, ahol Sziklay László is jelen volt. Az asztalon volt bírálatom Sziklay magyar fordításában, amelyben minden kifogásom gondosan alá volt húzva piros ceruzával. Elkezdtünk a bírálaton vitatkozni. Ez a baráti beszélgetés és egyben színvonalas tudományos vita olyan élményt jelentett számomra, a tudomány újonca számára, és annyira közelhozott mindkét vitapartneremhez, hogy attól fogva mindkettőjüket — a nagy különbség ellenére — barátomnak tekinthettem életük végéig. Főleg Sziklay Lászlónak köszönhettem állandó és kitartó baráti érdeklődését munkám iránt. Találkozásaink Márvány utcai lakásán vitathatatlanul legszebb magyarországi emlékeim közé tartoznak. A Szabad Európa Rádióban annak idején fölolvasták Sziklay László 1966. december 8-án keltezett, Illyés Gyulához intézett levelét, melyben elismeréssel szólt brünni habilitációmról és „öntudatos” magyar nyelvhasználatomról. Ez a levél Illyés Gyula *Szellem és erőszak* című kötetében olvasható (Budapest 1978), mely a nagy magyar költő válasza a háború utáni kelet-európai viszonyokra.

Fried István mellett gyakran találkoztam Gál Istvánnal, a háború előtti *Apolló* című folyóirat szerkesztőjével, akit a háború után erőszakosan távolítottak el az Országos Könyvtári Központ éléről angol-amerikai orientációja miatt. Mindig őszinte szimpátiát tanúsított irányomban: s az ő megnyilatkozásaiban éreztem a leginkább, hogy Csehszlovákiában

volt a Novotný- és Husák-korszaknál egy jobb periódus is. A Masaryk és Beneš irányította köztársaság tekintélyét éreztem Gál minden szavában, és végtelenül sajnálom, hogy 1973 nyarán nem fogadtam el javaslatát, hogy közvetít egy találkozást Németh Lászlóval annak balatoni házában.

Sziklay, Fried és Gál figyelték legbarátságosabban magyarországi kutatásaimat a cseh–magyar kulturális kapcsolatok felderítésében. A magyar református értelmiség cseh- és morvaországi szereplésén kívül a legfontosabbnak a felvilágosodás kori cseh–magyar tudományos kapcsolatokat tartottam. Anyagot ehhez a témához az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a Magyar Országos Levéltárban, az MTA és az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában, valamint a pécsi Klimó György Könyvtárban, a pannonhalmi bencés levéltárban, az esztergomi Prímási Levéltárban és más kisebb vidéki helyeken kerestem. Így beutaztam majdnem egész Magyarországot. Csehszlovákiában pedig a prágai, brünni és pozsonyi iratanyagon kívül kutattam többek között a turnovi Antonín Marek Könyvtárban és a děčínai állami levéltárban.

1963–64-es finnországi tanulmányutam döntött másik könyvem témájáról. A *Josef Dobrovský als Hungarist und Finnougrist* című monográfiám 1967-ben Brünnben jelent meg. Feldolgozása lehetetlen lett volna a finn források és irodalom ismerete nélkül. A könyv középpontjában azonban a felvilágosodás kori cseh–magyar kulturális kapcsolatok kérdése áll, amelyhez a legtöbb adatot Széchényi Ferencnek a cseh és morvaországi tudósokkal folytatott levelezésében, és a Cseh Királyi Tudós Társaság prágai irataiban találtam. Nem túloztam el Dobrovský érdemeit a finnugrisztika terén, mint egykor Pavel Bujnák, de rámutattam arra, hogy tudományos tekintélyével hozzásegített Sajnovics és Gyarmathi úttörő nézeteinek nemzetközi elismeréséhez, és a finnugor, illetve a szamojéd nyelvek rokonságára is utalt. A finnugor nyelvekben meglévő nyelvtani egyeztetés hangsúlyozásával visszautasította a kor divatos, csupán a lexikális összehasonlítást figyelembe vevő gyakorlatát. A könyv kedvező visszhangra talált; Valentin Kiparský és Décsy Gyula pozitív bírálatán kívül sokan írtak róla Németországban, Ausztriában, Finnországban és Magyarországon. Valóban ez volt legsikeresebb munkám, amihez az is hozzájárult, hogy német nyelven jelent meg.

Már a hatvanas évek elején felfigyeltem a cseh művészek 18. század végi és 19. század eleji magyarországi működésének jelentőségére. Haydn környezetében az Esterházyaknál, a pesti és budai német színházakban, a pécsi és győri templomokban orgonistaként, valamint más

városokban és nemesi kastélyokban működtek, köztük olyan kiváló művészek mint Pavel Vranický, Jiří Družecký, Antonín Černák, Václav Kramář-Krommer, Matouš Alois Cibulka, Vincenc Ferrerius Tušek és František Xaver Jířík.

A magyar szakirodalomból Major Ervin írásai voltak a legfontosabbak számomra, melyek gyakran utaltak a cseh muzsikások magyarországi szereplésére. Annak idején, amikor e témával kezdtem foglalkozni, egy cseh zenekritikus hívta föl a figyelmemet Major Ervin munkásságára, akinek a neve akkor még teljesen ismeretlen volt előttem. Így történt, hogy a telefonban félreértettem a nevét, és katonai tisztséget láttam vezetéknévben. Minthogy a cseh „major” megfelel a magyar „őrnagy-nak”, Major Ervin „Ervin őrnagy”-ként kapta meg levelemet a hiányos címzés ellenére. Annál szívesebben fogadott néhány év múlva, amikor már alaposan ismertem tanulmányait. Azután húsz évig dolgoztam az OSZK Színháztörténeti Osztályán, valamint más könyvtárakban és levéltárakban; az iratanyagom ehhez a témához alig fér el két szekrényben. Csak remélem, hogy ez lesz alapja harmadik monográfiámnak a cseh–magyar kulturális kapcsolatok köréből a 18–19. század fordulóján, és ezért ebben a könyvemben ezt a kérdéskört részletesebben nem érintem.

1968 után nem voltam *persona grata* az új csehszlovák rezsim számára. Főleg ötvenes években bebörtönözött apósom, a neves cseh katolikus író František Křelina miatt, de valószínűleg nagybátyám, Albert Pražák miatt sem. Nagybátyám állt 1945-ben a forradalmi Cseh Nemzeti Tanács élén, ami nagy bűnnek számított, hiszen minden a világon csak az uralgó Párt érdeme lehetett, és nagybátyám soha nem tartozott ehhez a párthoz. Ennek ellenére a brünni bölcsészkar a körülményekhez képest kedvező munkalehetőséget biztosított, és azt nem tekintettem olyan nagy bajnak, hogy nem léphettem előbbre a tudományos ranglétrán. A *bársonyos forradalom* után, 1990. június 1-jével Havel elnök kinevezett a finnugrisztika és hungarológia rendes professzorává a brünni Masaryk Egyetemen, 1991. januárjában pedig megkaptam az irodalomtudományok doktora címet.

1971-ben adta ki a prágai Odeon Kiadó egy népszerű sorozatban *A magyar írók lexikona* című kötetet, melybe 46 címszót írtam, olyanokat, mint Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Kazinczy Ferenc, Katona József, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Eötvös József, a cseh–magyar irodalmi kapcsola-

tok stb. Ebben az időben gyakran kértek föl népszerűsítő irodalmi munkákra, írtam például elő- és utószót Petőfi, Jókai, Szabó Magda, Tersánszky, Déry, Lengyel József, Bródy Sándor és más magyar írók műveihez. Még korábbról való az Arany János költeményeinek cseh válogatásához (*Harang a pusztából*, 1957) készült előszó. Egy kivétellel ezeket az irodalmi tanulmányokat mind az Odeon adta ki. Ez a kiadó lett a magyar irodalom iránti cseh érdeklődés központja — főleg Rákos Péter jóvoltából —, innen került a cseh irodalom igen jó gondozásban a cseh olvasók kezébe. Az Odeonnál sikerült megvalósítanom régi vágyamat: kiadni Vörösmarty költeményeinek első cseh nyelvű válogatását önálló kötetként. E tervnek megnyertem barátomat, a brünni könyvtárost és kiváló fordítót, Libor Štukavecet. Én készítettem számára a nyersfordítást, és az ő kitűnő tolmácsolásában jutott el a cseh olvasókhoz a csehek körében már régebben is ismert *Szózat* (1860-ban Jan Neruda fordította le), *A Vén cigány*, a *Gondolatok a könyvtárban* és Vörösmarty többi nagy verse. Vörösmartyról mint a „magyar forradalom előharcosáról” kezdő egyetemistaként, 1950-ben írtam első újságcikkemet a *Lidové noviny*-ba. Később aztán más értékeket is felfedeztem Vörösmartyban, megható emberi együttérzését, meditatív hajlamát, mélyen gyökerező pesszimizmusából újra és újra feltörő reménykedését, hitét. Teljesen egyetértettem Adam Mickiewicz ítéletével, aki Vörösmartyban látta kortársai között a legnagyobb európai költőt.

Petőfi Sándor 150 éves jubileuma alkalmából több lehetőség is adódott, hogy kifejezhessem a hagyományos cseh rokonszenvet a nagy magyar költő iránt. Egy összefoglaló tanulmányon kívül (az Odeon Petőfi-kötetében jelent meg 1973-ban) készítettem a cseh rádiónak egy irodalmi műsort Petőfi és Neruda irodalmi „barátságáról”, több alkalommal tartottam előadást Petőfiről, illetve cseh visszhangjáról, többek között Budapesten is, a csehszlovák–magyar vegyesbizottság ülésén. Ezt az előadásomat elismeréssel hallgatta Szabad György, aki segítőkészen konzultált velem az abszolutizmus kori kapcsolatok problematikájáról. Azóta is gyakran látogatom meg a budapesti Bölcsészkar Újkori Magyar Történeti Tanszékén. Mindig örülök szinte érdeklődésének, mellyel kutatásaimat kíséri, és hálás vagyok neki a sok hasznos tanácsért.

Azoknak a budapesti kollégáimnak névsora, akik kedvezően fogadták munkámat, és baráti segítséget nyújtottak, igen hosszú volna. Főleg a budapesti Bölcsészkaron és az MTA Történet- és Irodalomtudományi Intézetében ismertem meg olyan szakembereket, akik hasonló proble-

matikával foglalkoztak, mint én. A nyolcvanas években fő budapesti patrónusom az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszéke lett. Végtelenül sajnálom, hogy az ezen a tanszéken dolgozó barátom, V. Kovács Sándor olyan korán és tragikusan távozott közülünk; ő volt leghivatottabb kalauzom a régi magyar irodalom területén. Másik támpontom a Bölcsész-karon a Szláv Tanszék volt, a bohemisták közül többéves ismeretség kötött elsősorban Dobossy Lászlóhoz. Az ő jubileumi tanulmánykötetében (1980) írtam egy tanulmányt Szenci Molnár Albert prágai tartózkodásáról, mely később magyarul is megjelent a Ráday Könyvtár Évkönyvében. Gyakran voltam feleségemmel együtt Käfer István vendége budapesti lakásán, akinek nagyon tisztelem bibliográfiai tevékenységét; főleg *A szlovák és cseh irodalom magyar bibliográfiája* című alapvető munkáját igyekeztem nálunk is népszerűsíteni. Mindig nagyon barátságosan viselkedett velem Király Péter, több ízben emlékezett prágai egyetemi éveire, s én nyilván emlékeztettem életének e kedves korszakára. Jól ismerem természetesen Hadrovics Lászlót és más kiváló szlavistákat, sőt az ötvenes években beszéltem egyszer Melich Jánossal is, akit a brünni Masaryk Egyetem rektora, Václav Vondrák hívott meg tanítani az egyetemre 1922-ben, hisz Melich volt az első, aki igazán tudományosan próbálta magyarázni a *Brno* szó eredetét. Melich sajnos visszautasította Vondrák javaslatát; ő volt az egyetlen olyan magyar szlavista, akinek nem leplezett csehellenességgel találkoztam.

A történészek közül hadd említsem legalább Perényi Józsefet és Niederhauser Emilt, akik részt vettek különböző brünni értekezleteken is; 1978-ban az I. csehszlovákiai hungarológiai szimpózium alkalmából a közgyűlés nevében Niederhauser Emillel együtt koszorúztuk meg Kazinczy emléktábláját a brünni Spielbergben. A 18. századi történelem területén mindig kiváló tanácsadót találtam H. Balázs Éva személyében, s az ő segítségével találtam utat a felvilágosodás kori szakemberek nemzetközi társaságához. Az irodalomtörténészek közül leghálásabban Klaniczay Tiborra gondolok: akinek kifogyhatatlan energiája, őszinte barátsága mindig nagy élmény számomra, kedvet és ösztönzést adott további munkámhoz. Hiszen a magyar–csehszlovák viszony mindig elég bonyolult volt, és bár szlovák kollégáim szerint én voltam „a legnagyobb magyarbarát egész Csehszlovákiában”, néha Magyarországon is éreztették velem a Csehszlovákiával szembeni, gyakran jogos kifogásaikat. Más kérdés, hogy én voltam talán az utolsó, akinek ezeket a kifogásokat címezni lehetett, hisz én sem éreztem jól magam Husák rendszerében.

Mindig barátián viseltetett irányomban a fiatal magyar kutatók nemzedéke. Az ő körükben is mindig megértést és gyakorlati támogatást találtam, utoljára például a „Tomáš Garrigue Masaryk és Közép-Európa” című közös brünni konferenciánk szervezésében, 1991 júniusában. A nyolcvanas években szorosabb együttműködés alakult ki a brünni és a szegedi bölcsészkar között. A szegediek kezdeményező tevékenysége a régi magyar irodalom és történelem terén ösztönzően hatott rám. Megismerkedésem Keserű Bálinttal és tanítványaival, főleg Ötvös Péterrel igen hasznos volt számomra, és Szegeden mindig úgy éreztem magam, mint legjobb barátaim között.

Művelődéstörténeti érdeklődésem alapján további szakemberekkel, színház-, zene- és művészettörténészekkel ismerkedhettem meg a rokon tudományok területéről. Közülük egyetlen embert szeretnék megnevezni, Petneki Áront, aki „őrangyalom” lett, mindenekelőtt leghosszabb budapesti kutatóutam idején, 1980–81-ben. Akkor már behatóbban kezdtem foglalkozni a régi magyar irodalommal. A Ménesi úton 1981 februárjában tartottam egy sikeres előadást Zoerard és Benedek legendájáról (megjelent az ItK 1980. 4. számában). A magyar legendák tipológiájáról szóló beszámolómmal a csehszlovák–magyar történelem és nyelvészeti bizottság veszteprémi programján szerepelt 1982-ben, és itt született meg tervem: csehül önálló kötetben kiadni a 11–14. századi magyar legendákat és krónikákat.

1988 folyamán dolgoztam ezen a művön nagy lelkesedéssel, a könyv mutatóit nyári szabadságunk alatt készítettük feleségemmel a berlini tavaknál. A prágai Vyšehrad kiadó gondozásában jelent meg 1988-ban *A magyar korona legendái és krónikái* címen. A cseh tudomány régi adósságát akartam ezzel a munkámmal törleszteni. *Rogierus énekét* már a *Thuróczy krónika* 1488-as brünni kiadása is tartalmazza. Ricardus jelentéséről a morvaroszági történész Béda Dudík, Anonymus krónikájáról pedig Josef Dobrovský írt, de a kiváló cseh régész J. V. Pícl is szentelt neki egy önálló könyvet. Az első teljes cseh Anonymus-fordítást a Vyšehrad Kiadó jelentette meg; ez egyben a krónika első teljes külföldi tolmácsolása. E mű létrejöttéhez nagyban hozzájárult Dagmar Bartoňková és Jana Nechutová kiváló cseh fordítása.

Az elmúlt húsz év alatt számos jelentős tudományos ülésen vettem részt hungarológiai beszámolókkal különböző témákban. Bár mindig felvilágosodás kori szakembernek tekintem magam, időnként a cseh–magyar kulturális kapcsolatok vagy a hungarológia történeti problema-

titikájával is szerepeltem konferenciákon. Így jutottam el például a budapesti egyetemi nyomda történetéről szóló értekezletre (Budapest 1977), mindhárom hungarológiai világkongresszusra (Budapest 1981, Bécs 1986, Szeged 1991), a 18. századi Habsburg-monarchiáról szóló konferenciára (Göttingen 1983, Brüsszel 1987), a Mátyás király értekezletre (Székesfehérvár és Budapest 1990), a magyar színház 200 éves jubileuma alkalmából rendezett ülészsakra (Budapest 1990). Ezzel ismert lettem a hungarológia tudományos köreibben, és megválasztottak a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Végrehajtó Bizottságának (1981 és 1986), a Finnugor Nemzetközi Bizottságnak (1985) és a Hungarológiai Oktatók Nemzetközi Szövetségének választmányi tagjává (1989).

Mindemellett a legfontosabbnak mindig a napi munkát tartottam, melyet a munkahelyemen kellett végezni. 1958-ban kezdtem Brünmben tanítani a magyar nyelvet. Először lektori tanfolyamokon, azután fakultatív képzés formájában, végül 1975 óta rendes magyar szak kerekében. Kezdetben Mráz Károly segített nekem, aki az ELTE magyar szakának elvégzése után az észak-morvaországi Vsetínbe nősült, s így visszatért cseh elődjeihez. Később Ágnes Šabacká mellett, aki első magyar származású, de Brünmben élő, végzős növendékünk, magyarországi lektorok is tanítottak, akiket a budapesti Nemzetközi Hungarológiai Központ küldött ki: Bekéné Nádor Orsolya, később Deák Eszter, aki ezt megelőzően két évig volt aspiráns tanszékünkön és a cseh–magyar kapcsolatok kutatásában a képzést nálunk kapta.

A brünni hungarológiai kabinet (1965-ben alakult) a csehszlovák hungarológiai központok munkájának összehangolását is végzi. Kabinetünk szervezte az első csehszlovákiai hungarológiai szimpóziumot Brünmben 1978-ban. 1971 óta rendszeresen kiadja a csehszlovák hungarológia bibliográfiáját. A kabinet vezetését 1968-ban vettem át első vezetőjének, a turkológus Josef Kabrdának halála után. Most szabadabb viszonyok között szeretném elérni a teljes önállóságot, és megérdemelni a Fried István barátom által használt megtisztelő címet: „a magyar kultúra brnói konzulja”. Hiszen egy külföldi hungarológus munkája abban áll, hogy valamennyi kulturális jelenséget átfogva szolgálja a magyar ügyet, megszerettesse másokkal is azt, amit ő maga szeret.

I. Tudományos és kulturális kapcsolatok a felvilágosodás korában

Források és irodalom

A vizsgált témakör alapvető forrásai közül a cseh és a magyar tudósok levelezése a legjelentősebb, noha általában nem komplex gyűjteményekről, hanem elszórt levelekről van szó, amelyek számát a jövőbeni kutatás talán még szaporítani fogja. Ezek a levelek többek között a prágai Állami Központi Levéltárban lévő Dobner-hagyatékban, a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Pray-hagyatékában, továbbá a Josef Dobrovskýnak a prágai Nemzeti Múzeum Irodalmi Levéltárában elhelyezett levelezésében, Koppi Károlynak a budapesti Piarista Levéltárban őrzött levelezésében, Jankovich Miklós hagyatékában a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában és további helyeken találhatóak.¹

Kívételt képez Széchényi Ferenc levelezése a budapesti Országos Levéltárban, amely magába foglalja számos jelentős cseh tudós és politikus, többek között Josef Dobrovský, Jan Bohumír Dlabač, Karel Rafael Ungar, Antonín Strnad, Jáchym Šternberk, Josef Antonín Riegger és mások leveleit is. E levelek nagy többsége az 1795–1798 közötti időszakból és a 19. század első évtizedéből származik.² Különösen szoros kapcsolata volt Széchényivel Anton Strnad meteorológusnak. A cseh–magyar kulturális kapcsolatok megismerésének szempontjából igen fontos a Jankovich Miklós gyűjteményében összpontosított Ribay-levelezés, amelyet a budapesti Nemzeti Múzeum levéltárának részeként ma a Széchényi Könyvtár Kézirattárában helyeztek el. Ez a levelezés tartalmazza egyebek között Durych, Dlabač, Cerroni, Pelcl és Rulík leveleit. Hozzájuk kapcsolódnak Ribaynak Cerronihoz írt levelei, amelyek a brünni Állami Levéltár Cerroni-gyűjteményében találhatóak, valamint Durych levelei a prágai Nemzeti Múzeum Irodalmi Archívumába.³ Különösképpen fontos Ribay 1805-ös levele Széchényi Ferencnek, melyben Ribay Széchényi érdemeit méltatja a magyarországi kultúra fejlesztése terén.⁴

A cseh–magyar kapcsolatok szempontjából rendkívül fontos Rummy György Károly levelezése a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattá-

rában, Budapesten. Megtalálhatók benne Palkovič, Šeršnik, Czikann, Jurenda, David és mások levelei, tanúsítva Rummy szoros együttműködését a prágai Cseh Királyi Tudományos Társasággal és a brünni Morva-Sziléziai Gazdasági Társasággal, melyeknek Rummy is tagja volt.⁵ Rummy levelezése a cseh–magyar kapcsolatok következő időszakát illetően is értékes adalékokat tartalmaz, mindenekelőtt a Prágában kiadóként tevékenykedő Tempský és az *Ost und West* című lapot megjelentető Rudolf Glaser leveleit, amelyek teljesen elkerülték Alois Hofman figyelmét, aki egy máskülönből érdekes monográfiát írt a 19. század e jelentős prágai német kulturális folyóiratáról.⁶ A cseh–magyar tudományos kapcsolatok tanulmányozása szempontjából figyelemre méltó a Széchényi Könyvtár Kézirattárában lévő Kovachich-levelezés is.⁷

A kulturális és tudományos kapcsolatok tanulmányozását illetően a korabeli folyóiratok közül kiváltképp a *Magyar Hírmondó*, a *Bécsi Magyar Hírmondó*, a *Magyar Kurír*, az *Erdélyi Múzeum*, a Schönfeld-féle *C. k. Pražské Noviny*, illetve Kramerius *C. k. Pražské vlastenecké noviny* című lapja tekinthető jelentősnek; a későbbiek közül pedig a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Hasznos mulatságok* stb. A német folyóiratok közül említést érdemel például a *Zeitschrift von und für Ungarn*, *Hesperus*, *Hormayr's Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, *Hormayr's Iaschenbuch für die vaterländische Geschichte*, továbbá a *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* (melléklete: *Gemeinnützige Blätter*), az *Ungarische Miscellen* stb. A külföldi német folyóiratok közül főleg Schlözer *Staatsanzeigen* című lapja érdemel figyelmet, amely Göttingenben jelent meg 1782 és 1793 között.

A tudományos kapcsolatok tanulmányozásához fontos anyagok találhatók a korabeli útleírásokban is. Ezek közül a legjelentősebb Born természettudományos irányultságú útirajza, a *Briefe über mineralogische Gegenstände auf einer Reise durch das Temeschwarer Banat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn* (Frankfurt–Leipzig 1774), amelyet röviddel megjelenését követően angolul, franciául és olaszul is kiadtak Londonban, Párizsban és Velencében.⁸ Magyarország kulturális és gazdasági élete megismerésének jelentős kútforrása Jáchym Šternberk útleírása, a *Reise nach den ungarischen Bergstädten Schemnitz, Neusohl, Schmölnitz, dem Karpathengebirg und Pesth im Jahre 1807* (Wien 1808), melyben többek között a pesti egyetem életét is leírja. Témánk szempontjából az említetteken kívül még több figyelemre méltó útleírást is említhetünk, például Teleki Domokos beszámolójának *Reise durch Ungarn und einige*

angrenzende Länder (Pest 1805) német nyelvű kiadását és Széchenyi Ferenc titkárának, J. D. Ribininek a kézírásos feljegyzését Nyugat-Európában megtett útjukról, melynek folyamán Csehországot is felkeresték.⁹ Ribini kézírata kiegészíti Széchenyi Ferenc naplóját, amelyben szó esik a gróf prágai találkozásáról Dobrovskýval s a cseh kulturális élet más képviselőivel (Karel Rafael Ungar, Jan Bohumír Dlabáč), valamint a nemzetileg öntudatos cseh arisztokratákkal (František Jáchym Šternberk, Rudolf Čtěk); ez a napló a budapesti Országos Levéltárban volt elhelyezve.¹⁰ Fontos még František Adam Valdštejn naplója, amelyet 1796 és 1800 között tett magyarországi utazásairól írt.¹¹

A felvilágosodás kori cseh–magyar kulturális kapcsolatok szempontjából különösképpen fontos Sándor István *Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei* című útleírása, amely 1793-ban Győrben látott napvilágot, s amelyben a szerző tiszteletre méltó erudícióval és a cseh történelem iránti érzékkel vetette papírra benyomásait Morva- és Csehországról, illetve fővárosaikról, Brünnről és Prágáról.¹² A magyar nemzeti mozgalom résztvevői közül többen is írtak a cseh viszonyokról: Somody István református prédikátor kézíratos művében beszámol a cseh országrészekről és Németországon keresztül Hollandiába tett 1789–1790-es útjáról, ugyanígy Kazinczy bizalmas barátja, Kis János soproni lutheránus szuperintendens, a nyugat-európai irodalom kiváló ismerője is, aki 1791. szeptember 20-án ellátogatott Prágába, és ott megismerkedett Meissner professzorral. Abban az időben, amikor Prágában cseh királlyá koronázták II. Lipót császárt, Schlözer számos magyar diákjának és csodálójának egyike, Mátyási József szintén fölkereste a cseh fővárost 1791 augusztusában.¹³

Említést érdemel Christoph Ludwig Seipp színházi igazgató *Reisen von Pressburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen* (Frankfurt–Leipzig, 1793) címet viselő útleírása s egyéb német útirajzok egész sora. Ezeknek ugyan nics közvetlen hasznuk a cseh–magyar tudományos kapcsolatok tanulmányozása szempontjából, fontosak azonban Magyarország és a cseh területek általános kulturális szintjének összevetéséhez. Ilyen például Sulzer 1782-ből származó útleírása, mely a magyarországi viszonyokat érintő, német felvilágosodás szempontjából kifejtett éles kritikájával nagy visszhangot váltott ki Magyarországon, ami többek között Pray 1783-ban megjelent vitairatában is megnyilvánult.¹⁴ *Geschichte des transalpinischen Daciens* (Bd. I–III., Wien, 1781–1782) című művével F. J. Sulzer jelentős mértékben megnövelte a német

tudományos körök érdeklődését a román országrészek iránt.¹⁵ Ily módon a francia J. I. Carrou-val együtt hozzájárult a román történetírás fejlődéséhez.¹⁶ Sulzer útleírása mellé állíthatjuk Julius Wilhelm Fischer *Reise durch Österreich, Ungarn, Steyermark, Venedig, Böhmen und Mähren* (I–III. Wien 1803) című alkotását, amelyet már áthat a közép-európai nem német népek fölényes lebecsülése; e népeket a szerző véleménye szerint csak a „német kulturális misszió” tudná megmenteni a hanyatlástól. Ugyanilyen szemszögből, a magyarországi szláv népek iránti schlözeri szimpátiákkal íródott Hacquet természettudományos érdeklődésű, 1791-ben Nürnbergben kiadott könyve. Érdekesek annak az ismeretlen szerzőnek a levelei is, aki Vesztfáliából Magyarországra és a Havasalföldre vezető útvjáról írt tudósításokat brünni barátjának. Ezek a beszámolók 1792-ben jelentek meg nyomtatásban a *Historisch-politisches Journal* című folyóiratban.¹⁷

A cseh–magyar tudományos kapcsolatok feltárásához jelentős segítséget nyújt a korabeli könyvtárak tanulmányozása az eredeti katalógusok alapján, amelyekből tudomást szerezhethünk a Széchényi Könyvtárban, a pécsi Klimó-Könyvtárban, az egri Érseki Könyvtárban, a debreceni és a sárospataki református kollégiumok könyvtárában, a pesti piarista gimnázium könyvtárában és másutt fellelhető cseh tudományos művekről.¹⁸ Ezenkívül magától értetődő követelmény a korabeli magyar és cseh tudományos irodalom tanulmányozása, melyben cseh és magyar tudósok közös munkáival is találkozunk, mint azt a magyarországi flóráról Valdštejn és Kitaibl által írott könyv is tanúsítja.¹⁹ A cseh tudományos műveket már a 19. század elején — s még inkább a század húszas és harmincas éveiben — a budai egyetemi nyomdában állították elő.²⁰ Valószínűleg itt jelent meg Durych *Bibliotheca slavica* című művének második része is. Dobrovský levelezésének különböző közlései alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a cseh könyvek budai és pesti kiadását gróf Széchényi Ferenc vette gondjaiba.²¹ A tudományos kapcsolatokról alkotott képet kiegészíti a budapesti egyetemi könyvtár kéziratok vendégkönyve. Ebből értesülünk például Cerroni 1786-os pesti látogatásáról, František Deym gróf 1792-es pesti tartózkodásáról, Zechenter Antalnak, a klasszicista francia drámákat magyarra fordító prágai hivatalnoknak 1801-es látogatásáról, valamint František Palacký eddig ismeretlen pesti útjáról (a vendégkönyvbe mint „a történelmet tanulmányozó morva” tudóst jegyezték be 1822. június 7-én). Ugyanez a vendégkönyv tudósít minket Ján Kollár, Pavel Josef Šafařík és Benedicti

érdekes találkozásáról Pesten 1822. szeptember 18-án. A pesti Egyetemi Könyvtárat 1825. október 1-jén az ismert königráti (Hradec Králové) hazafi, Josef Liboslav Ziegler is felkereste.²² Ezzel összefüggésben meg kell említenünk Berzeviczy Pál látogatását a prágai Egyetemi Könyvtárban 1783-ban, melyet a könyvtárról írott, *Oda ad Bibliothecam Pragensem* című latin nyelvű ódájában öröklített meg. Ez a költemény nyomtatásban csak 1830-ban látott napvilágot a Tudományos Gyűjtemény hasábjain.²³ A Cseh Királyi Tudományos Társaság magyarországi tagjainak a 18. század végén és a 19. század elején történt megválasztását tanúsító források a Csehszlovák Tudományos Akadémia prágai levéltárában találhatók.²⁴

Külön helyet foglalnak el témánk szempontjából Josef Dobrovský finnugrisztikai tanulmányainak a forrásai. Közülük a legismertebbek a Svédországról és Oroszországról írott, *Reise nach Schweden und Russland* (Prag 1796) című útleírás finnugor vonatkozású részei. Ugyanakkor a kutatók számára teljesen ismeretlen maradt Dobrovský terjedelmes recenziója Gyarmathi *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata* (Göttingen 1798) című tanulmányáról, amely a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* 214–215-ös számában jelent meg 1799. június 6-án. Ez a recenzió a legfontosabb bizonyítéka Dobrovský finnugrisztikai érdeklődésének. Valamennyi műve közül ebben tekintette át a legnagyobb tudományos megalapozottsággal a finnugrisztika problémakörét. Oroszország finnugor népeiről, a lappokról, cseremiszekekről, mordvinokról s a többiről a Matouš Hosius által fordított s 1786-ban Prágában kiadott, a *Vejtah z kroniky moskevské* (Moszkvai Krónika kivonata) című könyv is tájékoztatta a felvilágosodás korának olvasóit; a František Faustin Procházka által kiadott műhöz mellékletként csatolták Herberstein Kommentárjait (*Rerum Moscovitarum commentarii*, Vindobonae 1594). Értékes volt a *Hlasatel český* második évfolyamában holland tengerészeknek a Spitzbergákra és Novaja Zemljára tett utazását elmesélő útleírás, melyben a lappokkal és a számojédekkel való találkozásuk is szerepel.²⁵

A magyar–cseh nyelvi kapcsolatokat a korabeli tudományos munkák egész sora regisztrálta, melyek közül Gyarmathi Sámuel már említett írásán kívül meg kell említenünk Beregszászi Nagy Pál *Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den morgenländischen* (Leipzig 1796) című munkájáról, Sándor István *Az idegen szavakkal egyező szavaink*²⁶ címet viselő tanulmányáról, amely Gyarmathi számára is kiinduló-

pontot jelentett 1816-ban kiadott szótárának kidolgozásakor (*Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit S. Gy. Vindobonae 1816*). Fontos továbbá Leška *Elenchus vocabulorum Europaeorum imprimis slavicornum magyarico usus...* (Budae 1825) című kötete, s figyelmet érdemelnek Ribay és Rummy kis terjedelmű kéziratos szótárai.²⁷

Ugyancsak fontosak a magyarországi történeti munkák, amelyekben gyakran jelentős figyelmet szentelnek mind a cseh környezetnek, mind a cseh országrészek és Magyarország kölcsönös kapcsolatainak. Itt mindekelőtt Horányi, Engel és Virág munkáit kell kiemelni.²⁸

Meglehetősen gazdag, ám nehezen feldolgozható anyag maradt fenn cseh diákoknak a 18. század végén és a 19. század elején Magyarországon folytatott tanulmányairól. A magyarországi középiskolákban végzett tanulmányok legértékesebb dokumentációja a pozsonyi Városi Levéltárban található: ez a magyarországi iskolák központi tanfelügyelőségének éves jelentéseit tartalmazza az 1789–1849 közötti időszakból, összesen 201 kötet terjedelemben. A pozsonyi evangélikus líceumban folytatott tanulmányokról az *Index iuvenum, qui legibus evang. Posonien-sis subscripserunt ab anno 1788 usque ad annum 1854/1855* ad tájékoztatást, amely a pozsonyi líceum könyvtárában található. (A gyűjtemény ma a Szlovák Tudományos Akadémia Könyvtárának része.) A magyarországi kálvinista főiskolák szubszkripciós könyvei a tizennyolcadik század nyolcvanas és kilencvenes éveiből nem maradtak fenn, illetve csak nagyon hézagosan. A cseh diákok neveit azonban a fennmaradtakban (például *A debreceni evangélikus református főiskola növendékei 1760-tól 1791-ig* című összeírásban, a debreceni református kollégium levéltárában) sem találjuk, noha tudjuk, hogy a szóban forgó időszakban ott — Debrecenben — tanultak, ugyanis mielőtt a város főiskolájára kerültek volna, ki kellett járniuk az alacsonyabb fokozatú iskolát. A debreceni cseh diákok neveivel csak az 1792 és 1825 közötti anyakönyvekben és az 1797 és 1848 közti osztálykönyvekben találkozunk.²⁹ A sárospataki református kollégium cseh diákjairól a tógások 1797 és 1840 közötti szubszkripcióiból értesülünk, valamint a csak szórványosan fennmaradt általános diáknévsorokból (csupán az 1812 és 1816 közötti időszakból maradtak fenn).³⁰ A pápai református kollégium szubszkripciós könyvei 1791-től állnak rendelkezésünkre.³¹ A Sárospatakon, Debrecenben és a többi magyarországi református iskolában (Nagykőrös, Kecskemét stb.) tanuló cseh diákok anyagait a morvaországi szuperintendensi hivatal

prágai levéltárában szintén megtaláljuk, ahol néhány diák életrajza is fennmaradt.³²

A magyar református tanintézetek cseh diákjainak javára a magyarországi kálvinisták között végzett gyűjtések adatait a Pápán található dunántúli református szuperintendensi hivatal, a Sárospatakon lévő Tiszán inneni református szuperintendensi hivatal aktái, valamint a magyarországi kálvinisták központi zsinatának a jegyzőkönyvei tartalmazzák. Ez utóbbiak a budapesti Ráday Könyvtár püspöki levéltárában vannak elhelyezve.³³ A cseh diákok anyagi helyzetének legtöbb dokumentumát a sárospataki református szuperintendensi hivatal levéltára őrzi.³⁴ Az első cseh diákoknak a magyarországi kálvinista tanintézetekben való megjelenéséről, az állami hivataloknak hozzájuk való viszonyáról a cseh és a morva tartományi hivatal aktái nyújtanak felvilágosítást, amelyek a prágai Központi Állami Levéltárban és a brünni Állami Levéltárban találhatók.³⁵

Ami a cseh diákok magyarországi katolikus gimnáziumokban folytatott tanulmányait illeti, a legtöbb anyagot a magyarországi iskolák központi tanfelügyelőségének már említett éves jelentéseiben találjuk Pozsonyban, továbbá az egyes gimnáziumok anyakönyveiben — megemlíthetjük itt az esztergomi bencés gimnáziumot vagy a piaristák budapesti gimnáziumát.³⁶ A magyarországi tanulmányok szempontjából a magyar lutheránus iskolák anyagai közül a soproni evangélikus gimnázium 1806 és 1837 közötti anyakönyvei a legértékesebbek; 1822 és 1824 között itt tanult például František Palacký Ondřej nevű fivére is.³⁷

A forráskiadványokat illetően meg kell mondanunk, hogy semmiféle speciális kiadvány nem létezik, amely a 18. század végén és a 19. század elején létezett cseh–magyar kulturális és tudományos kapcsolatokat dokumentálná. Josef Dobrovský finnugrisztikai érdeklődésének néhány dokumentuma napvilágot látott Pavol Bujnák és Richard Pražák tanulmányaiban.³⁸ A felvilágosodás kori cseh–magyar tudományos kapcsolatok legtöbb forrását pedig Josef Macúrek tette közzé a cseh és a magyar történetírás korabeli kapcsolatait elemző tanulmányának mellékleteiben.³⁹ Dobrovský és Engel levelei Kubinyi Ágoston és Thallóczy Lajos forráskiadványaiban is megtalálhatók.⁴⁰ Dobrovský magyar kapcsolatainak forrásanyagát Dobrovský leveleinek Jagić-féle kiadásain kívül a Patera által publikált levelezésanyag is tartalmazza.⁴¹ A cseh–magyar tudományos kapcsolatok néhány adaléka Dobrovskýnak Helferttel és Cerronival folytatott levelezésében is fellelhető.⁴²

Dobrovský és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1796-os kapcsolatáról a társaság üléseinek Jancsó Elemér által közzétett jegyzőkönyvei tesznek tanúbizonyságot.⁴³ A cseh és a magyar felvilágosodás kori tudomány többi forráskiadványa közül ki kell emelnünk Kemény G. Gábornak a magyarok és a szomszéd nemzetek kapcsolatát bemutató dokumentumgyűjteményét. Ebben olvasható többek között Berzeviczynek a prágai egyetemi könyvtárról 1783-ban írott latin nyelvű ódája magyar fordításban.⁴⁴ A kor kulturális kapcsolatainak adalékai közt említhetjük egy nyugati országokba tartó ismeretlen erdélyi diák 1815 és 1817 között készült útijegyzeteit a cseh országrészekről és Széchenyi István csehországi naplójegyzeteit a napóleoni háborúk idejéből.⁴⁵

Igen fontosak a magyar jakobinus mozgalom cseh összefüggéseit feltáró dokumentumok, amelyeket Benda Kálmán adott ki⁴⁶ a jórészt budapesti Országos Levéltár anyagaiból összeállított kötetében. Értékes az a könyvlista is, amelyet a magyar jakobinusok vittek magukkal a Brünnben lévő Spielberg börtönébe, s amelyet Blanka Kubešová-Pitronová közölt először egy tanulmányában.⁴⁷ Kazinczynak a spielbergi bebörtönzéséről és Kufsteinből Munkácsra való átszállításáról írott feljegyzései a *Fogságom naplójának* csak a halála után száz évvel megjelent teljes kiadásában olvashatók.⁴⁸ Témánkat illetően számos adalékkal szolgál a Váczy János által 1890 és 1911 között huszonegy kötetben kiadott Kazinczy-levelezés, amely 1927-ben és 1960-ban két újabb kötettel bővült.⁴⁹

A forrásokhoz és a forráskiadványokhoz hasonlóan a téma szakirodalma sem tekinthető túlságosan kiterjedőnek. Az első alaposabb tanulmány Pavel Bujnák tollából jelent meg Dobrovský halálának századik évfordulója alkalmából *Dobrovský helye a finnugor nyelvtudományban* címmel a *Bratislava* című folyóirat hasábjain (1929., 601–664). Ez az írás Dobrovský finnugrisztikai tanulmányait elemzi a tudós levelezésének tüzetes vizsgálata alapján. Bujnák kritikátlanul dicséri Dobrovský e téren tett valamennyi megállapítását, ugyanakkor elsikkadt az az alapvető tény, hogy Dobrovský valóban az elsők között ismerte fel: a finnugor nyelvek kutatását a történeti és összehasonlító grammatikai alapra kell helyezni. Bujnák gazdagon dokumentált tanulmányának ténymegállapításai néhány helyen kiegészítésre, a finnugrisztika sajátos kérdései pedig pontosabb kifejtésre szorulnak. Témája és a feldolgozás részletessége okán azonban az írás egyedülálló helyet foglal el a Dobrovský és a magyarok kapcsolatait tárgyaló szakirodalomban, és hiányosságai elle-

nére alapvető munka, mert a legpontosabban foglalta össze az addig ismertté vált tényeket. A szerző, aki minden körülmények között Dobrovský érdemeit hangsúlyozta a magyar tudomány ellenében, amelynek a jelentőségét a finnugrisztikai kutatás számára Bujnák igencsak alábecsülte.

A csehszlovákiai termésből megemlíthetjük még Vladimír Šmilauer-nak a Ján Kollár filológiájára gyakorolt magyar hatásokról készült írását *Slovenská miscellanea* című tanulmánykötetében (Bratislava 1931). Még a második világháború előtt látott napvilágot Sárkány Oszkár két tanulmánya *Magyarok Prágában 1773–1849* és *Magyar kulturális hatások Csehországban 1790–1848* címmel⁵⁰. Ezek jól dokumentálják a magyar értelmiségiek látogatásait a prágai kulturális intézményekben, Born Ignác tevékenységét, Kazinczy Ferenc spielbergi börtönéveit, Dobrovskýnak a magyarok iránti érdeklődését, a csehek által megismert korabeli magyar irodalmat stb. Sárkány azonban néhány esetben az egyszerűsítő összehasonlítás módszerével élt, csaknem minden esetben arra a következtetésre jutott például, hogy a magyar kulturális fejlődés megelőzte a csehet, és a megfontolt, széleskörű elemzés helyett gyakran mellékes részletekből eredeztette a döntő magyar befolyást.

Ezt egy olyan, különösképpen érdekes példával szeretném megvilágítani, mint amilyen a magyar indíttatások kérdése Šafaříknak és Palacký-nak, a cseh költészet és a prozódia kezdeteiről készült közös munkájában. Különösen Palacký volt jól tájékozott a magyar prozódia kérdéseiben. Šafařík ama állítására, hogy „valamennyi nemzet közül a magyarok voltak azok, akik az időmértékes prozódiát a legtökéletesebb és legszerencsésebb módon hasonították magukhoz”,⁵¹ ű egy táblázattal válaszolt, melyben kimutatta a hosszú és a rövid szótagok arányát a görög, a latin, a cseh és a magyar nyelvben, s így igazolta Šafařík megállapítását.⁵² Sárkány Palacký egyetlen röpké említése alapján, amely Berzsenyire vonatkozik, arra a következtetésre jutott, hogy Palacký Berzsenyi hatására jutott el a maga időmérték-elméletéig,⁵³ holott egyetlen megbízható adatunk sincs arra vonatkozólag, hogy Berzsenyi műveit addig egyáltalán olvasta volna. Úgy hiszem, Palacký prozódiai munkája esetében a magyar hatások kérdése ennél összetettebb probléma: nem annyira az elolvasott magyar szépirodalom közvetlen hatásáról van szó, hanem inkább az időmérték magyarországi környezetben több-kevésbé szokványos megítélésének átvételéről. A Palacký által kifejtett nézet, miszerint a cseh és a magyar nyelv a legmegfelelőbb az

időmérték alkalmazására⁵⁴ korántsem tekinthető újnak; Döbrentei Gábor, az ismert irodalomtörténész már 1814-ben az *Erdélyi Múzeum* egyik cikkében hangot adott eme vélekedésének,⁵⁵ többek között azt írta, hogy az újkori nemzetek között elsőként a csehek használták az időmértéket: állítólag már 1414-ben alkalmazták egy cseh nyelvű katekizmusban, melyet magának Husznak tulajdonítanak. A magyarok 1541-ben követték a cseheket, mégpedig Sylvester János ajánló versével, aki az Újszövetséget fordította le magyarra. Döbrentei e jelentős írását mind ez idáig egyetlen kutató sem vette észre.⁵⁶ Nem lehet ugyan bebizonyítani, hogy Šafařík vagy Palacký ismerték ezt a munkát, ámbár Palacký később közvetlen kapcsolatba került Döbrenteivel, s már akkor ismerte a köréhez tartozó embereket.⁵⁷ Bizonyos abban, hogy a Šafaříkék által megfogalmazott nézetek nem teljesen eredetiek, és a magyar környezetben már hamarabb felmerült gondolatokhoz kapcsolódnak. Rát Mátyás például jóval Döbrentei előtt felismerte az időmérték alkalmazásának lehetőségét a cseh és a magyar nyelvben: 1780. január 8-án a *Magyar Hírmondó*-ban írt erről.⁵⁸

Egészében véve azonban Sárkány Oszkár munkái nagyon értékesek; ő volt az első, aki rámutatott a felvilágosodás kori cseh–magyar kulturális kapcsolatok teljes körére. Tanulmányai révén a cseh–magyar tudományos konfliktusok kutatásának egyik úttörőjévé vált, ezért mindig is kimagasló tiszteletbeli helye lesz kapcsolataink történetében. Sárkány munkáin kívül Távol Tamás *A cseh újjászületés* című tanulmánya képviseli a két világháború közti magyar termés legértékesebb részét; ezt a tanulmányát a szerző a hamisítványoknak bizonyult „ócseh” kéziratoknak szentelte.⁵⁹ A felvilágosodás korának cseh és magyar tudományos kapcsolatait érintő kisebb írások közül meg kell említenünk Gálos Rezső Cornidesről szóló cikkét.⁶⁰

A felvilágosodás kori kulturális kapcsolatok tanulmányozásában a második világháború után következett be újabb haladás. A magyar munkák Sárkányhoz kapcsolódtak. Az ő kutatásai nélkül például nem készült volna el Angyal Endre *Magyarok és csehek* című áttekinthető jellegű dolgozatának az említett kapcsolatokat tárgyaló terjedelmes része; a dolgozat 1947-ben a Gál István által Budapesten kiadott *Magyarország és Kelet-Európa* című évkönyvben jelent meg. A tényeket illetően bőségesen merített Sárkány írásaiból Kovács Endre is a *Magyar–cseh történelmi kapcsolatok* című könyvének vonatkozó fejezetében. A Budapesten 1952-ben napvilágot látott mű volt a cseh–magyar történelmi kapcsolatok

első összefüggő feldolgozása. A két nép kulturális kapcsolatainak megismeréséhez az utóbbi időben jelentősen hozzájárultak Fried István kisebb tanulmányai, amelyek új anyag ismeretén s a német közvetítő szerepet hangsúlyozó megközelítésen alapulnak. Romy Károly Györgyről írott cikkein kívül különösen fontosak számunkra a magyarországi szlavisztika kezdeteiről, valamint Ribay és Palkovič Sopronhoz fűződő viszonyáról írott tanulmányai. Ezenkívül Fried írt egy értékes áttekintő tanulmányt a 19. század első évtizedeinek cseh–magyar kapcsolatairól, továbbá a reformkorszak pesti német sajtójában található cseh irodalomról és a Királyudvari Kézirat visszhangjáról a 19. századi Magyarországon.⁶¹ A Dobrovský és a magyarok viszonyára vonatkozó eddigi ismeretek összegzésére — önálló forráskutatás nélkül — Angyal Endre tett kísérletet *Dobrovský und Ungarn (Zeitschrift für slawische Philologie)* (23) 1954 1. 1–24.), miközben Dobrovský levelezésének ismert cseh és orosz kiadásaira összpontosította figyelmét, melyeket kibővített a magyar irodalommal. Ugyancsak Angyal Endre a szerzője a Ján Kollár magyar kapcsolatait tárgyaló tanulmánynak.⁶²

Josef Macůrek a cseh és a magyar történetírás kezdeti kapcsolatairól készített terjedelmes tanulmányt, amely a *Josef Dobrovský 1753–1935* (Praha 1953) című évkönyvben jelent meg (473–506.). Dobrovský magyar vonatkozásait a kapcsolatok szélesebb keretébe ágyazta, miközben a 18. század végén már meglévő, — Dobner és Dobrovský kezdeményezésének köszönhetően ígéretesen fejlődő — cseh–magyar tudományos kapcsolatok megvilágítására összpontosította figyelmét. Macůrek bebizonyította, hogy a cseh–magyar tudományos kapcsolatok — hála Dobner és Pray tevékenységének — már a 18. század hatvanas éveiben fejlődésnek indultak, s hogy Dobner e téren Dobrovský számára is előkészítette az utat. Josef Dobrovskýnak Széchényi Ferencsel és Jankovich Miklóssal való kapcsolatát illetően Macůrek tanulmányát Richard Pražák cikkei egészítik ki, amelyek Dobrovský korábban ismeretlen levelezésén alapulnak.⁶³ Josef Dobrovskýnak a magyarokhoz való viszonyát, valamint a finnugor nyelvek tanulmányozása iránti érdeklődését a maga teljességében szintén Richard Pražák foglalta össze számos új aspektust megvizsgáló könyvében.⁶⁴

Macůrek brünni szemináriumának keretében több dolgozat is született e témakörben: Osvald Machatka diplomamunkáján kívül meg kell említenünk Blanka Kubešová-Pitronová értékes anyagokat tartalmazó tanulmányát, melyben a szerző Ribaynak Cerronival és Durychhal foly-

tatott levelezését elemzi példás alapossággal.⁶⁵ A *Slovanské historické studie* első évfolyamában Kubešová-Pitronová egy másik fontos írást is megjelentetett a magyarországi jakobinusok republikánus mozgalmát sújtó brünni internálásról.⁶⁶ A magyar jakobinus mozgalom csehországi visszhangjáról Květa Mejdřická is megjelentetett egy tanulmányt a *Čechy a francouzská revoluce* (Csehország és a francia forradalom) (Praha 1959) című könyvben. A szerző egyrészt összefoglalta Benda forráskiadványának ismeretanyagát, másfelől önálló forráskutatás alapján megvilágította a Cseh-Morva Felföldön lezajlott úgynevezett helvét lázadás fontos kérdését.

A fentebb említett témakörben Richard Pražák és Michael Vaňáček is adott közre írásokat.⁶⁷ A történész Jan Novotný közreműködött Kovács Endre történeti kapcsolatokat tárgyaló könyvének cseh kiadásában.⁶⁸ Neki köszönhetően a nemzeti újjászületésről szóló rész plasztikusabbá vált. A szerzők nagyobb figyelmet szenteltek a szlovák környezetnek, mint az eredeti magyar változat, mindazonáltal számos tárgyi tévedést követtek el, valamint azt a hibát, hogy az újabb irodalom jelentős részét nem vették figyelembe.⁶⁹

A magyar nyelvújításnak Jungmann cseh nyelvi törekvéseivel való rendkívül érdekes összehasonlítását Henrik Becker végezte el *Zwei Sprachanschlüsse* (Leipzig—Berlin 1948) című könyvében. Becker bizonyos körülhatárolt szempontok (*Sprachregelung, Sprachbereicherung, Sprachreinigung, Sprachbeschwingung*) összehasonlítja a cseh és a magyar nyelv fejlődését, s igyekszik meghatározni specifikus helyüket az általános nyelvi fejlődésben, valamint jelentőségüket az újkori cseh és magyar irodalom számára.

Az ismertetett alapvető szakirodalmon kívül további munkák egész sora létezik, amelyek más problémák keretén belül érintik a felvilágosodás kori tudományos kapcsolatok kérdéskörét, mindenekelőtt Dobner és Dobrovský kapcsán járultak hozzá a cseh–magyar kapcsolatok megvilágításához, valamint néhány más kérdés tisztázásában: például a szepességi német származású Romy Károly György kapcsolattörténeti szerepe, Komenský műveinek visszhangja Magyarországon a 18–19. század fordulóján stb.

Példaértékűnek tekinthető, hogy a Nagymorva Birodalom kiterjedéséről Salagi, Katona és Sklenár által folytatott felvilágosodás kori vita gazdag irodalmából megtudjuk, milyen volt e kérdésben Dobner és Dobrovský álláspontja.⁷⁰ Macúrek már említett tanulmányai mellett e

téren főleg Ján Tibenský munkái értékesek; a további irodalom is ezekre támaszkodik.⁷¹ Klimó pécsi püspök Dobnerhez való viszonyának Liber Margit szentelt figyelmet, Martinovics és Lamberg gróf elveszett levelezésének pedig Josef Polišenský.⁷²

Bujnák tanulmányán és Pražák könyvén kívül viszonylag kiterjedt irodalom tárgyalja Josef Dobrovský érdeklődését a finnugor nyelvészet iránt. A magyarok közül Asbóth Oszkár és Kiss Ernő, valamint három finn szerző Sulo Haltsonen, E. N. Setälä és J. J. Mikkola írt erről.⁷³ Leginkább Dobrovský oroszországi és svédországi útjának, valamint a finnugor témakört érintő leveleinek szenteltek figyelmet, kiváltképp az 1793. február 8-án Ribayhoz írt levelének, amelyet akkoriban a *Bécsi Magyar Hírmondó* is közölt (1794. 33).

Dobrovský magyarországi levelezőtársainak és barátainak megismeréséhez, valamint korabeli tudományos kapcsolatok mélyebb megértéséhez Angyal Endre és Fried István Rummy Károly Gyögyről írott tanulmányai, illetve Tóth-Szabó Zoltán Juraj Ribayról írott régebbi munkái is hozzájárultak.⁷⁴ Jelentősek Bán Imre, Juraj Čecetka, Dobossy László és Bakos József dolgozatai J. A. Komenský műveinek magyarországi visszhangjáról a felvilágosodás korai időszakában.⁷⁵ Dobossy ezen kívül foglalkozott a Štylfríd és Brunclík történetét tartalmazó cseh népi krónika feldolgozásával a korabeli magyar irodalomban és folklórban.⁷⁶ A 18–19. század fordulójának cseh–magyar nyelvi összefüggéseinek feltárásához értékes adatokkal járult hozzá Gáldi László, aki említést tett Beregszásziról, Gyarmathiról és másokról.⁷⁷ Sándor István a cseh nyelvhez való viszonyának megértéséhez fontos Réthei Prikkel Marián könyve.⁷⁸

A háború utáni magyar munkák közül témánk szempontjából Bojtár Endre és Niederhauser Emil értékes munkái mellett jelentősek Gáldi László, Horváth Károly és Sziklay László nagyobb látószögű tanulmányai a francia nyelvű *Littérature — Hongroise Littérature Européenne* címet viselő gyűjteményes kötetben (Budapest 1964).⁷⁹ A kulturális kapcsolatok eddigi tanulmányozásának csúcsteljesítménye a Csehszlovák és a Magyar Tudományos Akadémia közös tanulmánykötete, amelyben két értékes tanulmány is olvasható a reformkorszak kapcsolatairól, Jan Novotný és Sziklay László tollából.⁸⁰ Különösen Sziklaynak Ján Kollár pesti tartózkodásáról írott tanulmánya tartalmaz sok felfedezésszámba menő megállapítást. A cseh–magyar kapcsolatoknak ezt az időszakát, amelyben még markánsan jelen voltak a felvilágosodás hagyo-

mányának az elemei, Fried István is feldolgozta az 1828 és 1841 közötti időszaknak szentelt inspiratív tanulmányában.⁸¹

Századunk hetvenes és nyolcvanas éveiben a kulturális kapcsolatokat illetően a legújabb kor, főleg az 1918 utáni időszak felé fordult a figyelem. Mindazonáltal a felvilágosodás és a nemzeti újjászületés korabeli kapcsolatok tanulmányozásának folytonossága megmaradt. Ez részben ugyan továbbra is az immár hagyományos kapcsolattörténetet jelenti, emellett azonban a kor kulturális és irodalmi kapcsolatait szélesebb módszertani összefüggésekben, a tipológia és az összehasonlítás szempontjából is vizsgálják. Magyar részről ismét megjelentették Sárkány Oszkár úttörő jelentőségű munkáit.⁸² A 18–19. századi cseh–magyar kapcsolatokat Dobossy László és Sziklay László néhány régebbi és újabb tanulmánya is érinti. Ezek a két szerzőnek a hetvenes és a nyolcvanas években megjelent gyűjteményes köteteiben láttak napvilágot.⁸³ Sok új adatot közöl a 19. század első felének kulturális és irodalmi kapcsolatairól Sziklay László tanulmánya a közép- és kelet-európai nemzetek kultúrájának a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóiratban kimutatható recepciójáról.⁸⁴

A cseh–magyar irodalmi kapcsolatok néhány újonnan feltárt ténye Fried István 1970-ből származó írása alapján vált ismertté. További tanulmányai az 1848 előtti korszak cseh–magyar–német kapcsolatrendszerének tágabb keretébe helyezik ezeket a cseh–magyar kontaktusokat, különös tekintettel a felvilágosodás kori örökség jelenlétére ebben az időszakban.⁸⁵ Ezt az aspektumot Fried erőteljesen érvényesítette a közép-kelet-európai irodalmak párhuzamait és ellentéteit megvilágító összehasonlító szintézisében.⁸⁶ Fried egyéb tanulmányai közül mindegyiknél a cseh–magyar és a szlovák–magyar színházi kapcsolatokról, illetve a közép-kelet-európai komparatisztika alapvető problémáiról publikált módszertani dolgozatai érintik a kulturális és irodalmi kapcsolatok kérdéskörét.⁸⁷ Mind az irodalom-, mind a történettudomány számára jelentős Czeglé Imre monográfiája a cseh és a magyar reformátusokról az 1782–1792 közötti évtizedben, amely azonban teljesen figyelmen kívül hagyta a cseh tudomány gazdag eredményeit és szűken értelmezett egyházi szempontból íródott.⁸⁸ A cseh–szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok tanulmányozása szempontjából fölöttébb jelentős Käfer István *Szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig* című bibliográfiája (Budapest 1985).⁸⁹ Itt kell megemlítenünk Fried István bibliográfiáját a magyarországi irodalomtudományi

szlavisztikáról.⁹⁰ A 18. század második és a 19. század első felének cseh–magyar zenei kapcsolatait Schiffert Szomjas György tanulmányai érintik. A cseh művészek magyarországi tevékenységéről értékes és új adatokat találunk Bárdos Kornél monográfiáiban, amelyeket néhány magyarországi város és uradalom 16–19. századi zenei életéről írt.⁹¹

A hetvenes és a nyolcvanas években cseh oldalon is változatlanul megvolt az érdeklődés a felvilágosodás és a nemzeti újjászületés korabeli kulturális és irodalmi kapcsolatok tanulmányozása iránt. Ezeket a Habsburg-monarchia nemzeti fejlődésének szélesebb kereteiben Milan Šmerda kísérte figyelemmel,⁹² a Monarchia délszláv népeinek fejlődésére való tekintettel Milan Šmerda és Václav Žáček,⁹³ a cseh szlavisztikára való tekintettel pedig Zdeněk Šimeček.⁹⁴ A cseh felvilágosodást képviselő Ignác Born és Gelasius Dobner kapcsolataira Josef Haubelt mutatott rá széleskörűen megalapozott szintéziseiben.⁹⁵ Durych *Bibliotheca slavica* című műve második kötetének a budai egyetemi nyomdában való ki nyomtatásával Venceslava Bechyňová foglalkozott Durych-tanulmányában, a Morva-Sziléziai Gazdasági Társaság és Magyarország kapcsolatát pedig Miloslav Vávra vette szemügyre.⁹⁶

A korabeli cseh–magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok tanulmányozásával továbbra is egyedül Richard Pražák foglalkozott rendszeresen. Az alapvető hangsúlyt a közép- és kelet-európai nemzeti újjászületés keretében elhelyezett cseh és magyar fejlődés tipológiai összehasonlítására helyezte,⁹⁷ majd a tipológia módszerével a kulturális és irodalmi kapcsolatok problémakörét járta körül, mindenekelőtt a magyar református értelmiség és a cseh nemzeti újjászületés kapcsolatáról, valamint a hungarológus és finnugrista Josef Dobrovskýról írt monográfiáiban.⁹⁸ Pražák különös figyelmet szentelt a cseh művészek magyarországi tevékenységének a 18. és 19. század fordulóján, melyről korábban — érintőlegesen — Milan Poštolka és Karel Padrta írt. Újabban Széchenyi István műveinek 1848 előtti csehországi visszhangjával is foglalkozott.⁹⁹ A 18–19. századi zenei kapcsolatokkal Richard Pražákon kívül alkalmanként Jitka Brabcová, Jiří Fukač, Ludmila Vrkočová és Karel Boženek is foglalkozott.¹⁰⁰ A kor cseh–magyar kulturális és irodalmi kapcsolataira Rudolf Chmel, az ismert szlovák hungarológus is felfigyelt a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokról írott tanulmányaiban. Ugyanez mondható el a szlovákiai szlavisztika kezdetével összefüggésben Miroslav Laciokról, továbbá Sas Andornak az 1818–1848 közötti Pozsonyt tárgyaló monográfiájáról és Alekszandr Szergeje-

vics Milnyikovnak a cseh felvilágosodás ideológiáját összegző művéről.¹⁰¹ A kulturális és irodalmi kapcsolatok irodalmát a cseh hungarológia bibliográfiáját közreadó, rendszeresen megjelentetett kiadvány is feltünteti.¹⁰² A 18–19. századi problémakört a csehszlovákiai hungarológusok első, František Hejl és Richard Pražák által 1978-ban megrendezett szimpóziumának az anyagai is figyelembe vették.¹⁰³

Miként a polgári nemzet kialakulásának, az úgynevezett nemzeti újjászületés periódusának tágabb keretében elhelyezett felvilágosodás kori cseh és magyar tudomány, illetve kultúra forrásainak, irodalmának áttekintése is mutatja, olyan széles körben kidolgozott tematikáról van szó, melynek további kutatásában a figyelmet elsősorban a már felvázolt összképet kiegészítő részletkérdésekre kell irányítani, például a természettudományi vagy képzőművészeti kapcsolatok feltárása révén.¹⁰⁴ A felvilágosodás korabeli cseh és magyar kulturális kapcsolatok problémaköre főleg azért vált fontossá, mert megalapozta a tudományos és kulturális kapcsolatok további fejlődését. A felvilágosodás korának univerzalizmusa után a kapcsolatok egyre inkább specializálódtak, és egyre gyakrabban az irodalom vette át a cseh–magyar kapcsolatokban a meghatározó szerepet.

II. A cseh nemzeti újjászületés felvilágosodás kori szakasza és Magyarország

A felvilágosodás olyan általános eszmei, politikai és filozófiai áramlatként jelentkezett, amely az alapvető társadalmi átalakulások szükségességére reagálva domináns szerephez jutott a 18. századi Európában, ugyanakkor a 17–18. századi tudomány nagyarányú fejlődésének eszmei ösztönzőjeként — az új ipari társadalom genezisével összefüggésben — a természet- és társadalomtudományok rendkívüli fellendüléséhez vezetett. Az első szempont alapján az európai viszonyok között a felvilágosodás ideológiájának három fő típusa különböztethető meg: 1. a voltaire-i típus, amely a felvilágosult abszolútizmus ideáinak segítségével arra törekedett, hogy a felvilágosodás gondolatait az uralkodó körökön belül juttassa érvényre; 2. a rousseau-i típus, mely a felvilágosodás gondolatait a vállalkozói, polgári környezetben kívánta érvényesíteni; 3. a muratoriusi típus, amely az uralkodó egyházakon belül szorgalmazta a felvilágosult reformokat.¹

A cseh nemzeti mozgalom fejlődését, a cseh nemzeti újjászületés kezdetét a harmadik típus jellemzi, amely a reform-katolicizmussal összefüggésben fejlődött. Tekintettel a felvilágosult abszolútizmusnak a cseh nemzeti fejlődésben betöltött szerepére az első típus fontosságát is hangsúlyoznunk kell, jóllehet a csehországi viszonyok között a felvilágosodás fellendülése jelentős mértékben összefonódott a tartományi rendi patriotizmus megerősödésével. Ez ugyanis Magyarországhoz hasonlóan nem nélkülözte a haladó vonásokat, s pozitív szerepet játszott a cseh nemzeti mozgalom kibontakozásában. Cseh környezetben csupán a felvilágosodás korának utolsó szakaszában érvényesült a második típus, amely többek között az utópisztikus szocializmus elképzeléseihez közel álló kései felvilágosodás eszméire jellemző; ezeket a cseh országrészekben mindenekelőtt Bernard Bolzano képviselte. Összeségében a cseh felvilágosodás eszmei fejlődését az első és a harmadik típus határozza meg, mégis a cseh nemzeti újjászületést készítette elő, vagyis segített abban, hogy kialakuljon az ipari társadalom fejlődésének irányába mu-

tató újkori cseh nemzeti mozgalom, ami viszont megfelelt a felvilágosodás rousseau-i típusának.

A felvilágosodás fejlődését a cseh országrészekben kedvezőtlenül befolyásolta az a tény, hogy a cseh rendi felkelés fehérhegyi veresége (1620. november 8.) után ezek a területek váltak a Habsburg-kormányzat által érvényesített erőszakos ellenreformáció klasszikus terrénúmvá. Csehország azonban e negatív eszmei-politikai tényező ellenére is nagyobb léptekkel haladt a gazdasági fejlődés útján, mint Közép-Európa számos már térsége, s ebben a felvilágosult tudomány is szerepet játszott a fellendülés támogatása és felgyorsítása révén, így a cseh országrészek gazdasági-társadalmi fejlődésének fontos elemévé vált, s kedvező befolyást gyakorolt a cseh polgári nemzet kialakulására.

A cseh felvilágosodás tulajdonképpeni kibontakozását megelőzte annak korai szakasza, amely magába foglalta a 17. század közepétől a 18. század negyvenes éveig terjedő meglehetősen hosszú időszakot. Ebben az időszakban a felvilágosodás gondolatainak csehországi behatolását főleg a nemesi nagybirtok domináns helyzete, a jobbágyrendszer átmeneti megszilárdulása és a gazdasági fejlődés progresszív tendenciáit akadályozó erők uralma gátolta. A Monarchia különböző területein azonban nem volt azonos a helyzet; Csehország és Magyarország között például lényeges eltérés volt a politikai szférában: Magyarországon a Habsburg-ellenes rendi felkelések egészen a 18. század elejéig, II. Rákóczi Ferenc felkelésének 1711-es vereségéig biztosították a szabadabb szellemi fejlődés feltételeit. Sőt a magyar nemesség e vereség ellenére is privilegizáltabb pozíciót biztosított magának, mint a cseh. Az autonóm fejlődés garanciájaként megőrizte a sajátos magyar alkotmányt és a meggyrendszert. Ez a különbség a következő időszakban még jobban elmélyült, főleg Mária Terézia uralmának kezdetén; az állandóan ellenzékben lévő magyar nemesség a döntő pillanatban nyújtott segítséget a fiatal császárnőnek, amikor az osztrák örökségért vívott háborúban a Monarchia létéről vagy nemlétéről volt szó, s így újfent elérte a nemesi adómentesség elvének elismerését. Ezzel szemben a cseh rendek a birodalom ellenfeleivel rokonszenveztek, s ezért 1749-ben súlyos árat kellett fizetniük: ekkor összevonták a cseh és az osztrák állam legfelsőbb szerveit és kezdetét vette a cseh országrészeknek mint örökös tartományoknak a központosítása.² A bécsi udvar későbbi kísérletei Magyarország önállóságának felszámolására, a magyar nemesség megadóztatására sikertelenek maradtak, ami az örökös tartományok gazdasági fejlődésé-

nek preferálására készítette a Habsburgokat. Ily módon viszont Magyarország a gazdaság elmaradottságával fizetett szabadabb politikai fejlődésért, míg a cseh területek gazdasági felvirágzásának a politikai szuverenitás elvesztése volt az ára.³

Mindezen tények mind Csehországban, mind Magyarországon jelentős módon befolyásolták a felvilágosodás korai szakaszát. A korai felvilágosodás eszméi szabadabban terjedhettek Magyarországon, mindenekelőtt Erdélyben, mely a Habsburg-ellenes rendi felkelések időszakában mindvégig az ellenállás élén állt. Ebben az időszakban sokan az önálló Erdélyben látták a Habsburg-abszolutizmus közép-kelet-európai ellensúlyát. E koncepció alapjait már Bocskai István és Bethlen Gábor lerakta, számolván a cseh rendek segítségével a Habsburg-ellenes harcban.

A 17. század második felében Magyarországon és Erdélyben is kísérlet történt a korai felvilágosodás eszméinek befogadására, akár az angol puritanizmusról, akár a francia karteizianizmusról és gallikanizmusról, avagy a holland coccejanizmusról volt szó. Descartes és Coccejanus híve volt Bethlen Miklós is, a transzilván gondolat élenjáró ideológusa, aki hangsúlyozta a vallási türelem fontosságát. E felfogást II. Rákóczi Ferenc is magáévá tette, aki viszont a janzenizmus irányába hajlott.

Magyar részről tehát már a 17. század közepétől Erdély lett a korai felvilágosodás fő központja, mely Magyarország politikai függetlenségének is egyfajta garanciáját jelentette. Csehországban, melyet akkoriban a Habsburg-abszolutizmus kötött gúzsba, hiányzott az effajta központ. A Habsburg-ellenes harc képviselői emigrációban éltek. A leghíresebb cseh emigráns, Jan Amos Komenský — Comenius — 1650 és 1654 között például Sárospatakon tevékenykedett, ahol az iskolarendszer korszerűsítésére és demokratizálására irányuló pánszofista törekvéseivel a korai felvilágosodás eszméinek úttörőjévé vált. Apáczai Csere János és mások révén hatást gyakorolt a magyar pedagógia fejlődésére és az úgynevezett eperjesi bölcséleti iskola arculatára, mely a felvilágosodás korai szakaszának első centruma volt a mai Szlovákia területén. Magyarországon írott művei közül meg kell említenünk az *Orbis pictus* című világhírű pedagógiai alkotást, valamint a *Gentis Felicitas* címet viselő, 1654 tavaszán keletkezett emlékiratot, amelyben azt a tanácsot adta II. Rákóczi Györgynek, hogy Magyarországot próbálja magyar nemzetállammá kiépíteni. Comenius szerint ennek előfeltétele lett volna a társadalmi viszonyok széles körű demokratizálása, melynek keretében már a ma-

gyarországi jobbágyság eltörlését is javasolta, sok évvel megelőzve tehát az 1729-es magyarországi utazása alkalmával hasonló javaslatot tevő Montesquieu-t.⁴

A felvilágosodás e korai szakaszának magyarországi képviselői közül II. Rákóczi Ferenc állt legközelebb a cseh országrészekhez. Itt szeretném hangsúlyozni azt a kevésbé ismert tényt, hogy Kollonich szándékaival ellentétben Rákóczi Habsburg-ellenes álláspontjának kialakulása már dél-csehországi, Jindřichův Hradec-i tanulmányainak idején megkezdődött az ottani jezsuiták segítségével, akik kihasználták a bécsi udvar és a római pápa kapcsolataiban tapasztalható átmeneti elhidegülést.⁵

Épp a jezsuita rend kebelében, amely Csehországban fő támasza volt a Habsburgok erőszakos ellenreformációjának, alakult ki a 17. század közepén az a cseh hazafiúi csoport, mely Bohuslav Balbínal az élen szoros együttműködésre törekedett Magyarországgal. A történész Balbín, akinek a cseh nemzeti történelemről kialakított koncepciója lényeges befolyást gyakorolt a cseh nemzeti újjászületés kezdetének nemzetileg öntudatos és felvilágosult történetírására, nagymértékben támaszkodott a későbbi és a korai magyar humanisták műveire, Forgách, Istvánffy, Dudith és Bonfini könyveire, s mindig is tudatában volt a cseh és a magyar történelem közti szoros kapcsolatnak. Ezt a felismerést Balbín nyomán a 18. századi felvilágosult cseh történetírás, sőt még František Palacký is átörököltette. A magyarországi viszonyok sokoldalú ismeretéhez valószínűleg hozzájárult Balbín magyarországi tartózkodása, csodálata a magyarok nagyobb szellemi szabadsága és a magyar katolicizmus nemzeti, hazafias jellege iránt.⁶ Balbín kapcsolatban állt Nádasi János magyar jezsuitával, akinek *Annus Christi Crucifixi* és *Diurnum divini amoris* című műveit 1660–1661-ben Balbín rendtársa, a cseh barokk jelentős költője, Friedrich Bridel fordította csehre.⁷ Jóllehet Balbín a barokk katolicizmus tipikus képviselője, a cseh kultúra számára mégis a felvilágosodás két reprezentánsa, František Martin Pelcl és Rafael Ungar fedezte fel őt két főműve, a *Dissertatio apologetica pro lingua slavica, praecipue bohémica* (1775) és a *Bohemia docta* (1770) kiadásával. A felvilágosodás korai szakaszának szempontjából kiváltképp fontos, hogy Balbín tekintettel volt a vallási türelmességre. Nem csupán Jan Amos Komenský műveit becsülte, hanem a Fehérhegy utáni cseh emigráció legjelentősebb történeti alkotását, Pavel Stránský *O českém státě* (A cseh államról) (1634) című tanulmányát is nagyra értékelte, amellyel III. Ferdinánd és I. Lipót személyi orvosa s

Balbín barátja, a kronlandi Jan Marek Marci ismertette meg, aki a cseh felvilágosodás korai szakaszának kiemelkedő személyisége volt.⁸ Nem kívánom e helyt Mareknek a korabeli tudomány és a korai felvilágosodás eszméinek fejlesztésében betöltött fontos szerepét elemezni, elég itt emlékeztetnem arra, hogy az empirizmus alapítójának, John Locke-nak 1690-ben elhangzott nevezetes szavait — „*Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*” — a kronlandi Jan Marek Marci már 1662-ben kimondta, amikor így fogalmazott: „*Nihil enim in intellectu, cuius notitia non fuit in sensu*”⁹.

A vesztfáliai békét követő első évtizedek viszonylag kedvező légköre nem tartott sokáig, s a feudális jobbágysrendszer 1680 utáni megszilárdulása, a jezsuita rend ellenreformációs ideológiai monopóliuma — amely az ellenreformáció leginkább tisztelt szentjének, Nepomuki Szent Jánosnak 1729-es kanonizációjában nyilvánult meg a legmarkánsabban — erős gátat vetett a felvilágosodás eszméinek csehországi terjedése elé. Ennek ellenére, kivált a rangosabb cseh nemesek köreiben, már a 17. század végétől kimutatható a korai felvilágosodás eszméi iránti érdeklődés, mint azt a cseh barokk mecénásának, František Antonín Špork grófnak az esete és a 18. század első harmadában a jezsuitákkal folytatott nevezetes pere is bizonyítja.¹⁰

Ha a cseh nemzeti újjászületés genézisét a felvilágosodás csehországi terjedésének szemszögéből szemléljük, akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a fontos szerepet, amelyet a felvilágosult abszolutizmus a Habsburg-monarchiában betöltött. Az ipari vállalkozások támogatásán, a jobbágyságok — a birodalom legfontosabb adófizetői — helyzetének javításán kívül Mária Terézia és II. József szorgalmazták az állami hivatalok és a soknyelvű lakosság jobb kommunikációját, s ezért támogatták a Monarchia élő nyelveinek, közöttük a cseh nyelvnek a fejlesztését.¹¹ Ennek következtében vált fontossá a népnevelői felvilágosító és népszerűsítő tevékenység, főleg a jozefinizmus időszakában.

A Habsburg-monarchiában lezajló felvilágosodási folyamat sajátosságai közé tartozott az a tény, hogy a felvilágosodás ideológiájának közvetlen módon nem állított határt a nemzeti hovatartozás, bár a felvilágosító munka általános érvényű eredményei a Monarchia egyes területein specifikus nemzeti vonásokat tükröznek. Például Gelasius Dobner, Mikuláš Adaukt Voigt és Ignác Born német anyanyelvűek voltak, mégis jelentős mértékben hozzájárultak a cseh felvilágosult tudomány és a cseh nemzeti mozgalom kialakulásához. Hozzájuk hasonlóan Johann Christian En-

gel, Ignác Aurelius Fessler és más német tudósok a nemzeti orientációjú magyar tudományt és kultúrát támogatták, a morvaországi cseh Valentin Zlobický viszont éppúgy részese volt az osztrák felvilágosodás fejlődésének, mint ismertebb és híresebb német földije, Josef Sonnenfels, aki a dél-morvaországi Mikulovban (Nikolsburg) született.

A csehországi felvilágosodásnak három fejlődési szakasza volt. Az első szakasz a 18. század negyvenes éveitől a hatvanas évekig tartott; legjelentősebb eseményét az olmützi *Societas incognitorum* megalapítása jelentette 1746-ban — ez volt az első felvilágosult társaság a cseh országrészekben. Fontos jelenség, hogy a piaristák aktívan felléptek a jezsuiták ellen, és nagy súlyt fektettek a cseh nemzeti történelem tanulmányozására: e téren mindenekelőtt a felvilágosodás kori cseh kritikai történelemkutatás alapítója, Gelasius Dobner volt a kezdeményező. A második, a fejlődés csúcspontját jelentő szakasz az 1770-es években kezdődött és a kilencvenes évekig tartott; ekkor szerveződött meg a felvilágosult cseh történetírás, s a felvilágosodás teljes mértékben a cseh nemzeti újjászületés szolgálatába állt. Ebben az időszakban, 1774-ben alapították meg a Cseh Tudományos Társaságot. Megkezdődött az egy-azt tudományok mélyreható fejlődése, amelynek elsősorban Ignác Born szabott irányt a felvilágosodás szellemében. A cseh kultúra és tudomány fejlődésére az erdélyi Ignác Bornon és követőin kívül jelentős befolyást gyakorolt a Karl Heinrich Seibt és Franz Stephan Rautenstrauch által irányított prágai német felvilágosult csoport. A határokon túli német ösztönzéseket sem hagyhatjuk figyelmen kívül: itt mindenekelőtt Johann Gottfried Herder nézeteinek nagy visszhangjára gondolunk, amelyeket a szlávok küldetéséről az újkori történelemben, valamint népi kultúrájuk jelentőségéről fejtett ki; nézetei alapvető fontosságúak voltak a cseh újjászületés számára. Ezen kívül nagyon fontos volt a göttingeni Georg August Egyetem közvetítő szerepe: ebben a vonatkozásban mindenekelőtt August Ludwig Schlözer kell megemlítenünk, aki tudományos eredményeivel jelentős mértékben befolyásolta a cseh felvilágosult tudomány, különösképpen Josef Dobrovský és a cseh szlavisztika kezdeti fejlődését.

Csehországban csak ritkán nyilvánult meg a nyugat-európai felvilágosodás közvetlen hatása. Ez a hatás a cseh arisztokrácián kívül — melynek néhány képviselője bizonyos ideig nyugati országokban élt vagy közvetlenebbül érintkezhetett a nyugat-európai kultúrával (például Filip Josef Kinský, Jan Nepomuk Mitrovský, Leopold Berchtold és mások) —

néhány cseh értelmiséginél is érvényesült (Jan Josef Trnka, Jiří Procházka stb.). A francia felvilágosodás bölcselei közül mindenekelőtt Voltai-re, Rousseau, Helvétius és Montesquieu gondolatai hatottak.

A nemzeti irányultságú felvilágosult tudomány a 18. század utolsó három évtizedében — Dobner, Voigt, Procházka, Pelcl neve fémjelzi ezt az időszakot — a felvilágosodás legjelentősebb cseh reprezentánsának életművében érte el csúcspontját. E fejlődési szakasz kezdetén még joggal beszélhetünk a cseh és a német tudomány és kultúra szimbiózisáról. Később azonban egyre inkább önállósult a cseh felvilágosodás, és programja nemzeti újjászületés prologusává vált. Bohuslav Balbín műveinek hazafias tartalmához kapcsolódva, s a korabeli európai történetírással is kapcsolatot tartva fejlődött a modern cseh történettudomány (Dobner, Pelcl), az irodalomtudomány (Voigt, Procházka), és a nyelvészet is (Dobrovský, Durych). Josef Dobrovskýnak köszönhetően különösen magas színvonalra emelkedett a filológia. Dobrovský a tudományos szlavisztika alapítójaként növelte a felvilágosult cseh tudomány tekintélyét a többi szláv területeken, s kiemelkedő sikereket ért el Németországban, Magyarországon és másutt.

A csehországi felvilágosodás harmadik, kései szakasza a 18. század kilencvenes éveinek második felében kezdődött és a 19. század húszas éveiben fejeződött be, amikor egyfelől a felvilágosodás alapján, másfelől annak meghaladásával már kikristályosodott Josef Jungmann romantikus nemzeti programja és koncepciója a cseh nemzeti mozgalom nyelvi és kulturális megújítására, mint a cseh nemzeti újjászületés 1830 után kezdődött politikai fázisának alapvető feltételeire. Jungmann felfogása itt találkozott Josef Dobrovský kritikai felvilágosodásával; cseh környezetben ez a periódus jelentette a felvilágosodás utóhatásának időszakát.

A kései felvilágosodás legjelentősebb képviselője ebben az időben Bernard Bolzano, aki a felvilágosult reform-katolicizmustól eljutott az utópisztikus szocializmusig és a radikális demokratizmusig; Csehországban ő volt ezeknek a törekvéseknek az úttörője. Bolzano felvilágosult mérsékelt álláspontja a nemzeti kérdésben (a csehek és németek közötti nemzeti megbékélésre törekedett) azonban ellentétbe kerül a Josef Jungmann és köre által képviselt, markánsan cseh nemzeti programmal. Ez már a cseh nemzeti újjászületés második fázisát reprezentálta, amikor a felvilágosodást felváltotta a nyelvújítás és — az újkori cseh nemzeti mozgalom nyelvi-kulturális szükségleteinek érdekében — a kultúra intézményesítésének programja.¹²

A cseh felvilágosodás mint a nemzeti újjászületés kezdeti szakasza számos párhuzamot mutat a magyarországi fejlődéssel, mi több, a Magyarország iránti közvetlen cseh érdeklődés is kimutatható. Az első cseh felvilágosult társaságnak, az 1746-ban alapított olmützi *Societas incognitorum eruditorum*-nak tagja volt többek között Bél Mátyás, a magyarországi pietizmus élenjáró képviselője, valamint az osztrák Johann Georg Schwandtner, aki a Bél Mátyás előszavával megjelent *Scriptores rerum hungaricarum veteres I–III.* (Vindobonae 1746–1748) című mű szerzője volt; Schwandtner munkájáról 1747-ben részletes beszámoló jelent meg az olmützi társaság *Monatliche Auszüge* című kiadványának első évfolyamában, ahol a magyar történelem régi forrásainak gyűjteményét példaként állították a hasonló cseh munkák elé.¹³ Ezt a munkát cseh részről a felvilágosult kritikai történetírás szellemében — Magnoald Ziegelbauernek, az olmützi Societas incognitorum eruditorum tagjának sikertelen kezdeményezését követően — a 18. század negyvenes éveinek második felében Gelasius Dobner végezte el, aki 1764 és 1785 között hat kötetben jelentette meg *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita* című művét, s ezzel a cseh országrészekben kezdetét vette a rendszeres történeti forráskutatás.¹⁴ Nem véletlen, hogy ebben az időben Dobner levelezést folytatott a felvilágosult kritikai történetírás magyarországi alapítójával, a jezsuita Pray Györggyel, akinek már 1763-ban kétségét fejezte ki Nepomuki Szent János létezését illetően, akit tévesen a prágai diecézis fővikáriusának, Pomuki Jánosnak az alakjával azonosítottak.¹⁵

Dobner alighanem már a 18. század hatvanas éveinek második felében ismert tudós volt Magyarországon, mert *Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita* című műve második kötetének kinyomtatását a szlovák származású pécsi püspök, Klimó György tette lehetővé, aki a pécsi püspöki könyvtár számára Petrasch, Voigt és Born írásait is megszerezte.¹⁶ Dobner azzal fejezte ki Klimó iránti háláját, hogy műve második kötetében magyar történelemre vonatkozó forrásokat is megjelentetett (*Fragmentum Synodi cujusdam Strigoniensis, Anonymi Diarium de rebus Matthiae Gubernatoris Hungariae ejusdem jam regis sollemnire Pragae ingressu, Specimen diplomatarum Bohemico — Hungarici*).¹⁷

Dobnernek Prayhoz írt 1763-as és 1764-es levele s Magyarországgal fenntartott tudományos kapcsolatai a cseh és a magyar felvilágosult tudomány kapcsolatainak kezdetét jelentik. Rajtuk kívül Mikuláš Ada-

ukt Voigt, Josef Dobrovský, Koppi Károly nevét kell e tekintetben kiemelnünk.¹⁸

A cseh–magyar tudományos együttműködés a cseh felvilágosodás második szakaszában, a 18. század utolsó három évtizedében lendült fel. Mikuláš Adaukt Voigt, František Faustin Procházka és mások figyelmet szenteltek a cseh–magyar kapcsolatoknak a humanizmus korában, a 15–16. század fordulóján, s abban a kibontakozó jozefinista germanizációval szembeni ellenállás példáját és a korabeli felvilágosult szellemű cseh–magyar együttműködés előképét látták.¹⁹ Mindez összefüggött a cseh felvilágosodás első nemzedékének azzal a törekvésével, hogy a cseh nemzeti érdekeket a Habsburg-monarchia keretén belül, a többi kis közép-európai nemzettel együttműködve érvényesítsék, s erre a célra a cseh felvilágosodás képviselőinek jobban megfelelt a nagyobb, közép-európai látókörrrel rendelkező, latinizáló magyarországi humanizmus a 15. század második feléből és a 16. század elejéről, mint a lokális, zárt jellegű cseh humanista tradíciók. Ez volt az oka annak, hogy az említett első nemzedék hangsúlyt helyezett a klasszikus műveltség elsajátítására mint a germanizációs törekvések elleni harc részére. A nemzeti szempontból semleges latin nyelv ugyanis nem jelentett olyan veszélyt a cseh nemzeti nyelvre, mint a német, mely a döntő hatalmi pozícióban lévő, privilegiált nemzet nyelve volt az osztrák birodalomban.²⁰

Ezek a nézetek összefüggtek a cseh rendi patriotizmus fejlődésével, amely hasonló konfliktusba került a Habsburg-kormányzattal, mint a magyar nemesség rendi mozgalmai. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a csehországi, jórészt idegen származású nemesek hazafiságát az esetek többségében nem a nemzetiségi tényező motiválta, hanem inkább saját hatalmi pozícióik féltése, valamint az igyekezet, hogy a bécsi udvar centralizációs tendenciái ellenében az ő jogaik és érdekeik is érvényesüljenek. E tekintetben a cseh és a magyar nemesek érkazonossága a 18. század végi magyar nemesi mozgalom csúcspontján — 1790 és 1792 között — volt a legnyilvánvalóbb, amikor a korabeli cseh sajtóban számos, a magyar nemesi mozgalommal egyetértő megnyilatkozással találkozunk. Nagyra értékelték — többek között — a magyar nyelv tanításának bevezetését a pesti egyetemen 1791-ben,²¹ ami ösztönzően hatott a cseh nyelv és irodalom tanszékének felállítására a prágai egyetemen 1792-ben.

Ugyanígy pozitív visszhangot váltott ki a cseh területeken az a tény, hogy a felvilágosodás radikális eszméinek átalakulása a magyar jakobi-

nizmus forradalmi programjának is részévé vált. Ezt nemcsak a brünni Spielberg börtönébe zárt magyar jakobinusok iránti rokonszenv tanúsítja, hanem az a támogatás is, amelyet a felvilágosodás irányába orientálódó cseh hazafias nemesség nyújtott a magyar jakobinus mozgalom résztvevőinek.²² A legutóbbi kutatások arra mutatnak rá, hogy Brünnben is létrejött egy jakobinus kör, élén Viktor Henrich Riecke német lutheránus lelkésszel, aki kapcsolatban állt a jakobinusokkal szimpatizáló polgári körökkel, például az opavai Heiderichhel.²³ A Bécs üldözésétől való félelem a magyar jakobinusok egyik vezetőjének, Hajnóczy Józsefnek a munkaadóját, Széchényi Ferenc grófot is arra készítette, hogy 1794 őszétől 1795 tavaszáig Csehországban élő nővérénél, Desfour grófnőnél tartózkodják előbb Prágában, majd a Turnov melletti, Malá Skálában. Széchényi, a Desfour és a Clam-Gallas család rokona, baráti kapcsolatokat tartott fenn a Kinsky, Šternberk, Valdštejn és Mitrovský családdal; ezek a csehországi arisztokraták a felvilágosodás legfőbb támogatói közé tartoztak. Széchényi levelezésében a cseh felvilágosodás legkiválóbbjainak, mint például Josef Dobrovskýnak, Ignác Bornnak, Antonín Strnadnak, Karel Rafael Ungarnak és másoknak a leveleit is megtaláljuk.²⁴

Nem véletlen, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumot és a Széchényi Könyvtárat alapító Széchényi Ferenc cseh barátai közé tartoztak a cseh nemzeti újjászületés legjelentősebb támogatói és képviselői. Köztük a legfigyelemreméltóbb személyiség Josef Dobrovský (1753–1829), a cseh felvilágosodás kimagasló képviselője, a tudományos szlavisztika és bohemisztika megalapítója volt, aki cseh környezetben magas színvonalon alapozta meg a tudományos hungarológiát és a finnugrisztikát. Dobrovský és tudományos köre (Cerroni, Durych, Ungar, Dlabáč és mások) a lehető legszorosabb kapcsolatokat tartották fenn Magyarországgal. Dobrovský és a magyarországi tudósok együttműködése szlovák tanítványain kívül (Ribay, Leška) jórészt a nemzetileg indifferens, hungarus-típusú patriotizmustól áthatott, idősebb tudósok csoportját érintette, bár néhányan közülük a magyar nemzeti mozgalomhoz is közel álltak. Köztük voltak azok is, akik szorosabb kapcsolatokat tartottak fenn Göttingennel, mint például Széchényi Ferenc, Berzeviczy Gergely, Cornides Dániel, a pesti Egyetemi Könyvtár főmunkatársa, a tudományos finnugrisztika alapítói közé tartozó Gyarmathy Sámuel és mások.²⁵

Legalább röviden szólni kell még a felvilágosodás kori cseh és magyar művészek számos kapcsolatáról. Mindenekelőtt a cseh színészek és ze-

nészek magyarországi vendégszerepléseit kell megemlítenünk a 18. és a 19. század fordulóján, amikor Pest, Buda, Pozsony Kassa, Győr, Pécs stb. német színtársulataiban léptek fel (például František Xaver Jiřík, Matouš Alois Cibulka és mások), illetve különböző magyarországi városokban tevékenykedtek orgonistaként, karigazgatóként, karmesterként vagy katonazenekarok tagjaiként. Említsük meg közülük legalább František Kramář-Krommert, aki 1782 és 1791 között a pécsi dóm orgonistája volt, majd a helybeli Károlyi-ezred karnagya. Számos cseh művész szerepelt Erdődy gróf és Grassalkovich gróf kastélyzenekaraiban és kórusaiban Pozsonyban, Potáčić bárónál Nagyváradon, Styrum grófnál Simontornyán, s kiváltképp az Esterházy hercegeknél Kismartonban, Eszterházában és Galántán, valamint József nádornál Budán (Václav Pichl, Pavel Vranický, Jiří Družický és mások). Cseh zenészek sora (Antonín Kraft, Jan Křtitel Krumpholz, František Novotný, Josef Oliva, Pavel Vranický stb.) tevékenykedett és nőtt fel Haydn irányításával Eszterházában, akik közül főleg Pavel Vranickýnak a zenei klasszicizmus szellemében készült alkotásai gyakoroltak befolyást Magyarország zenei életére.²⁶

A Magyarországon élő cseh művészek többnyire az arisztokrácia nemzetiiségileg meglehetősen közömbös környezetében, német színtársulatoknál vagy az elnémetesedett városi és egyházi körökben tevékenykedtek, mindazonáltal a magyar elemhez is utat találtak. Rokonszenvüket kiváltképp a magyar nemzeti mozgalom II. József halála után bekövetkezett politikai és kulturális fellendülése vívta ki. A magyar királyi korona Budára való visszatérését Pavel Vranický 1790-ben *A magyar nemzet öröme* című szimfónia megalkotásával ünnepelte. František Tost *Auf der an Ungarns edle Soehne* című kantátájának (1796) szövegét a magyar felvilágosodás legnagyobb költője, Csokonai Vitéz Mihály fordította magyarra. A magyar felvilágosodás egy másik költője, a jakobinus összeesküvésben való részvételéért a brünni Spielberg börtönébe zárt Versegly Ferenc a Bécsben élő cseh zeneszerző, Josef Antonín Štěpán dalait fordította magyarra.²⁷

A csehek és a csehországi németek a 18–19. század fordulóján a magyarországi képzőművészek között is gyakran feltűntek. Például a Prága melletti Kbel községből származó Erasmus Schrött a magyarországi grafikában programszerűen szentelt fokozott figyelmet a hazai táj szépségének, és az elsők közt fedezte fel a tátrai természet szépségeit. A morvaországi Tomáš Klimeš, akit Kazinczy Ferenc is említ levelezésé-

ben, egy ideig a magyar felvilágosodás ismert képviselőjénél és mecénásánál, id. Ráday Gedeonnál dolgozott, akinek a portréját 1788-ban meg is festette. Teleki Sámuel erdélyi kancellár híres, 1796-ból származó portréja is egy cseh festő, a Česká Lípából származó, a bécsi udvarnál portréfestőként tevékenykedő Josef Hickl műve.

A tudományos és a művészeti kapcsolatok mellett a felvilágosodás a cseh népi környezetben is éreztette hatását a cseh–magyar kapcsolatok terén. A legjelentősebb fejezetet a magyarországi református lelkészek és tanítók csehországi és morvaországi működése jelentette: a türelmi rendeletet követően, 1782 és 1813 között érkeztek ide, hogy segítsenek a helvét hitvallású új protestáns gyülekezetek létrehozásában.²⁹ E lelkészek és tanítók közül sokan megismerték a felvilágosodás eszméit nyugat-európai tanulmányaik során. A szlovák Michal Blažek például, aki eredetileg ifj. Ráday Gedeon gróf nevelője volt, Rousseau, Voltaire, Diderot stb. műveit olvasta. Blažek ellen a 18. század kilencvenes éveiben — immár mint a morvaországi református egyház szuperintendense ellen — kivizsgálás folyt a magyar jakobinusokkal fenntartott gyanús kapcsolatai miatt.

A cseh nemzeti újjászületés szempontjából is fontosnak bizonyult, hogy jobbágyi rétegekből származó cseh diákok folytattak tanulmányokat a debreceni, sárospataki, pápai, kecskeméti, nagykovácsi stb. református kollégiumokban, ami a jobbágyszármazású cseh értelmiség gyarapodásához éppúgy hozzájárult, mint a felső-magyarországi lutheránus iskolák látogatása. Ezek a magyarországi kálvinista tanintézetekben végzett — a 18. század nyolcvanas éveiben megkezdett — tanulmányok jórészt a cseh felvilágosodás utolsó, kései szakaszában éreztették hatásukat.³⁰

A magyar református lelkészek fentebb említett csehországi vallási missziójával kapcsolatban emlékeztetnünk kell arra, hogy II. József Csehországban a türelmi rendeletet követően is üldözte mindazokat, akik nem voltak az engedélyezett protestáns vallások vagy a katolicizmus követői. Egész Európában széleskörű visszhangot váltott ki a cseh deisták magyarországi deportálása 1782-ben, amelyet többek között Johann Gottfried Herder is elítélt, és Schlözer *Staats-Anzeigen* című, Göttingenben megjelentetett — az esetről magyarországi levelezői által jól informált — folyóirata is megkülönböztetett figyelemmel kíséri.³¹

A cseh felvilágosodás harmadik és utolsó szakaszát — a 18. század kilencvenes éveitől a 19. század húszas éveig — mindenekelőtt Josef

Jungmann programja fémjelezte, amely a nyelvújítás eszközeivel a cseh nyelv modernizálására és regenerálására törekedett. A nyelv lexikális gazdagítását főként neologizmusok képzésével, valamint a rokon és kulturálisan fejlett nyelvek szavainak átvétele révén kívánta elérni. Jungmann ezúttal már az irodalmi cseh nyelvnek azt a grammatikai normáját vehette alapul, melyet Josef Dobrovský állandósított a 19. század elején, mégpedig a régi, 16. századi veleslavíni irodalmi nyelvi norma alapján. Ezt azonban a korabeli nyelvi valóság már rég meghaladta. Mindazonáltal a további nyelvfejlődés szempontjából előnyösebb kiindulópontot jelentett, mint a későbbi 17–18. századi nyelvtan. A fehérhegyi csata utáni időszakban ugyanis a cseh nyelvű irodalmi termés jelentős mértékben visszaesett. A Josef Jungmann és követői által kezdeményezett cseh neológ mozgalom sok azonosságot mutatott a Kazinczy-féle nyelvújítással.

Alapjában véve ugyanazon típusú nyelvújító tevékenységről volt szó: nem csupán a magyar, illetve a cseh nyelv és irodalom megújítása, korszerűsítése volt a tét, hanem egy szélesebb kulturális és társadalmi folyamat kibontakoztatása, amely a polgári nemzetté válás folyamatának újabb szakaszát jelentette. A felvilágosodáshoz való kötődés itt már meglazult. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Kazinczynál és követőinél mindenekelőtt a nyelvi szférában meglévő kötelékek átszakítása volt a cél. Az irodalom területén azonban ők még sokkal inkább a felvilágosult klasszicizmus befolyása alatt álltak, mint Jungmann és követői, akik már fogékonyabbak voltak a romantikára. Ideológiai szempontból mindkét csoport esetében a felvilágosodás és a nemzeti ideológia közti átmenetről volt szó az újkori nemzet fejlődésének folyamatában. A Dobrovský és Jungmannék, illetve a Berzeviczy és Kazinczy közti ellentét a cseh és a magyar nemzeti mozgalomban most már a nemzeti újjászülés két különböző periódusa, a nemzeti szempontból kevésbé markáns felvilágosult szakasz, valamint a határozottabb nemzeti arculattal rendelkező nyelvi-kulturális periódus képviselőinek konfliktusaként értelmezhető, jóllehet világnézeti kiindulópontjában mindkét csoport a felvilágosodás eszközéhez kötődött.³²

A felvilágosodás általános ideológiai hatása fokozatosan Közép- és Délkelet-Európa valamennyi nemzeti mozgalmában érvényre jutott, és sok tekintetben az általuk felvállalt haladó társadalmi programok ösztönzőjévé és forrásává vált. A polgári nemzet kialakulásának későbbi szakaszaiban formálódó modern nemzeti gondolkör még általában

nem érvényesült, noha a felvilágosodás ideológiája s az újkori nemzeti öntudat közti kapcsolatban az egymás után következő jelenségek okozati összefüggései is felfedezhetők. A felvilágosodásnak, illetve a születőben lévő nemzeti mozgalmak eszmei szükségleteinek azonosítása fontos szerepet játszott az újkori nemzetek kialakulásának idején, a nemzeti mozgalmak kibontakozásában. Ez a fejlődés Közép- és Délkelet-Európában elképzelhetetlen a folyamat kezdetét és eredeti alapját jelentő felvilágosodás nélkül; végeredményét illetően azonban természetesen túlnőtt ezen a felvilágosodás kori alapon, és az újkori nemzeti társadalmak kialakulásához vezetett.

III. Dobrovský és Kazinczy

A művelődéstörténeti és politikai fejlődés tipológiai kérdései

A cseh és magyar művelődéstörténeti, politikai fejlődés a 18–19. század fordulóján elválaszthatatlanul fonódik össze a két szellemi vezéralak, Josef Dobrovský és Kazinczy Ferenc tevékenységével. Ők voltak ebben az időszakban a nemzeti-politikai és kulturális emancipációs törekvések legnagyobb hatású képviselői.

Josef Dobrovský többnyire tartózkodott a közvetlen politikai megnyilvánulásoktól.¹ Nem kétséges azonban tudományos munkájának erőteljes társadalmi elkötelezettsége és jelentősége. Jól ismert tény Dobrovský eltökélt abszolutizmus-ellenessége, mely II. Ferenc uralkodásának éveiben, a szólás- és sajtószabadság teljes elnyomásának időszakában erősödött meg benne. *„Wenn ich in der Vorrede zur slavischen Grammatik z.B. sagte, Böhmen kam durch die Oesterreichs Regierung um seine Freiheit, Religion, Sprache, und neulich erst um seine Silber, was meinen Sie wohl, was man mit dem Verfasser anhuben?”* — kérdezi 1810-ben egy Kopitárnak szóló bizalmas levelében, ahol saját munkáját hasonlíttja a filozófus Maximuséhoz, aki munkája miatt került börtönbe.² Sajnálatos félreértés volt, hogy Jungmann nemzedéke csak a „slavisierender Deutsche”-t látta Dobrovskýban, és a *Libuse ítélete*, illetve más hamisítványokról szóló kritikai bírálata miatt el is távolodott tőle, jóllehet történeti szempontból az akkor fellépő romantikus generáció állásfoglalása nem is lehetett más. Dobrovský becsületos cseh érzületéhez nem férhet kétség; jóllehet mint a felvilágosodás képviselője, más elvek-ből indult ki, s a hazafiságról egész más elképzelése volt, mint Jungmann nemzedékének, amely már a cseh öntudatot emelte programjának középpontjába. Jungmannék jelentették a cseh nemzeti újjászületés úgynevezett nyelvi szakaszának a csúcspontját. Azzal, hogy felfedezték a népet mint a nemzeti lét alapját, kétségtelenül túlmutattak Dobrovský programján. Dobrovský azonban a felvilágosult-kritikai szemléletet alapozta meg a cseh tudományban, s ebben Palackýnak volt előfutára. Palacký világosan látta, hogy tudományos és nemzet-politikai program-

jában nem támaszkodhat kizárólag Jungmann szűklátókörű és helyi érdekű messianisztikus szláv hazafias tudatára, továbbá, hogy nagy hiba lenne elvetni — korlátolt módon, mint Jungmann és társai — a dolgoknak azt a világra nyitott, realista értelmezését, melyet elsőként Dobrovský alkalmazott a cseh tudományban. Érdekes, hogy Dobrovský a szláváságról vallott felfogásában is közelebb állt Palackýhoz, mint Jungmannhoz. 1795-ben Durychnak szóló híres levelében ezt írta a szlávság dicsőséges jövőjéről: „*Quae de slavicae nationis fide dixi cora Leopoldo, a paucis recte intellecta fuera; ab aliquo homine (atheo certe et Bohemorum inimico), dum eredetur plagua, consulto et impie immutate fuere, illa prophetica verba: Es ist in Wahrheit aller Aufmersamkeit Werth, wie wunderbar die Vorsehung die Schicksale ganzer Nationen leitet und bestimmt. Subductis substituta sunt, quae in edito exemplari leguntur: Wie sehr sich die Lage aller slavischen Völkerschaften geändert hat.*”³ Ezek a sokatmondó szavak is arról tanúskodnak, hogy Dobrovský a humanista, az általános emberi szempontot mindig előbbre helyezte a szláv nemzetek érdekeinek egyoldalú hangoztatásánál. Ellentétben Kollárral és követőivel, a szlávságban nem egyedülálló, messianisztikus küldetéstudattal rendelkező népcsoportot látott, hanem az európai népek közösségének egy tagját, az egésznek egy részét.

Dobrovský és Palacký szemléletének közös vonása a gondviselés történelemben érvényesülő szerepének hangsúlyozása volt. Ez jelentette egyben Kanttal való szellemi rokonságukat is. Dobrovský az 1790-es évben ismerkedett meg Kanttal Augustin Zippe hatására; nyilvánvaló ellenérzéssel figyelte a kantianizmus üldözését a 18. század végi Habsburg-monarchiában. Már fiatal korában terjedelmes jegyzeteket készített Kant fő művéből, *A gyakorlati ész kritikájából*, és még pályájának csúcán is megemlékezik fiatal éveit Kant-rajongásáról. Az összefüggés Dobrovský és Kant között mélyebb, mint az eddig ismert tényekből tűnhetett.⁴ Nem csupán alkalmi filozófiai érdeklődésről van szó ez esetben, hanem két világnézet lényegi rokonságáról. Kant átfogó felvilágosodás-meghatározása a *Was ist Aufklärung* című írásában 1784-ből: „*Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen. Selbstverschuldet ist diese Unmündigkeit, wenn die Ursache derselben nicht am Mangel des Verstandes, sondern der Entschliessung und des Mutes liegt, sich seiner Existenz ohne Leitung eines anderen zu bedienen; Sapere aude. Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen, ist also der*

*Wahlspurch der Aufklärung...*⁵ Mindez teljes összhangban van Dobrovsky legbelső meggyőződésével: „Überhaupt ist es schon intolerant gedacht und gehandelt, wenn man mit den Verschiedenheit, desto gründliche Einsichten sind zu hoffen. Wo alles nach einer Autorität sich richtet, sich richten muss, da hört die eigene Überzeugung auf.”⁶ Dobrovský is vallotta Kant elvét: az embernek saját értelmére kell támaszkodnia még az uralkodó nézettel való szembekerülés árán is. Ezt bizonyítja bátor állásfoglalása Nepomuki Szent János kérdésében, valamint a cölibátus és az inkvizíció ügyében.

A felvilágosodás igazi elkötelezettjeinek konvenciómentes szabadgondolkodása jellemezte Dobrovskýt. Híres szavai: „Alapelvem: soha a tekintély eszközével, de mindig az érvek erejével” — igazi felvilágosult hitvallásról, s egyben igazi politikai programról tanúskodik. Ez a program azonban határozottan eltért a jozefinizmus „konjunktúralovagjainak” egyoldalú s csak látszólagos haladásszemléletétől, akik aztán a megváltozott körülmények között könnyen lettek II. Ferenc kormányának támaszai, megtagadva a jozefinizmus minden jelentős vívmányát.

A Dobrovskýra jellemző erkölcsi entuziazmus, a dolgok etikai oldalának tudatos hangsúlyozása és a tudományos igazságra való törekvés nemcsak Kanttal, hanem Rousseau-val is összekapcsolja.⁷ A keresztény vallási gyakorlatról szóló előadásaiban (1787–1790) ezt írta: „Von dem Fanatismus muss der Enthusiasmus sorgfältigst unterschieden werden, welcher in einer Art Begeisterung besteht, die sich auf lebhaftige Überzeugung von der Wahrheit gründet und macht, dass der Mensch das Geschäft der Tugend mit Anteilnehmung seiner ganzen Seele mit Entschlossenheit und feuerigen Eifer treibt. Der Enthusiasmus entsteht aus einer im höchsten Grade lebendigen Überzeugung von der Wahrheit, Grösse und Güte des Gegenstandes oder der Handlung, die unsere Seele von sich hat.”⁸

A minden egyes ember személyes erkölcsi felelősségének, mint a világért való felelősségnek hangsúlyozását Kanttól a romantikus nemzedék is átvette, mert Közép-és Kelet-Európa önkényuralmi rendszereiben különösen fontos volt a tettek erkölcsi oldalának hangsúlyozása. Ez jellemzi a Pozsonyban tartózkodó fiatal Palackýt és kortársát, Vörösmarty Mihályt is.⁹

Dobrovský esetében ez a tulajdonság elsősorban az opportunizmus elutasításában és az egyén alkotó küldetésébe vetett hitében mutatkozott meg. Ebben az összefüggésben kell kiemelnünk Dobrovský elutasító álláspontját Anthony Shaftesbury morálfilozófiájával szemben. Ennek

az angol morálfilozófiának a jozefinizmussal való nyilvánvaló kapcsolata mindeddig elkerülte a jozefinizmus kutatóinak figyelmét.¹⁰ Shaftesbury filozófiájában az egyes ember értékét az Istentől elrendelt, fennálló világrendbe való beilleszkedés adja meg. Ezt a filozófiát a jozefinista demagógia megfosztotta vallási alapgondolatától, és az isteni elrendelést a mindenható állammal helyettesítette. Ilyen formában ez a morálfilozófia a legfőbb hatalom eszköze lett, azé a hatalomé, mely az élet minden területén érvényesült, és az állampolgári engedelmességet, az alkalmazkodást kiáltotta ki az alattvaló legfőbb erényének. A felvilágosult abszolutista állam így ellentétbe került a felvilágosodás igazi híveivel, és céljai elérésében többre becsülte az udvari rendeletek engedelmes végrehajtóit, mint az alkotó értelmiséget. A gyakorlatban tehát a felvilágosodás tanainak veszélyes leszűkítése következett be, az abszolutista állam a felvilágosodást létében fenyegette. Teljességgel lehetetlen volt az ember szabad fejlődését összeegyeztetni a bürokrata, mindennek fölrendelt állam érdekeivel. Az emberek megítélése is más szempontok szerint történt: a megszűnő rendi előjogok helyett az állam iránti buzgóság lett a mérce, s ez szabta meg a lojalitás és konformizmus mértéke szerint a hierarchiában elfoglalt helyet is. Josef Dobrovský így mutatta be az udvari viszonyokat 1784-es bécsi látogatása alkalmával: „Bei meinem ziemlich kurzem Aufenthalt in Wien lernte ich die Verwirrung, die dort herrscht, kennen, und bedauerte nur, dass man das Wort Aufklärung gar missdeutet; auch nicht gerne sieht, wenn jemand ausser Wien für die gute Sache etwas tut, das ihm Ehre bringt. So weit geht die Eifersucht. Noch gibt es andere Leidenschaften dieser Herren, die immer den Fortgang der Aufklärung hindern werde. Man will die Bischöfe von der römischen Sklaverei losbinden, sie in ihre vom Gott unmittelbar empfangene Rechte einsetzen, und nun sollen sie diese Rechte nicht anders als Massgabe der Hofräte ausüben? Was haben sie also dabei gewonnen? Wie, wenn man einem Arzte die Rezepte vom Hofe zuschicken sollte, wäre das Wohl nicht ungereimt?”¹¹

Az új hatalommal szembeni ellenszenv — mely a tévesen értelmezett felvilágosodás ürügyén csak a társadalmi elnyomás újfajta, rafináltabb formáját teremtetten meg, és fenntartotta magának a tekintélyelvű döntés jogát minden kérdésben, gyakran a dolgok ismerete hiányában — mutatkozott meg Dobrovský fanatizmus-ellenességében is. Ez a fanatizmus, mely éppen Shaftesbury morálfilozófiájában talált termékeny talajra, nem volt más, mint az államhatalomtól való függés, melyet a bürokratikus jozefinizmus a liberális törekvésekkel szemben alkalmazott. Ez az

állam-jozefinizmus a liberalizmus és dogmatizmus sajátos keveréke volt, melyben a liberalizmus csak a külső címke volt, az igazi tartalmat a merev dogmatizmus, az államalkotó elvek sérthetetlensége jelentette. A jozefinizmus hivatalos változata — mely abban a történelmi pillanatban jött létre, mikor uralkodó rendszer lett — igencsak eltávolodott az eredeti eszméktől, és hűtlen lett ahhoz a társadalmi haladáshoz, melyet II. Józsefnek a vallási türelemről, a jobbágyság eltörléséről és a cenzúra korlátozásáról szóló rendeletei képviseltek. A jozefinizmus vívmányai — melyeket egész Közép-Európa haladó körei kísérték figyelemmel — azt eredményezték, hogy táborában a konformista elvbarátok mellett meghatározó módon jelen voltak a Habsburg-monarchia elnyomott nemzetiségeinek képviselői és felvilágosult értelmiségük legjobbjai.

A jozefinizmus nagy ellentmondása — a II. József uralkodásának kezdetét fémjelző eszmei indíttatású tettek és a gyakorlatban megvalósult bürokratikus rendszer között — jelenti a választ arra a kérdésre is, miért vált a jozefinista hivatalnokréteg nagy része igen gyorsan a ferenci reakciós rendszer támogatójává, míg a jozefinisták másik csoportja a radikális, forradalmi utat választotta, és — ahogy ezt a magyarországi és bécsi radikális szervezkedés résztvevőinek példája is mutatja — végül eljutottak a jakobinizmusig.¹² Jóllehet Dobrovský közel állt sok olyan személyiséghez, akik a Monarchia jakobinus mozgalmaival valamilyen módon kapcsolatban voltak, túlzás volna a forradalom iránti szimpátiájáról beszélni; ellenkezőleg, a francia forradalom iránti elutasító állásfoglalását bizonyította aktív részvétele Csehország tervezett védelmében az 1796-os francia betöréskor.¹³

Nem kevésbé fontos tény, hogy Dobrovský az Olmütz melletti Hradisko jozefinista főszemináriumában rendkívül forradalmasító hatást gyakorolt növendékeire. Amikor 1803-ban Znojmban három pap ellen vizsgálatot indítottak a francia forradalom iránti szimpátia vádjával, ők is Dobrovský szemináriumi előadásaira hivatkoztak.¹⁴

II. József halála után Dobrovský joggal aggódott, hogy visszatér a felvilágosodás előtti idők türelmetlensége, 1791-ben a Fehérhegy előtti időszokról ezt írta: „*vor der alle Vorstellung übersteigende Unwissenheit der Ketzerichter, die sich durch so viele Jahre, schon fruchtlos, bemühten, den gesunden Menschenverstand der Böhmen zu unterdrücken.*”¹⁵

1825-ben Dobrovský bátran kiállt az egyházi méltóságok által üldözött Bolzano mellett, és az ügy számára megnyerte egykori prágai tanulótarát, a bautzeni esperest, valamint František Juraj Lok szárszországi püs-

pökököt. A fenyegetések hatására, hogy Dobrovský lausitzi szorb barátai, Bolzano hívei Bautzenben nyilvánosságra hozzák Bolzano apológiáját, mely másolatban jutott el Dobrovskýhoz, megijedt maga Chlumčansky érsek is, és Dobrovský fiatalkori barátainak ösztönzésére megkegyelmezett Bolzanónak. Dobrovský akciója megnyerte Bolzanónak egykori jozefinista barátait, például a nyugalmazott leitmeritzi püspököt, Josef František Hurdáleket, továbbá Bolzano tanítványait és Dobrovský tisztelőit, különösen Evžen Černín z Chudonic grófot. Dobrovský hűsége Bolzanóhoz, a jozefinizmus utolsó igazi képviselőjéhez, bizonyítja saját korábbi eszméihez való hűségét is. Közvetlenül 75. születésnapja előtt ezt írta Kopitarnak: *„Morgen feiere ich meinen 75-ten Geburtstag, der auf den 18 August fällt. Vor drey Tagen bestieg ich noch einen hohen steilen Berg. Wenige werden meine Fussreisen aushalten. Ich weiss gar wohl, wem ich diese Kräfte, so wie andere, zu verdanken habe. Dass ich meinen Verstand nach Einsicht und erlangten Kenntnissen gebraucht habe frey und ohne vorgefasste Meinung, noch weniger um Beifall gewisser Leute zu erhalten, wie es einem ehrlichen Manne geziemt, dessen bin ich mir auch bewusst.“*¹⁶

Enélkül a morális szempont nélkül nem érthetjük meg igazán Dobrovský világnézetét; aki a felvilágosodás híve volt II. József idején éppúgy, mint Metternich alatt. Ebben kell látnunk szellemi hagyatékának egyik legalapvetőbb vonását, e nélkül gigantikus és úttörő tudományos tevékenysége sem érthető meg. Dobrovský felvilágosult-racionalista álláspontja, mely magába foglalja a társadalmi, művelődéspolitikai és nemzetiségi kérdéseken kívül már az újkori cseh nemzet öntudatra ébredésének kezdeti problematikáját is, a legjellemzőbb alkotóeleme a cseh felvilágosodás eszmei hagyatékának.¹⁷

A magyar felvilágosodás, mely sok tekintetben párhuzamosan fejlődött a cseh felvilágosodással, éppúgy szorosan kapcsolódott a jozefinizmushoz és a felvilágosult abszolutizmus egész ideológiájához. Ugyanakkor a magyar felvilágosodásban sokkal nagyobb hangsúlyt kaptak a nemzeti érdekek. Érvényesítésükért szálltak síkra a kor magyar irodalmának kiváló képviselői is (Bessenyei, Csokonai).¹⁸ II. József megkísérelte Magyarországot is alávetni centralizációs politikájának — ezt a célt szolgálta a megyerendszer főlszámolása és az ország tíz kerületre osztása, élükön a magyar arisztokrácia vezető köréből kikerült királyi biztosokkal —, de ennek során feloldhatatlan ellentétbe került a magyar nemességgel, és reformjainak egy részét végül is vissza kellett

vonna a legradikálisabbak, vagyis a jobbágyrendelet, a türelmi rendelet kivételével, melyek a haladó magyar köznemesség és értelmiség körében is pozitív visszhangra találtak.¹⁹

A magyar jozefinisták fejlődésének útja a felvilágosult eszméktől a jakobinus szimpátián át a magyar nyelvújítás mozgalmáig vezetett. Utóbbi fő célkitűzéseiben azonos volt a cseh Jungmann nyelvi programjával, és éppen ez tudatosítja bennünk, hogy a cseh nemzeti újjászületés Jungmann nevével fémjelzett úgynevezett nyelvi szakasza másképp is értékelhető, mint eddig szokásos volt. Nem helyes az a felfogás, miszerint a cseh felvilágosodásnak csupán kezdeti, „nyelvi” szakaszát látjuk benne, pusztán azért, mert a cseh nyelv és irodalom a megelőző korszakban hanyatló szakaszba jutott, és a cseh nemzeti mozgalom politikailag még kiforratlan volt. A cseh nyelv és irodalom romlása a felvilágosodás előtti korszakban nem volt olyan abszolút érvényű, ahogy korábban állították.²⁰ Jungmann nemzedékének a politikai magatartása és társadalmi passzivitása sem annyira a cseh nemzeti mozgalom politikai fejletlenségéből fakadt, mint inkább abból a tényből, hogy a francia forradalom győzelme után Kelet-Európában, a Habsburg-monarchiában a forradalmi hullámot erőszakosan megfékeztek: ez később nemcsak a forradalmi, de a legkülönbözőbb árnyalatú demokratikus és felvilágosult liberális törekvések elnyomásához vezetett. Ilyen körülmények között Jungmann törekvése a szláv szavak arányának növelésére a cseh nyelvben, illetve Chateaubriand *Atala* című művének lefordítása általánosabb művelődéspolitikai jelentőséggel bírt, és hangsúlyozott nyelv- és irodalomközpontúsága ellenére is politikai hangsúlyt kapott. Nem feledkezhetünk meg Jungmann kapcsolatáról a felvilágosodáshoz, mely elsődlegesen irodalmi munkásságában, például Goethe- és Voltaire-fordításaiban nyilvánult meg. A cseh kultúrában a 18–19. század fordulóján a színház volt a jelentős társadalmi kérdésekkel kapcsolatban megnyilvánuló politikai reakció színtere, néhány képviselője (Karel Ignác Thám, Prokop Šedivý, Matěj Stuna stb.) éppen demokratikus-forradalmi nézeteik miatt voltak kitéve politikai üldöztetésnek.

Máig kevéssé tisztázott a cseh–magyar forradalmi együttműködés kérdése a 18–19. század fordulóján, a cseh- és magyarországi jakobinusok kapcsolatának kérdése, valamint a magyarországi jakobinus mozgalom csehországi visszhangja. Minderről csak részleges ismereteink vannak. Legbehatóbban Květa Mějdřická foglalkozott ezzel a témával a Cseh–Morva Fennsíkon lezajlott úgynevezett *helvét lázadás* kutatása során.

Számos érdekes adatra hívta fel a figyelmet Michael Vaňáček, és e tanulmány szerzője is érintette e kérdéseket.²² A vidék és a kisvárosok kapcsolatai mellett létrejöttek bizonyos érintkezési pontok Prágában és más központokban is.²³ Kérdés persze, mennyire igazak Martinovics Ignác 1792. évi jelentései a csehországi forradalmi helyzetről, melyeket Ferenc császárnak küldött, hogy annak kegyeibe férközzék. Beszámolt például a cseh szabadkőművesek tárgyalásáról Boroszlóban porosz és lengyel testvéreikkel, a prágai és strassburgi demokraták levelezéséről, sőt azt állította, hogy Csehországban parasztfelkelés van készülóban az alsó papság és az illuminátusok vezetésével.²⁴ Martinovics jelentése egy Csehországban készülő összeesküvésről pusztá kitalációnak bizonyult, s célja az volt, hogy megszerezze az új császár bizalmát és az udvari tanácsosi címet, melyért korábban már Lipót császárhoz is folyamodott. Mindazonáltal egyes részleteiben igaz lehetett a jelentés, minthogy Martinovics számos figyelemre méltó információval rendelkezett a prágai társadalom egyes tagjainak haladó, demokratikus gondolkodásáról. Érdekes az az illuminátusok nevét tartalmazó jegyzék, melyet Clary századostól kapott, s melyben megtaláljuk a Cseh Királyi Társaság tagjait, például Čornovát, Ungart. Figyelemre méltó továbbá Martinovics jelentése Augustin Zippéről, valamint bizonyítékai Johann Rautenstrauch magyarországi jakobinusokkal való kapcsolatáról.²⁵

Augustin Zippe és Johann Rautenstrauch az osztrák felvilágosodás vezető képviselői voltak. Zippe František Štěpán Rautenstrauch brewnovi apátnak volt a legközelebbi munkatársa a szemináriumi papság jozefinista szellemű nevelésében. Két évig működött a prágai főszeminárium igazgatójaként, majd 1785-ben udvari tanácsos és Rautenstrauch utódja lett Bécsben, s innen irányította az állami papnevelést az egész Monarchiában. A szemináriumok megszüntetése után ismét elvesztette állását, s elkötelezett jozefinistaként vonult vissza. Johann Rautenstrauch a jozefinista újságírás egyik legismertebb alakja volt. Augustin Zippe reformtörekvéseit és írásait Josef Dobrovský is nagy rokonszenvvel figyelte prágai tartózkodása alatt,²⁶ 1784-es bécsi útja alkalmával pedig személyesen megismerkedett Rautenstrauchkal, az *Oesterreichische Biedermannschronik* (Freiburg 1784) szerzőjével. Ő kérte meg Dobrovskýt a mű első részének kijavítására, ami az első kötet pótkötetként meg is jelent (*Nöthiger Anhang zur oesterreichischen Biedermanns-Chronik*, 1784).²⁷ Rautenstrauch jezsuita-ellenes írását *Die Verbannung der Jesuiten aus China* (Konstantinopel 1785) a jakobinus szövetkezésben részt

vevő, majd halálra ítélt Laczkovics János adta ki magyar fordításban *A Jézus-társaságbeli szerzeteseknek Khínából valló kiűzetése* címen.²⁸

Laczkovics mellett Martinovics és Hajnóczy József is a jozefinizmustól jutottak el a jakobinus eszmékig. Martinovics II. József trónralépése után kilépett a ferences rendből, és Ignác Potocki a lengyel szabadságharc későbbi minisztere társaságában beutazta majd egész Európát. Hazatérése után, 1783-ban a természettan professzora lett a lembergi egyetemen. A nyugat-európai út hatására buzgón tanulmányozni kezdte az angol és francia felvilágosodás irodalmát, különösen Holbach művét, a *Système de la nature*-t. Üdvözölte a francia forradalmat, és csupán korlátlan becsvágya vezette II. Lipót besúgóí szolgálatába. Ez a lépése kétségkívül összefüggött a felvilágosult abszolutizmusról alkotott illúziójával, attól várta számos sürgető társadalmi reform megvalósítását. II. Ferenc reakciós rendszere alatt azonban már a forradalmi körökkel való együttműködést kereste, kapcsolatba lépett a magyar demokratákkal, és 1794 tavaszán hozzáfogott egy udvarellenes összeesküvésre készülő jakobinus szövetkezés megszervezéséhez.

Becsületesebb úton jutott el a jakobinus mozgalomig Hajnóczy József, Magyarország egyetlen nem nemesi származású alispánja II. József idején, aki csak a császár halála után csatlakozott a nemesi-nemzeti mozgalomhoz, anélkül, hogy feladta volna korábbi elképzeléseit a társadalmi reformok szükségességéről. Az 1790-es években keletkezett közjogi munkáiban a jobbágyok örökvltsága, az általános adózás, a törvény előtti egyenlőség és az egyházi birtokok szekularizációja mellett foglalt állást. Ezeket a követeléseket összekapcsolta Magyarország függetlenségének igényével. 1792-ben a francia forradalom radikalizálódása és a ferenci reakció erősödése következtében a magyar nemesség többsége inkább reformtervei föladását és az udvarral való együttműködést választotta, ekkor fordult Hajnóczy figyelme a forradalmi Franciaország felé.²⁹

Batsányi felhívása — *Vigyázzó szemetek Párizsra vessétek!* — egyre nagyobb visszhangra talált a haladó értelmiség köreiben. II. Ferencnek a laibachi egyetem professzoraihoz intézett szavai — „*Aki engem szolgál, annak azt kell tanítania, amit én elrendelek, s aki nem akar engedelmeskedni és a saját gondolatait tartja előbbre, azt én távolítatom el...*”³⁰ — joggal jelenthette az értelmiség számára az igazi kultúra, a független véleménynyilvánítás és a szabad társadalmi elkötelezettség elleni hadjárat kezdetét. Az értelmiség elsősorban az olvasókörökben szervezkedett, ahol az időszerű irodalmi és társadalmi kérdéseket vitatták meg. A budai

olvasóköriben találkozott a jakobinus összeesküvés két vezéralakjával, Hajnóczyval és Szentmarjayval a történész Kovachich Márton György, aki Dobrovskýt is jól ismerte, és sűrűn levelezett Palkovič-csal és Ribay Györggyel. Kovachichot is jakobinusnak tartották, mivel bizalmas viszonyban volt Hajnóczyval, aki nála lakott, és csak 1794. augusztus 1-én, tehát röviddel fogságba kerülése előtt költözött el tőle.³¹ Kovachich köréhez tartozott Koppi Károly is, a pesti egyetem professzora, a reformkaticizmus úttörőjének, Muratorinak tisztelője, Voltaire, Lock és Hobbes szorgalmas olvasója.

Itt csírázott ki a magyarországi jakobinizmus magja; az értelmiség, csalódva a felvilágosult abszolutizmusba vetett hitében és a nemesség állhatatosságában, a radikális forradalmi megoldásra hajlott. A jakobinus összeesküvés célja az ország függetlenségének visszaállítása és egy föderációs alapon nyugvó köztársaság megteremtése volt, egyenlő jogokkal minden magyarországi nemzetiség számára. A nemzetiségi kérdés figyelemre méltóan objektív megítélése — vagyis az önállóság biztosítása az addig legkevésbé egyenlő jogú nemzetiségek, a románok és a szlovákok számára — annak volt köszönhető, hogy a jakobinus szövetkezés résztvevői különböző magyarországi nemzetiségekhez tartoztak: hiszen Martinovics szerb, Hajnóczy pedig szlovák származású volt.

A jakobinus szövetkezés számos résztvevőjének volt kapcsolata a cseh országrészekkel. Martinovics 1784–1792 között levelezett Lamberg gróffal, a morvaországi felvilágosodás jelentős képviselőjével, 1791-ben Bécsben megismerte Born Ignácot, 1792-ben pedig a prágai Cseh Tudós Társaság több jelentős képviselőjével került kapcsolatba. Hajnóczy levelezését a fogságában bizonyos Novák kapitány, a börtön parancsnoka segítette kicsempészni, aki feltehetően cseh származású volt. Hajnóczy hagyatékában maradt egy cseh nyelvtan, egy cseh énekeskönyv, valamint Kollár Ádám Ferenc és Bél Mátyás írásai. A halálra ítélt, majd kegyelmet kapott Hirgeist Ferenc pártfogója, Frantisek Deym gróf a cseh nemzeti mozgalom híve volt. Hirgeistet, fogságból való szabadulása után gazdasztiként foglalkoztatta a csehországi Vodice községben lévő birtokán. Makk Domokos a Cseh Királyi Tudós Társaság tiszteletbeli tagjának, Batthyány érseknek a megbízásából utazta be 1792-ben Csehországot, hogy a cseh erdőgazdaságot tanulmányozza.³³ Magnus Czeynard morvaországi udvarmester ellen, mert gyanús kapcsolatai voltak a jakobinus-perben halálraítélt Szén Antal testvérével, Szén Károllyal.³⁴ Besúgóí jelentés szerint Szén Károly egy Pesten az 1790-es évek elején játszott

ismeretlen színdarab szavait hirdette: „...öljétek meg a papokat és a királyokat”. Csak elegendő bizonyíték hiányában kerülhette el bátyja sorsát.³⁵ Maga Ríbay is érdeklődéssel követte a magyarországi jakobinusok szervezkedését és annak csehországi visszhangját. Mindez kitűnik Jan Petr Cerronival folytatott levelezéséből, akinek beszámolt Martinovics és társai kivégzéséről, valamint — hamburgi újságok hírei alapján — az úgynevezett helvét lázadásról.³⁶

Mindezek a tények azt mutatják, hogy a magyar jakobinusok cseh kapcsolatai további kutatást igényelnek. Dobrovský kapcsolatai Kovachichcsal, Rautenstrauchhal, Ríbayval és másokkal felvetik annak lehetőségét, hogy a magyarországi jakobinusokkal is kapcsolatba került. A Kramerius által kiadott *Krameriove c.k. vlastenecké noviny* című újság élénk visszhangja az 1790–91-es magyar országgyűlés reformjavaslataira³⁷ a politikai gondolkodás kölcsönhatásait bizonyítja, továbbá azt, hogy számos Magyarországról kiinduló politikai kezdeményezés aktív fogadtatásra talált cseh környezetben. A cseh nyilvánosság érdeklődése a magyar jakobinus mozgalom iránt, mindenekelőtt a francia forradalommal kapcsolatos álláspontjával függött össze, ahogy erre Michael Vaňáček könyve is rámutatott.³⁸ Jóllehet nem keltett olyan széleskörű visszhangot a nép körében, mint a Kosciuszko-féle felkelés, de annál inkább érintett bizonyos vidéki és városi értelmiségi köröket.

E körökből legfontosabb a szlovák származású Blažek Mihály, aki hosszú ideig Ráday Gedconnál volt nevelő. Ráday gazdag könyvtárában, ahol Rousseau, Voltaire, Helvetius és Diderot művei egyaránt ott sorakoztak, alkalma volt Blažeknek a nyugat-európai felvilágosodás filozófiájával megismerkedni.³⁹ Később aztán hollandiai és svájci tanulmányútja során közvetlenül is kapcsolatba került a felvilágosult eszmékkel. Svájci tapasztalatairól lelkesen számolt be Ráday Gedeonnak Genfből 1781. augusztus 4-i levelében.⁴⁰ Amikor a türelmi rendelet kiadása után a magyar református lelkészek és tanítók missziója cseh földre készülődött, Szatmári Paksi István tiszántúli szuperintendens javaslatára Blažek hazatért,⁴¹ és 1782 augusztusában a magyarországi református prédikátorok közt elsőként ment Morvaországba. Két évig Noslavban működött, majd átköltözött Jimramovba. 1784 második felében itt kapta meg morvaországi szuperintendensi kinevezését, amelyet Anton Belcredi grófnak, Jimramov urának (Blažekkel együtt ő is a brünni illuminátusok köréhez tartozott) és Rádaynak köszönhetett.⁴² Blažek közeli kapcsolatban volt a magyar kálvinisták másik vezetőjével,

id. Teleki Józseffel is, aki evangélikus könyveinek kiadását finanszírozta.⁴³ Ráday és Teleki környezetében megfordultak a magyar jakobinusok is, lehet tehát, hogy Blažek a Rádayaknál eltöltött időben néhányukkal kapcsolatba került. Mikor 1797-ben vizsgálatot indítottak Blažek ellen a morvaországi „helvét rebellióban” való feltételezett részvétele miatt, az ellene felhozott legsúlyosabb bizonyíték a nála talált a *Vox clamantis in deserto ad Hungaros* című jakobinus röpirat volt, melyet Abaffy Ferenc írt 1794-ben a Marseillaise dallamára. A jihlavai kerületi vizsgálóbizottság előtt tett beismerése szerint Blažek a röpiratot két magyar megyének a sajtószabadság korlátozása elleni panaszos iratával együtt sógorától, Jan Podhradskýtól kapta Szenicből mint „érdekességet” irodalmi gyűjteménye számára. Blažek azzal védekezett, hogy az iratokat soha senkinek nem mutatta, nem adta tovább. A vizsgálóbizottság megelégedett ezzel a magyarázattal, és a vádlottat csupán figyelmeztette, hogy a tiltott iratokat jelentenie kellett volna, és leadnia az állami hivataloknak.⁴⁴ Blažek vallomása azonban nem volt igaz. Az iratokat nem Jan Podhradskýtól, hanem Kún Sándor klobouki lelkészről kapta,⁴⁵ aki pedig minden valószínűség szerint Vjktor Heinrich Riecketől, a brünni német lutheránusok gyülekezetének papjától szerezte meg. Riecke Brünnben ismerkedett meg a magyar jakobinusokkal, de némelyikkel már korábban is kapcsolatban lehetett.⁴⁶ Kún gyakran találkozott Rieckével, mikor a morvaországi kálvinisták könyveinek nyomtatását intézte Brünnben, és tőle sem volt idegen a liberális gondolkodás. Erről tanúskodik, hogy Heryng egyik — felvilágosult teocentrizmus eszméit hirdető — írását ő fordította le cseh nyelvre.⁴⁷

Szinte érthetetlen, hogy Blažeket csak figyelmeztetésben részesítette a vizsgálóbizottság a jakobinus rölapok és más tiltott iratok rejtegetése miatt, míg Magyarországon a jakobinus összeesküvés leleplezése után sokévi börtönre, sőt halálra ítélték a résztvevőket. Kazinczy Ferencet a nyelvújítási mozgalom vezérét is hasonló vádakkal ítélték halálra, s csak később kapott kegyelmet. A vizsgálóbizottság engedékenységet Blažek ügyében a jakobinizmus veszélyének csökkenése és az a tény magyarázhatja, hogy egy hatalmi pozícióban lévő híve az ő érdekében befolyásolhatta a vizsgálatot. Még magyar mecénásainál (Ráday, Teleki) is nagyobb a valószínűsége, hogy ez a jótevője a már említett Belcredi gróf volt. Blažek elkobzott levelei között Kazinczy magyar nyelvű megjegyzései arra engednek következtetni, hogy Blažek már letartóztatása előtt is — közvetlen vagy közvetett módon — kapcsolatban állt vele. Kettőjük

közvetítője a libisi magyar református lelkész, Végh János lehetett, Kazinczy egykori diáktársa Sárospatakon, aki meg is őrizte ebből az időből Kazinczy egy latin versét, és később is közvetlen kapcsolatban maradtak. Erről tanúskodik Végh levele Kazinczynak (Libis, 1783. június 7.), melyben részletesen elbeszéli Csehországba vezető útját.⁴⁹ A gyanú, hogy Blažek szimpatizált a magyar jakobinusokkal, nem volt alaptalan, de a vád, hogy vezető szerepe lett volna a „helvét rebellióban” – hamisnak bizonyult. Grohmann biztos kitalációja volt éppúgy, mint az egész „helvét rebellió”, ami egyszerűen a jobbágyok feudalizmus ellenes mozgalma volt a katonai szolgálat megtagadásával.⁵⁰

Blažek a jakobinizmus eszméit vidéken terjesztette; utalnunk kell azonban az újabb kutatások alapján a nagyvárosok, elsősorban Brünn és Odenberg (Opava) jakobinus vonatkozásaira is. Schrötter brünni guberniumi tanácsos állítása szerint Odenbergben jelentősebb személyek (például dr. Heiderich) álltak kapcsolatban a „brünni jakobinussal”, V. H. Rieckével, aki Alois Blumauerral levelezett, s ezért a letartóztatás veszélye fenyegette a bécsi jakobinusok pere idején. Rieckének magyar kapcsolata is voltak. 1787–88-ban azért jött Magyarországra, hogy pénzt gyűjtsön a morvaországi protestáns gyülekezet számára, és leendő feleségét is Löcséről vitte magával. A brünni szabadkőműves páholyt, a „Freimaurer-Gesellschaft”-ot együtt látogatta Festetics Imrével, akinek barátja, Jan Nepomuk Mittrovský szintén élénken érdeklődött a magyar jakobinusok ügye iránt.⁵¹

A csehországi felvilágosult politikai gondolkodás önálló monográfiát érdemelne, melyben a magyar jakobinusok cseh kapcsolatai is helyükre kerülnének. Az alábbiakban szeretném a cseh felvilágosodás legjelentősebb képviselőjének, Josef Dobrovskýnak nézeteit a magyar véleményekkel összevetni.

Erre az összehasonlításra legalkalmasabb Kazinczy Ferenc (1795–1831), a magyar nyelvújítási mozgalom vezére. Kazinczy nem volt tudós típus (ebből a szempontból Révai Miklós, az új magyar nyelvtan megalakítója állt legközelebb Dobrovskýhoz). Sokkal inkább a magyar kultúra szervezésében szerzett múlhatatlan érdemeket. Jóllehet a magyar nyelvújítási mozgalomban betöltött vezető szerepe inkább Jungmannéval egyezik, felvilágosult gondolkodása és közel fél évszázados meghatározó helye a magyar kulturális életben mégis Dobrovský szerepét juttatja eszünkbe. Kazinczy pályája során mindvégig hű maradt a felvilágosodás eszméihez — Dobrovskýhoz hasonlóan. Össze tudta egyeztetni jozefi-

nista meggyőződését a magyar nemesi mozgalom eszméivel, s csak a felvilágosult abszolutizmus kudarca miatti csalódás — és a magyar nemesség lemondása a reformeszmékről az 1790–91-es országgyűlésen — vezette őt a jakobinusok táborába. Több mint hét évi raboskodásból szabadulva a magyar nyelvújítási mozgalom elindítója lett. Az adott történeti pillanatban a magyar nemzeti mozgalom egyetlen lehetséges útja volt ez, éppúgy mint Jungmann programja a cseh nemzeti mozgalom számára. Nem volt, nem is lehetett ez forradalmi program, mivel Kazinczy pontosan tudta, nem lehet forradalmat csinálni a siker csöppnyi reális esélye nélkül. Kazinczy fejlődésének útja a látszólagos ellentmondások ellenére logikus és tisztességes volt hasonlóan Dobrovskýéhoz. Ha Dobrovský fejlődése első pillanatra egyenes vonalúbbnak is tűnik, az nem morális okokkal, hanem inkább a Kazinczyétól eltérő jellemével vagy méginkább a cseh nemzeti mozgalom magyartól eltérő jellegével magyarázható.

Dobrovský is egyszerre hitt a jozefinista eszmékben és a patrióta nemesség mozgalmában, s jöllehet nem tartozott Jungmann köréhez, tudományos munkájával nekik készítette elő az utat. Nem kereste sosem a forradalmi megoldást, erre a csehekben általában is kevesebb hajlam volt, mint a magyarokban. Ezen kívül a cseh és magyar nemzeti mozgalom erői is különbözőek voltak: a magyar nemesség számát és erejét tekintve messze fölülmulta a cseh nemességet. Míg cseh földön 828 nem nemesre esett egy nemes, addig Magyarországon ez az arány 24:1 volt.⁵³ A magyar kultúra sokkal több támogatást kapott a magas arisztokráciától — a protestánsok mecénásai a Ráday, Teleki és Prónay család gazdag és intellektuálisan is kimagasló tagjai voltak, a katolikusoké pedig az Esterházyak, Festeticsek és Széchényiek.

Rádayak, Telekiek és Széchényiek körül a magyar értelmiség színe-java csoportosult, rendelkezésükre állt e nemesi családok hatalmas könyvtára, az ő segítségükkel nyertek társadalmi érvényesülést, és sokan közülük az ő szolgálatukban jutottak el külföldre is. A vidéki intelligencia is a mágnások és a patrióta megyei nemesség környezetében gyülekezett, s ezért magyar viszonyok között nemigen találkozunk a cseh földön jól ismert úgynevezett „népi ébresztőkkel”. A magyar nemzeti mozgalomban kezdettől a nemesség és az értelmiség volt a hangadó; a 18. század végi magyar mozgalom haladóbb volta és radikalizmusa nem népi irányultságának volt köszönhető, hanem a nemzetközi fejlődéssel való intenzívebb kapcsolatnak, ami a cseh viszonyok között csak ritkán való-

sulhatott meg, s többnyire csak a prágaiak körében. Nagyszámú magyar diák tanult külföldi egyetemeken, Jénában, Wittenbergben, Göttingenben, Baselben, Utrechtben és az olasz városokban.

A magyarokhoz könnyebben jutott el a nyugati felvilágosodás ideológiája, és pedig nemcsak német közvetítéssel, mint a csehek esetében hanem a szabadabb és közvetlenebb svájci-németalföldi hatás útján. Érdekes, hogy a demokratizmustól és voltairianizmustól áthatott francia felvilágosodás is nagy hatással volt az újkori magyar irodalom létrejöttére (elsősorban Bessenyei körében). Ez az új magyar irodalom a felvilágosodás csúcspontján a jozefinizmussal egy időben fejlődött ki az 1770-es évek elején, de nem az elmaradott magyar viszonyok között, hanem Bécsben. Fontos megjegyeznünk, hogy a jozefinizmus (különösen a Sonnenfels és Seibt nevével fémjelzett változatában) az 1760-as évektől kezdve Prágában is egyre jobban érvényesült, az 1770-es évek elején, Born és Seibt tevékenysége idején pedig már fénykorát élte. A prágai felvilágosult jozefinista központ Béccsel együtt fejlődött, ezért itt a jozefinizmus sokkal erősebben hatott, mint Magyarországon, ahol a bécsi hatás ilyen mértékben csak Pozsonyig ért el. A nyugati típusú felvilágosodás, Voltaire, Rousseau és Helvetius gondolatai Magyarországon az 1870-es évektől elsősorban a kálvinista műveltség központjaiban, Debrecenben és Sárospatakon, valamint a kálvinista arisztokrácia, a Telekiek és Rádayak körében terjedt el. Ebből a körből jutottak el ezek az eszmék hozzánk is a református magyar papok és tanítók tevékenysége nyomán, akik a türelmi rendelet kiadása után nagy számban jöttek Csehországba, és fontos érdemeket szereztek a népi származású cseh értelmiség nevelésében a magyarországi kálvinista iskolákban.⁵⁴

A Csehország és Magyarország közötti különbség abban rejlik, hogy míg Magyarországon az eredeti nyugat-európai eszmék — és nem az eklektikus, epigon osztrák felvilágosodásé — kezdettől közvetlenül magyar környezetben terjedtek el, a csehekhez vagy Bécsen keresztül vagy a csehországi németek közvetítésével jutottak el. Prága mint a felvilágosodás központja túlnyomóan német volt, és sokan váltak a germanizáció hívévé, mint például Kindermann. Nem véletlen, hogy a cseh felvilágosodás legjobbjai, mint Dobner és Voigt — ha öntudatlanul is — arra törekedtek, hogy megszabaduljanak az egyoldalú német befolyástól, s éppen ezért keresték a kapcsolatot a magyar tudományos élettel.⁵⁵

Ha összehasonlítjuk Dobrovskýt Kazinczyval, hangsúlyozunk kell: mindkettőjük szemléletét alapvetően a felvilágosodás határozta meg,

ezen az alapon ítélték meg a kozmopolitizmus és hazafiság kérdését, mely már ebben az időben is aktuális volt. Mindkettőjüknél közös az egyoldalú nacionalizmus határozott elutasítása. Ezt Dobrovský esetében bizonyítja a szélsőséges és türelmetlen magyarkodás bírálata. Kazinczy hasonló véleményt fogalmaz meg 1788-ban Dugonics Etelkájáról írott negatív kritikájában. Dugonics regénye a magyarság finnugor eredetét már ösztönösen szembeállítja a szláv szolidaritás és kölcsönösség fogalmával, és a magyar irodalomban a bántóan nacionalista művek sorát indítja el, melyekben minden nem magyar, főleg a szlovákok és más szlávok erősen karikírozott, ellenszenves figuraként szerepelnek, hogy annál jobban érvényesüljenek az ideális eszményi magyar tulajdonságok. Kazinczy egyebek közt a következőképpen bírálta Dugonics túlzó beállításeit: *„Ah, de mint szomorodtam el, midőn a' legízletlenebb galanteriát a leg-alacsonyabb popularitást 's gyermeki affectiot, hogy Magyar vagyok, találtam benne. Én is tsak-nem a' szenvedhetetlenségig, tsak-nem a' más Nemzetek meg-bántásáig kevélykedem abban, hogy Magyar vagyok: de még is Etelkát olvasván, sok helyeken mint egy el-szégyenlettem magamat, látván azt, hogy Pajtás Uram magát miként teszi nevetségessé a' Magyar névnek illetlen 's ok nélkül való emlegetéseivel.”*

Még világosabb ítéletet mondott Kazinczy erről a kérdésről a szerb nemzeti törekvések kapcsán Lukian Mušický pravoszláv szerb püspöknek 1812. február 5-én írott levelében: *„Ne hidd, hogy igyekezeteteket kancsal és kaján szemekkel nézem; sőt hidd, hogy szívesen ohajtom, hogy a mennybeliek dicső igyekezeteteket megkoronázzák. Az én patriotismusom nem ellenkezik a cosmopolitismussal, s midőn a magyar nyelvnek virágzását ohajtom, midőn azt, a mennyire tőlem kitelik, elősegíteni igyekszem, nem könyörgök azért az egeknek, hogy — más nyelveknek károkkal virágozzék az én nyelvem.”* Kazinczy szavai jól jellemzik a magyar nemzeti mozgalom első szakaszát, amikor a nemzetiségi ellentétek még nem voltak olyan élesek Magyarországon, és a liberális nemesség még nem érvényesítette az erőszakos magyarosítás politikáját azzal a következetességgel, mint később tette. Kazinczy elfogulatlan álláspontja még Štúr nemzedékére is hatott. A magyarosítás felerősödésekor, az 1830-as években J. M. Hodža egy Mušickýról szóló cikke függelékében publikálta Kazinczy idézett levelét, mint a szláv—magyar kapcsolatok barátságos megoldásának szép példáját.⁵⁸

Érdekes Kazinczy bensőséges viszonya a szlávság apostolához, Herderhez, akinek írásait szorgalmasan tanulmányozta barátjával, Kis Já-

nos soproni szuperintendenssel együtt. Valójában Kazinczy ugyanazt hangsúlyozta Herder tanításaiból, mint Kollár, vagyis a humanitás eszméjét. Legkedvesebb idézete Herdertől:

*Ein edler Held ist, der für's Vaterland
ein edlerer, der für des Landes Wohl,
Der edelste, der für die Menschheit kämpft.*⁵⁹

Ez pontosan összecseng az ismert kollári mondással: „*Ha szlávot szólítasz, ember feleljen neked.*”

Az újabb magyar kutatás kiderítette, hogy a magyarok pusztulásáról és a dicső szláv jövőről szóló Herder-jóslat közvetlen forrása Kollár Ádám Ferenc egyik kijelentése, melyet Herder Schlözer *Allgemeine nordische Geschichte* című munkájából (Halle 1771. 284.) vett át. A nevezett forrás Kollár kommentárja Oláh Miklós esztergomi érsek művéhez (*Hungaria et Attila*, Vindobonae 1763. 90–91.), melyben Kollár hangsúlyozza a szlávok fejlődését és számbeli fölényét a magyarokkal szemben, ami a kunok sorsára emlékeztet, akik a 13. században Magyarországra jöve igen hamar beolvadtak a magyar környezetbe. Kollár művét haladó magyar körökben mindennek ellenére a hazai tudomány reprezentatív művének tartották. A nemesség körében természetesen nagy felháborodást váltott ki a nemesi adózásra vonatkozó javaslata, amely Mária Terézia és II. József magyarellenes gazdaságpolitikájának alapját jelentette. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a Kollár javaslatára reflektáló egyik legvadabb pamflet, Richwaldsky György esztergomi kanonok *Vexatio dat intellectum* című írása és függeléke, az *Apologia* korabeli másolatokban cseh földre is eljutott.⁶¹

Herder mellett Kant állt Kazinczyhoz legközelebb, akit *Tövises és virágok* című epigramma-gyűjteményében meg is védett korlátozott bírálóinak támadásától.⁶² Példaképe azonban Rousseau volt, akit Voltaire-rel ellentétben szeretett, hisz „*még megbotlásában is a' lelkiismeret szent szavát követte*”.⁶³

Tulajdon lelkiismeretük és az igazság tisztelete volt Dobrovský és Kazinczy magatartásának legnemesebb vonása. Kazinczy ezért jutott börtönbe, ezért töltötte el életének nagy részét a világtól félreeső birtokán. S mégis, nemzedékének elismert és köztisztelőben álló szellemi vezére lett. Kompromisszumot nem ismert, csak az alkotóerő harcát. Kazinczy és Dobrovský életútját összehasonlítva sok közös vonást találunk. Folyóirataikban — Dobrovský a *Böhmische Literatur*, *Böhmische und mährische Literatur* és a *Literarisches Magazin für Böhmen und*

Mähren hasábjain, Kazinczy pedig az *Orpheusban* — vallási fanatizmus és a babonák ellen küzdöttek a gondolatszabadság jegyében. Helvetiusra, Rousseau-ra hivatkoztak, akinek *Társadalmi szerződés* című munkáját éppen Kazinczy fordította magyarra. Mindketten hűek maradtak a ferenci reakció idején a felvilágosult jozefinista eszmékhez. Kazinczy például gyakran hivatkozott Van Swietennek az individuális nevelésre vonatkozó tervére, és büszkén emlékezett vissza találkozásaira Born Ignáccal és Sonnenfelsszel.⁶⁴

Dobrovsky és Kazinczy egyaránt kapcsolatban állt Josef Hormayrral, a kiváló osztrák politikussal és történésszel. Annak ellenére, hogy Hormayr osztrák állameszméjével nem értettek egyet, mindketten közöltek csehországi és magyarországi kulturális híreket az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (1808–1828) hasábjain. Kazinczy itt szállt vitába Berzeviczy Gergely magyarországi jobbágyviszonyokról írott művének Habsburg-párti beállítottságával. Ezen kívül figyelemmel kísérte Hormayr *Historisches Taschenbuch* című kiadványát is.⁶⁵ Hormayr szűkebb köréhez tartozott még Majláth János, aki Brünnben németül adta ki magyar mese és mondagyűjteményét, a *Magyarische Sagen und Märchen*-t (Brünn 1825). Hormayr Archivjában egész sor magyar-cseh történelmi kapcsolatokat érintő cikk jelent meg, például az Árpádok és Přemyslek kapcsolatairól, Nagymorávia keletkezéséről stb.

Dobrovský szoros kapcsolata Hormayrral, Metternich fő ellenségével, az 1820-as években egyértelmű állásfoglalás volt a bécsi kormány ellen.⁶⁶ Hormayr Dobrovskýval való kapcsolata idején bővítette ki az osztrák patriotizmus alapelvére épülő nagyszabású programját a cseh–magyar–német kulturális és tudományos együttműködés átfogóbb koncepciójává, melyben helyet kap a Habsburg Birodalom, illetve a természetes, nemzetek feletti régiók népeinek politikai egyenjogúsága is. Ilyen természetes régiót alkotott Hormayr szerint Csehország a tőle északkeletre fekvő német területekkel (Drezdától Münchenig), Morvaország a vele határos Sziléziával, Ausztria, Magyarország és Horvátország.

Hormayr a Habsburg-monarchia alkotmányos átalakítását a régiók nemzeteinek rendi patriotizmusára építve képzelte el, ezen belül elsősorban a cseh és a magyar rendek feladatát hangsúlyozva. Ezért szentelt folyóirataiban oly nagy érdeklődést a cseh és a magyar történelemnek, valamint a cseh és magyar nemesség genealógiájának. *Taschenbuch*-jában 1820–28-ban közzé tette a Žerotín-, Kolovrat-, Šternberk-, Černín-, Chotek- és a Vrbna-családfát. A Černínek származását a Přemyslekgig

vezette vissza, és ebben az elképzelésében Dobrovský ellenvéleménye sem ingatta meg. Itt politikáról volt szó; Hormayr koncepciójának lényege az volt, hogy Metternich abszolutista rendszerével szemben egy alkotmányos föderális monarchiát hozzon létre, melyben a három nagy nemzetnek, a németnek, csehnek és magyarnak szánt döntő szerepet.

A rendi patriotizmus elve valószínűleg Dobrovskýhoz is közel állt. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindketten a polgári tendenciákkal szimpatizáltak elsősorban származásuk különbözősége ellenére (Hormayr régi nemesi család sarja, Dobrovský dragonyos őrmester fia volt. Hormayr elképzelése az alkotmányos rendi monarchiáról sok ponton egyezett Rousseau-éval, akinek példaképe a polgári republikánus köntösbe bújt lengyel rendi-nemesi monarchia volt. A francia forradalmat ugyan Dobrovský is, Hormayr is elutasította, de a gondolat- és gyülekezésszabadságot elengedhetetlennek tartották az egyén fejlődéséhez a társadalomban. Közös volt bennük továbbá, hogy elvi kiindulópontjuk a jozefinizmus volt, jóllehet Hormayr főleg 1816 után (lényegében Dobrovskýhoz hasonlóan) elutasította a jozefinizmus germanizáló és centralizációs törekvéseit. A Monarchia egyes nemzeteit etnikai és területi individualitásnak ismerte el, s éppen ezért az egyes országok nemzeti fejlődése iránt nagy megértést mutatott. Hormayr eszmevilágát tekintve félúton volt a felvilágosult rendi patriotizmus és a modern demokratikus nemzeti mozgalmak között. Ez volt az oka annak, hogy a nemzeti elv hirdetője nem mindig talált megértésre azoknak a fiatalabb munkatársainak a körében, akik már teljes egészében az újkori nemzeti mozgalom elkötelezettjei voltak. Ebben az okban keresendő Kazinczy, a magyar nemzeti mozgalom elindítója és Berzeviczy Gergely, a magyar gazdaság megreformálója ellentétének forrása is, jóllehet mindketten a felvilágosult jozefinizmus hívei voltak; és különösen erre az okra vezethető vissza Dobrovský és Jungmann híveinek generációs ellentéte, ahogyan ez Hormayr Archivjának lapjain is megjelent.⁶⁷ Az *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* hasábjain Dobrovský 1827-ben tette közzé híres cikkét, melyben kétségbe vonta a Zelená Hora-i Kéziratok hitelességét, s 1828-ban ugyanitt jelent meg utolsó cikke, melyben František Xaver Richter olmtüzi könyvtáros kritikájára válaszolt, és megvédte a Kéziratokkal kapcsolatos álláspontját a kortársak vádló támadásaival szemben.⁶⁸

Kazinczynak nem voltak közvetlen kapcsolatai a cseh nemzeti mozgalom képviselőivel, jóllehet négy évet töltött cseh földön. Nem önként

vállalt tartózkodása volt ez a spielbergi várbörtönben, ahova Kazinczy a jakobinus összeesküvés elítélteként került, mégsem volt számára az itt eltöltött idő minden jelentőség nélkül való. Itt értette meg, hogy az adott körülmények között a forradalmi út járhatatlan; itt kristályosodott ki benne a gondolat a magyar nyelv megújításának és a magyar nemzet kulturális fölemelésének szükségességéről a politikai elnyomás idején. Mindez előfeltétele volt Kazinczy későbbi sikeres politikai harcának. A fogságban Goethét, Lessinget, Shakespeare-t olvasott és behatóan foglalkozott a magyar nyelvtannal.

A Brünmben töltött időszakról Kazinczy a *Fogságom naplójában* emlékezik meg, melyből egészében pozitív kép bontakozik ki börtönőreiről, például Šrámeckről, a zábrdovicei börtön igazgatójáról, Grünnesperger felügyelőről és Schrötter guberniumi tanácsosról. A magyar jakobinus foglyokkal szemben tanúsított elnéző magatartásuk miatt Šrámek igazgatót és Grünnesperger felügyelőt 1799-ben még a hivatalukból való elbocsátás is fenyegette. A börtönben dolgozók családtagjai ugyanis segítették kicsempészni a magyar foglyok leveleit. Az ügyre Szilágyi János elővigyázatlansága miatt derült fény, aki nem tartotta be a szükséges konspirációs szabályokat. A bécsi udvar vizsgálatot indított az ügyben, melynek eredményeként a magyar foglyokat azonnali hatállyal átszállították Kufsteinbe.⁶⁹ A spielbergi börtön liberális viszonyairól tanúskodik azoknak a könyveknek a jegyzéke, melyeket a magyar jakobinusok vittek magukkal a fogságba. Megtalálható köztük Blumauer Aeneásza, Hume Anglia története, Trenck és Sonnenfels írásai, sőt egy angol szerző Amerika-története is. Kazinczy 1795. október 7-től az év végéig volt Spielbergben, majd más magyar rabokkal együtt átkerültek a zábrdovicei fegyházba, s innét vitték át őket 1799. június 22-én Kufsteinbe a fent említett okok miatt.

A *Fogságom naplójában* a Kufsteinből Munkács felé vezető út leírásában szentelte Kazinczy a legnagyobb figyelmet a cseh környezet bemutatásának. Ezen az úton egy igen jó indulatú katonai parancsnok kísérte őket; lehetővé tette számukra, hogy meglátogassák Puteani cseh nemest és Bubna grófot, akiknél barátságos fogadtatásban és vendéglátásban részesültek. Kazinczy külön megemlíti kaplicei, veselői, tábori, benešovi és prágai tartózkodásukat. Benešovból 1801. július 17-én Puteani kíséretében rövid időre átmentek Konopištěbe Vrtba gróf birtokára. Prágában Kazinczy találkozott az ott élő magyar Zechenter Antallal, az udvari haditanács titkárával, aki Corneille és Voltaire drámáit fordította ma-

gyarra. A Kufsteinből Munkácsra vezető út Kazinczy számára valószínűleg a fogság éveinek „legderűsebb” élménye volt, s feltehetően ezért emlékezett rá olyan részletesen. Munkácsi emlékezéseiben többször említi Ruzsitska Györgyöt, a cseh muzsikust, aki az egyik szomszédos cellában raboskodott. Kazinczy csodálattal beszél Ruzsitska alkotói lendületének töretlenségéről, aki az igencsak embertelen körülmények között is lengyel táncokat komponált.⁷¹

A fent említetteken kívül Kazinczynak kevés alkalma volt csehekkel találkoznia. Id. Ráday Gedeonnál Péczelen ismerkedett meg például Tomáš Klimeš cseh festővel,⁷² és jól ismerte a prágai František Jindřich Bullát, a cseh színjáték úttörőjét, aki Prágából való távozása után hosszú évekig működött színházi igazgatóként Pozsonyban, Kassán és Pesten.⁷³ Kazinczy levelezéséből megtudjuk, milyen tiszteletnek örvendett magyar irodalmi körökben Leopold Berchtold gróf (1795–1809) a buchlovi vára, világhírű utazó, a modern szociológia egyik előfutára, akinek művei Londonban, Lisszabonban és Bécsben jelentek meg.⁷⁴ Kazinczy a legtöbb értesülést a cseh viszonyokról barátai leveleiből szerezte. Gyakorta írt neki Brünnből Csehi József, aki hadnagyként szolgált a császári hadsereg ottani egységében,⁷⁵ Kazinczy bátyja, László pedig Kuttenbergben (Kutná Hora) katonáskodott, gyakran látogatott el Prágába, s itteni élményeiről leveleiben számolt be Ferenc bátyjának,⁷⁶ aki Prágát a munkácsi börtönbe való átszállítás során csak futólag ismerhette meg.⁷⁷ Döbrentei Gábor 1806. május 27-én Wittenbergben kelt levelében sajnálkozó szemrehányással beszél Kazinczynak a magyarországi állapotokról. Arról, mennyire meglepte, mikor Prágában azt látta, hogy a színházi előadások már a cseh nyelven folytak, s cseh szót is gyakrabban hallott az utcákon, mint Pesten magyart.⁷⁸ Hasonló csodálattal írt Kazinczynak több mint húsz évvel később Toldy Ferenc a Kéziratokról, melyekkel a prágai Nemzeti Múzeum igazgatója Václav Hanka ismertette meg.⁷⁹ Másfelől azonban Brünni tapasztalatai — az állandó német színház, és a számbeli fölényben lévő cseh lakosság elnyomása a német kisebbség által — arra késztették Csehy Józsefet, hogy egy Kazinczynak írott levelében szenvedélyes felháborodásának és a cseh nemzet iránti mély együttérzésének adjon kifejezést, melyet a következő szavakkal fejez be: „Az *usurpatio* mindenütt gyűlöletes.”⁸⁰

Josef Dobrovský eszmevilágának vizsgálata és Kazinczyval való összehasonlítása a felvilágosodás és jozefinizmus kapcsolatának mélyebb okaira is rávilágít. A jozefinizmus, az osztrák felvilágosodás sajátos

változata — az abszolutista államot kiszolgáló bürokratikus formájában — ellentétbe került a felvilágosodás alapelveivel, s a forradalmi mozgalmak elfojtása után az 1790-es évek első felében elősegítette a reakció felülkerekedését a Habsburg-monarchiában. Ez a folyamat irányította Jungmann és Kazinczy figyelmét a nyelvújításra, a nemzeti nyelv és kultúra ápolására, amely nemcsak a nemzeti irodalom kifejlődésének volt elengedhetetlen feltétele, de ez vezetett e kis népek majdani politikai és gazdasági emancipációjához is.

Josef Dobrovský és Kazinczy Ferenc szellemi tartásuk erejével s egész gondolkodásukkal nagymértékben gazdagították nemzetük kultúráját, és ezen túl hozzájárultak a cseh és magyar emancipációs törekvések megvalósulásához a későbbi, szabadabb politikai időszakban.⁸¹

IV. A magyar reformmozgalom visszhangja Csehországban

A magyar reformmozgalom, különösen első szakaszában, az 1830-as években jelentős visszhangra talált a csehek körében. Politikai programja már az 1817–1821-es forradalmi évek hatására megfogalmazódott, majd a húszas években érte el csúcspontját a magyar középnemesség Bécs-ellenes mozgalmával, amikor megtagadták, hogy adóval és újonckal támogassák az udvart az olasz nemzeti mozgalom elleni harcában. František Palacký már az 1810–20-as években, pozsonyi tartózkodása során megismerkedett a magyar reformmozgalom eszméivel.¹ Itt ismerte meg az 1790–91-es magyar országgyűlési ellenzék ismert képviselőjének, Balogh Péternek lányát, Zerdahelyi Ninát és Géczy Karolinát a magyar reformtörekvések hívét, valamint Bilnitsa Pált, a pozsonyi evangélikus líceum magyar professzorát.²

A magyar középnemesség és értelmiség köreiben alkalma volt Palackýnak megismerkednie a liberális törekvésekkel: a társadalmi reformok bevezetésének, a jobbágyság eltörlésének, a feudális kiváltságok korlátozásának és az államjog demokratizálásának programjával. Egy — a Naplójába (Každodenníček) 1819 decemberében följegyzett — Jablanczy Sándor ügyvéddel folytatott beszélgetésében Palacký már ekkor elítélte az abszolutizmus politikáját, és az alkotmányos monarchia mellett foglalt állást. Ezen a helyen idézi Jozef Ignác Bajzának, a szlovák felvilágosodás képviselőjének gondolatát „Nem az ország van a királyért, hanem a király az országért”, melyet 1805-ben a cenzor kihúzott Bajza egyik írásából,³ s azután feltehetően névtelenül járt körbe a pozsonyi értelmiség soraiban. 1819. december 25-én Palacký ezt írta Naplójába: „.... Jablanczy úrral nagy beszédbe fogtunk a politikáról, Európa jelen állapotjáról, a nemzetekről — melyek majd mindegyike elégedetlen országának igazgatásával — Napóleon uralmának éveiről, midőn a régi feudális formák örökre megbénultak. A nemzetek felnőttek, s nem vesszővel mint a gyermek, de ésszel és igazsággal kívánnak igazgatva lenni. Meg kell nekik adni az önigazgatás jogát, hisz érzik emberi mivoltuk méltóságát, a személyiség elvitathatatlan jogait. A királyoknak velük együtt kellene a magasabb célok elérésén fáradozniuk, nem pedig népü-

ket saját kényüknek alávetniük, mert nem a nép van a királyért, hanem a királyok a népekért... Napóleon kényuralmának főként utolsó idejében minő áldozatot hoztak a nemzetek uralkodók akaratából. S ezért nekik, mit felnőtt nemzet leghöbben óhajthat, szabadság ígéretetett — mint-hogy a rabszolgának, bárki rabszolgája is legyen, minden mindegy. De vajon a trónról oly dicsőn meghirdetett szabadság, nem-e volt csupán ámító csalétek a nemzetnek, hogy megtámasszák a megrendült trónokat?... Ez a karmos rókaállat, az önzés által lealacsonyított s elcsúfított politika, annál útálatosabb, mert saját javát sokmillió ember kárára alapozza. Ez így soká már nem tarthat, a nemzetek tudják, mi történik velük, értelmükkel meg tudják különböztetni a jogot a jogtalanságtól, vannak érzéseik s szívük, hogy szeressék az igazságot és gyűlöljék a zsarnokságot. Ez a két tábor áll szemben egymással a harcmezőn: az uralkodó s a nép. Amaz bírja az ezektől kölcsönzött hatalmat; de a népben van az erő, a bölcsesség, a bátorság...”⁴

Palacký e sorokban világosan megfogalmazta az egyenlőség modern demokratikus követelményét, a széles néprétegek állampolgári jogát. A szentszövetségi reakció korszakában ez igen haladó program volt, céljait tekintve már forradalminak mondható. Ebből megérthetjük, miben állt közel Palacký a magyar középnemesség haladó köreihez: a despotizmus gyűlöletében és a francia forradalom haladó eszméinek csodálatában. Ezeknek az eszméknek magyarországi hívei — akik egyben a jakobinus szövetkezésben is részt vettek — többnyire az értelmiség soraiból kikerült ügyvédek, nemesi nevelők voltak, mint például az Eötvös-család házitanítója Pruzsinszky József. A jakobinus mozgalomban gyökerezett Kazinczy Ferenc nyelvújítási koncepciója is, mely kulturális programként az abszolutizmus korában a politikai újjászületést készítette elő. A felvilágosodás híve volt Csokonai és Fazekas is; az addig jórészt arisztokratikus jellegű magyar irodalmat ők vitték közelebb a néphez.

Palacký pozsonyi tartózkodása során élénk figyelemmel kísérte a világ eseményeit. Terjedelmes jegyzeteket készített a spanyol felkelésről, az angliai parlamenti mozgalomról és Kosciuszko életrajzából. Meglátta a forradalomban annak pozitív oldalát is: „A forradalmak a természetben és az emberi közösségben szörnyűek, s terhük alatt pusztul az egyén; a forradalmak mindazonáltal a természetbe és az emberi közösségbe új életet visznek, frissebbet, tartalmasabbat mint az előző volt.”⁵ Palacký demokratizmusának fiatalos lendületéről tanúskodik Ghyczy Miklóssal, a híres politikus unokatestvérével folytatott levelezése, melyben Frank-

lint, Kosciuszkót és Lafayettet emeli példaképévé és lelkesen ír arról, hogy a történelemben mégis a haladás gondolata érvényesül: „... éppen az az öröndetes a világtörténelemben, hogy bár a jobbra törekvés minden kis lépése vérrel vétetik meg, (...) mégis egyetlen népben született nagy idea sem vész el, inkább megszilárdul az önkény reakciós rendszerével folytatott harcban...”⁶ Palacký azonban egy másik eszméért is lelkesedett — melyet később szellemi végrendeletében, a *Radhošt* című írásában fejtett ki —, a „jók köztársaságának” eszméjéért, mely csöndben és nyugalomban erősödik meg a társadalom tagjainak öntökéletesítése által. Ghyczynek írott levelében világosan látható ingadozása a társadalmi radikalizmus és Kant „erkölcsi törvénye” között. A „hazáért, szabadságért és az emberiségért lelkesedő nemeslelkű ifjú Ghyczy” Palacký legbizalmasabb barátai közé tartozott Ján Benedikti, Wirozsil Antal, Šafařík és Zerdahelyi Nina mellett. Benedikti a leigázott hon iránti szeretetet erősítette meg benne, Ghyczy a társadalmi jogtalanságokra ébresztette rá.

A pozsonyi diákkörökben Palacký kapcsolatba került a már nacionalista beállítottságú magyar nemzeti mozgalommal, például a magyar diákok egyesületének, a Magyar Diáktársaságnak az elnökével, Papp Józseffel, aki *Öröm-ünnepek* című programadó írásában (Pest 1824) Kazinczy nyelvújításának alapelveihez csatlakozva a nyelvi törekvéseket már politikai célokkal, a magyarság hegemonisztikus törekvéseivel kapcsolta össze. Papp a híres Ráday-család egyik sarjának, ifj. Ráday Gedeonnak volt a nevelője, aki a pozsonyi Magyar Diáktársaság egykori tagjából lett később Kossuth lelkes hívévé. Az ifjabb Rádayt szintén ismerte a Rádayaknál rendezett zenei estekről és más pozsonyi nemesi szalonokból.⁷ A Ráday-család a türelmi rendelet megjelenése után jelentős segítséget nyújtott a cseh protestánsoknak azzal, hogy támogatta magyar református papok és tanítók kiküldését Csehországba,⁸ amit a protestáns Palacký kétségkívül igen pozitívan értékelt. Palackýhoz hasonlóan bátyja, Ondrej is kapcsolatba került a magyar környezettel 1822–1824 között, soproni diákévei alatt, amikor az ottani evangélikus gimnáziumban — ahol korábban Palkovič és Ribay is tanultak — ismerte meg a magyar nemzeti mozgalom híveit. Diáktársai volt többek közt Lehr András, Petőfi majdani tanítója és a költő Berzsenyi fia, Berzsenyi Antal.⁹

A magyar köznemesi környezetben szerzett tapasztalatainak köszönhetette Palacký, hogy megtanulta összekapcsolni a nemzeti mozgalom

nyelvi-kulturális követelményeit a politikai célkitűzésekkel, a nemzeti és társadalmi emancipáció eszméivel. Ilyen értelemben Hamuljak és Kollár pesti körére is vitathatatlanul pozitív hatást gyakorolt a magyar környezet,¹⁰ jóllehet nem olyan szembetűnő módon, mint Palacký esetében.

A magyarországi nemzetekről, különös tekintettel a szlávokra (Časopis českého musea, 1829/30, IV. 11–38) című cikkében Palacký elismeréssel szólt a magyar nemzeti mozgalomról, a korabeli magyar tudományos és kulturális életéről, valamint a reformkor vezető alakjairól, Wesselényiről és Pulszkyról, akiket korábbi pozsonyi „munkaadójának”, Géczy Karolinának a leveleiből ismert meg.¹¹ Petrovics Frigyessel és Teleki Józseffel, a kor elismert történészeivel folytatott levelezéséből szintén képet kapott a magyar reformmozgalomról. Petrovics — Palacký egykori diák- és lakótársa Pozsonyban, Teleki László jóbarátja — *Magyarország története* (Pest 1830) című munkájában a magyar történelem új koncepcióját dolgozta ki. Ez a mű, eltérően Katona és Pray korábbi munkáinak Habsburg-párti beállítottságától, már a köznemesség szemszögéből és a reformmozgalom Bécs-ellenes alapállásából ábrázolta a magyar történelmet.

Petrovics 1833-ban Prágában kezdte meg hosszú külföldi utazását, melynek során Németországban, Hollandiában, Belgiumban, Svájcban, Franciaországban és Angliában kutatott a magyar történelem forrásai után.¹² Párizsban egy időre a francia forradalomról szóló ismert mű szerzőjének, Mignet-nek munkatársa lett. Petrovics már nem térhetett haza, visszaútja során 1836. április 12-én Münchenben meghalt.¹³ A külföldi levéltári kutatásai során összegyűjtött anyag alkotja az úgynevezett Petrovics-gyűjtemény alapját a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában.

Petrovics kutatásával és egész munkásságával a magyar történetírás európai szintre emelésén fáradozott. Elsőként szállt szembe Horvát István áltudományos fanatizmusával, aki a magyarok eredetét a filiszteusokig, karthágóiakig, illetve a latin szabinokig vezette vissza, s ezekkel a délibábos elméleteivel az 1830-as évek elejéig a magyar közvélemény túlnyomó részét befolyásolta. Petrovics Horváth Mihály elődjének tekinthető, aki a magyar történetírásban a modern pozitivistá s egyben Habsburg-ellenes koncepciót megvalósította. Palacký több magyar okirat másolatát szerezte meg Petrovics és Teleki József részére cseh levéltárakból: így például Mátyás király levelét (1462. július 3.), melyet a treboni levéltárban talált.¹⁴ Teleki József — mindenekelőtt monumen-

tális 12 kötetes műve, *A Hunyadiak kora Magyarországon* (Pest 1852–1855) alapján — az újkori magyar történetírás egyik legnevesebb képviselője volt. Az ő javaslatára választották Palackýt 1834. november 8-án a Magyar Tudományos Akadémia külföldi tiszteletbeli tagjává. Palacký a magyar reformkor más vezető képviselőivel, például Vörösmartyval és Döbrentével is kapcsolatban állt.¹⁵

Acseh liberális demokraták csoportja már kevesebbet tudott a magyar reformmozgalomról, s azt is szlovák közvetítés révén vagy a német sajtó alapján. Tájékozottabbak voltak a magyar eseményekről azok a nemesek, akik baráti vagy rokoni kapcsolatban álltak magyar nemesi családokkal (Kinsky, Šternberg, Thun, Valdštejn). Legintenzívebb kapcsolata a magyar környezettel Sigismund Berchtoldnak (1799–1896) a buchlovi uradalom birtokosának volt. Fiatal korában megtanult magyarul, és gyakran levelezett ezen a nyelven, elsősorban a Bécsben tartózkodó Laczkó Jánossal és Márton Józseffel. Laczkó 1818. október 22-i bécsi levelében írja, mennyire megörült, mikor Berchtold levelében azt olvasta, hogy minden szünidejét Magyarországon tölti, ahol az „angya!i magyar nyelven” beszél.¹⁶ Márton 1836–38-ban levelezett Berchtolddal, gyermekeinek pedig magyar nyelvkönyveket küldött, amiért Berchtold anyagi támogatásban részesítette. Márton megírta Sigismund atyjának, Leopold Berchtoldnak magyar nyelvű életrajzát — utazásainak leírásával és tudományos tevékenységének ismertetésével együtt. Sigismund Berchtold Teleki Sámuellel, az egykori erdélyi kancellárral is levelezett, egészen annak haláláig, 1822-ig, valamint Teleki feleségével, a morvaországi Serényi-családból származó Mária Franciskával.¹⁷ Berchtold másik levelezőtársa, Hörte Károly egyik levele tanúsága szerint (1828. aug. 13.) ki akarta adatni a *Tudományos Gyűjteményben* Berchtold magyar nyelvű leveleit.¹⁸ Úgy tűnik, Berchtold kihasználta minden lehetőséget magyartudásának tökéletesítésére. 1833. április 15-én például részt vett az *András és Béla* című színdarab előadásán Pozsonyban. Ezt a darabot — melynek témája két Árpád-házi király, I. András (1046–1060) és I. Béla (1060–1063) harca a magyar trónért — Kossuth Lajos adaptálta az országgyűlés alkalmából a pozsonyi magyar színpad számára.¹⁹

Egyáltalán nem bizonyított azonban az a feltételezés, hogy Sigismund Berchtold fegyverrel harcolt az 1848/49-es magyar forradalomban, ezért halálra ítélték volna, majd kegyelmet nyervén Buchlov várában élt fogolyként élete végéig.²⁰ Berchtold 1848-ban valóban Pesten tartózkodott, erről tanúskodnak az iratai közt található színlapok (Szigligeti Ede

A szökött katona című darabjának 1848. június 30-i és Verdi Nabuccójának ugyanezen év július 7-i nemzeti színházi bemutatójáról), arra azonban nincs bizonyítékunk, hogy ténylegesen harcolt volna a forradalmi hadseregben. Hagyatékában megtalálható néhány forradalmi folyóirat 1848-ból, Berchtold pesti tartózkodása idejéből, de ekkor a magyar forradalom még nem volt a fegyveres harc stádiumában. Az iratok között van Töltényi Miklós forradalmi röpirata, a „*Hű tükör a megbukott kancellaria, helytartótanács és kamara hivatalnokainak*” (Bécsben 1848), mely a magyar udvari kancellária, a magyar helytartótanács és a magyar kamara hivatalnokainak satírikus jellemrajza. Mindezek az iratok tagadhatatlanul Berchtold szimpátiáját mutatják a magyar forradalom iránt, de nem nyújtanak bizonyítékot arra, hogy aktívan részt vett volna benne. Berchtold hagyatékában ellenforradalmi iratok is megtalálhatók: például egy nyomtatott híradás az osztrák sereg bécsi betöréséről 1848-ban, a november 1-jei bécsi felkelés elfojtása után, és egy hivatalos közlemény a kremsieri országgyűlésről.²¹ Egy későbbi dokumentum pedig egyenesen kizárja a lehetőséget, hogy Berchtold saját várában lett volna fogságra ítélve a magyar forradalomban való részvétele miatt. Ebben az esetben nem küldhette volna el neki Morvaország helytartója, Leopold Lazansky gróf 1853. március 7-i keltezéssel azt körlevelet, melyben — Ferdinánd Miksa főherceg felhívását tolmácsolva — anyagi hozzájárulását kéri egy bécsi templom felépítéséhez Ferenc József mérénylettől való megmenekülése emlékére.²²

Berchtold magyar kapcsolatainak legszembetűnőbb bizonyítéka a buchlovi vár értékes, eredetileg több mint 6000 kötetes magyar könyvtára, melyet valószínűleg Leopold Berchtold alapozott meg és Sigismund Berchtold egy életen át tartó gyűjtése tett teljessé. A reformkori politikai irodalmon kívül elsősorban a tudomány és szépirodalom a meghatározó. Megtalálhatók Magyarország statisztikai leírásai, például a *Politisch-geographische und historische Beschreibung des Königreichs Ungarns* (Pressburg 1772), földrajzi és topográfiai munkák (*Atlas hungaricus*, Viennae 1802–1811, Christian Andreas Zipser: *Versuch eines topographisch-mineralogischen Handbuch von Ungarn*, Odenburg 1817, Dániel Lengyel: *Die Heilquellen und Bäder Ungarns*, Pest 1834), gazdaságjogi kézikönyvek, (*Manuale legum urbárialium* 1836, Viennae 1837; Csaplovics János munkája). Továbbá az 1790-es évek országgyűlésének politikai irodalma (például *Eine Seltenheit oder der ächte Bürgersinn*, Ofen 1792), az 1840-es évek nemzetiségi vitáinak dokumentumai (*Slawen und Magyaren*, Leip-

zig 1844, *Ungarn als Quelle der Befürchtungen... für Österreichs Zukunft*, Leipzig 1845, *Ungarische Zustände*, Leipzig 1847 stb.), valamint Táncsics Mihály írásai.

A könyvtár gazdag szótár- és nyelvtan-gyűjteményéből csak a fontosabbakat említjük: Márton József munkái közül: *Ungarisch-deutsches und deutsch-ungarisches Wörterbuch* (Wien 1803), *Deutsch-ungarisches-lateinisches Lexikon* (Wien 1823), *Praktische ungarische Sprachlehre für Deutsche* (Wien 1836), *Grammatik der ungarischen Sprache* (Wien 1838). Továbbá Kesznerics Ferenc *Magyar szótára* (Budán 1831), J. I. Schuster: *Neues ungarisch-deutsches Wörterbuch* (Wien 1838), Farkas János: *Ungarische Grammatik* (Wien 1805), Benyák József: *Grammatica hungarica* (Schemnicii 1816). Idesorolandó még Vörösmarty kevésbé ismert *Kurzgefasste ungarische Sprachlehre* (Pest 1832), Vajda Péter: *Magyar nyelvtudomány* (Kassa 1835), Štefan Leška: *Elanchus vocabulorum europaeorum imprimis slavicornum magyarico usus* (Budae 1825), Mokry Benjamin: *Deák-magyar etimológiai lexikon* (Pesten 1823) és Kállay Ferenc: *Finn-magyar nyelv* című munkája (Pesten 1844).

Igen gazdag a magyar történelemre vonatkozó irodalom például Glicér Spanyik: *Compendium historiae regni Hungariae ab origine gentis usque ad Ludovicum II.* (Pestini 1828); Majláth János: *Über die Krönung der Könige von Ungarn* (Wien 1842), Pusztay Sándor: *Die Ungarn von 889 bis 1842* (Leipzig 1843), Ponori Thewrewck József történeti biográfiája, Hunyadi Székely János (Pozsony 1825) és Vajna Zsigmond Bethlen Gáborról szóló munkája (Nagy Enyeden 1831).

A magyar szépirodalomból megtalálhatók Bessenyei György, Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Péczeli József, Dayka Gábor, Csokonai Vitéz Mihály, Fazekas Mihály, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Fáy András, Jósika Miklós, Petőfi Sándor, Czuczor Gergely, Tompa Mihály, Vajda János, Szigligeti Ede, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór művei, a korábbi szerzők közül pedig Pázmány Péter, Pápai-Páriz Ferenc és Pray György munkái.

Érdekesek a cseh és szlovák szerzők Magyarországra vonatkozó művei, például Tessedik Sámuel: *Der Landmann in Ungarn* (1784), Ján Kollár: *Erklärung der National-Namens Magyar* (Pest 1827), Řehoř Dankovský: *Die Völker ungarischer Zunge* című nyelvtörténeti munkája (Pressburg 1827), Leo Thun polemikus írása: *Die Stellung der Slowaken in Ungarn* (Prag 1843), valamint a *Correspondenz zwischen Kaiser Rudolf und dem ungarischen König Matthias* (Prag 1845) Václav Hanka kiadásá-

ban. Jan Amos Komensky: *Orbis pictura* Rimány István fordításában (Pozsony 1806) és a *Janua linguae reserata* egy 1729-es debreceni kiadása szintén fellelhető a gazdag gyűjteményben.²³

A magyar reformmozgalomból a legnagyobb csehországi visszhangja Széchenyi munkásságának volt. Elsősorban a liberális gondolkodású szlovák Juraj Palkovicra hatott, aki Pozsonyban kiadott Kalendáriumában (*Věští a zvláštnější nový i starý kalendář* 1804–1848) közvetítette a szlovák és cseh olvasók számára az európai liberalizmus gondolatkincsét, és naprakész tájékoztatást nyújtott a világban zajló forradalmi eseményekről. Írt például az alkotmányosság bevezetéséről Mexikóban, az olasz karbonárik kivégzéséről, az orosz dekabristák felkeléséről, a janicsárok lázadásának elfojtásáról 1826-ban az Oszmán Birodalomban, az 1830-as francia forradalomról, a lyoni munkásfelkelésről, melyet az utópista-szocialista saint-simoni eszmék inspiráltak stb.²⁴ Ezek a tudósítások felbukkantak a *Tatránka* hasábjain is, ahol részletesebben írt például az Oszmán Birodalom reformjairól.²⁵

Az említett híreken kívül beszámolt az 1825–1836-os magyar országgyűlésről is, különös figyelmet szentelve a jobbágykérdésnek. Palkovič igen fontosnak tartotta Széchenyi reformjavaslatait. Ennek bizonyítéka, hogy milyen sokat foglalkozik a Kalendárium és a *Tatránka* cikkeiben Széchenyinek a *Hitelben* és a *Világban* körvonalazott gondolataival. A *Tatránka* egyik magyar irodalomról szóló cikkében (*Uherská literatúra*, 1. rész, 1. kötet, 1832, 70–111.) terjedelmes részleteket idéz e művekből, ahol Széchenyi Magyarország társadalmi-gazdasági elmaradottságát kritizálja, és javaslatokat tesz az ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, közlekedés megjavításának módjára. A *Tatránkában* megtalálhatók még a *Tudományos Gyűjteményből* átvett cikkek is, például Udvardy és Gályé, melyek szintén az általános adózással, a hitel bevezetésével, a robot és a természetbeli tized pénzáradékká változtatásával foglalkoznak.²⁶ Természetesen Palkovič figyelemmel kísérte a reformmozgalomban már ekkor megmutatkozó magyarosító törekvéseket. *Felszólalás a szlovák irodalomról való hamis ítéletek ellen* címmel (Ozváni se k nepravému některých soudi o slovenské literatúře, *Tatránka* 1832, 1. 1. 42–48.) a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőjének, Thaisz Andrásnak nacionalista kirohanására válaszolt. Palkovičnak a cikkben kifejtett álláspontja így hangzik: „Nagy szorgalommal dolgoznak a magyar nyelv művelésén és terjesztésén, ami önmagában nem baj, csak ne történjék mindez más nyelvek erőszakos elnyomása árán...”²⁷

Széchenyi István műveiről és a magyar reformmozgalom haladó kezdeményezéseiről a csehek is a Tatránkából értesültek. Legnagyobb érdeklődés a morvaországi fiatal demokrata értelmiség tagjai, František Cyril Kampelsk és Frantisek Škorpsk részéről mutatkozott. Kampelsk 1837–38 fordulóján az Alexander Boleslavín Vrchovskýnak és L'udovít Štúrnak frott leveleiben nagy rokonszenvvel írt a magyar reformmozgalom liberális és alkotmányos törekvéseiről, melyekben a nemesség fontos szerepet vállalt.²⁸ 1835. január 16-i levelében Ján Kollár figyelmébe ajánlja Széchenyi iparosítási terveit. A magyar reformmozgalomról szóló leveleit Kampelsk a *Hronkában* tette közzé „Kampelsk morváknak küldött levelei” címen (Listy poslané Moravanům od Fr. Kampelska, Moravana, 1837, II, 1. 19–45.). Az 1836. január 6-i levélben elismerő szavakkal írt a magyar reformifjúságról: „A fiatal magyarok egyik fő erénye, hogy népük szeretetében és nyelvük művelésében kitűnni igyekeznek, nem akarván lemaradni — nemzetük szűgyenére — az európai népek között. A gúnyolódó bécsieknek, gondoljanak is ki bármiféle mendemondákat megaláztatásukra, valójában mégis nemzetként kell elismerniük őket, mely erejének tudatában önállóan halad előre.” A magyar nemzetiségi politikához pedig — Palkovič szellemében — a következő megjegyzést fűzte nyilvánvalóan a szlovákokra célozva: „A magyaroknak állítólag szemére hányják, hogy nem tartják tiszteletben mások jogait.”²⁹ Azt a régebbi gondolatot, hogy a cseh politikának inkább a magyarokhoz, mint Bécshez kellene közelednie, 1848–49 forradalmi éveiben a cseh radikális demokrata fejlesztették tovább, és sokan magukénak vallották.³⁰

František Škorpsk *Hronkában* megjelent cikkét tarthatjuk az első cseh Széchenyi-életrajznak.³¹ A szerző rámutat Széchenyi Ferenc mecénási érdemeire a magyar tudomány és kultúra területén, melyet fia tovább gyarapított a magyar gazdaság felemelése érdekében kifejtett humanista tevékenységével. Škorpsk kiemeli Széchenyi éppen akkor megvalósuló Duna-szabályozási tervét, mely európai hírnevet szerzett neki, s e jelentős vállalkozása alapján Nagy Péterhez hasonlítja. Nagyra értékeli a *Hitelet* és javasolja cseh nyelvre való fordítását. Figyelemre méltó Škorpsk cikkének az a gondolata, hogy csakis az anyagi javak gyarapítása vezethet a szellemi élet virágzásához: „... Annak a nemzetnek, mely ki akar tűnni szomszédai közül, először országa anyagi állapotának megjavításához kell fognia, mielőtt a magasabb rendű szellemi igényekre figyelne...”³³

Széchenyi Duna-szabályozási terve egyöntetű elismerésre talált a balkáni országokban is. Miloš Obrenović szerb fejedelem és Alexandru Ghica havasalföldi vajda, aki nagy híve volt a mezőgazdaság modernizálásának és a manufaktúra ipar fejlesztésének, egyaránt üdvözölték a tervet. Obrenovićot Széchenyi meg is látogatta első balkáni útja alkalmával, melyet 1830 júniusa és októbere közt tett bizalmas barátja, a cseh származású Jan Valdštejn társaságában, akinek családja Magyarországon telepedett le.³³ Szerbiai tartózkodása alatt kristályosodott ki Széchenyiben a gondolat, hogy a nemzeti függetlenségért vívott harcban egyesíteni kell a különböző társadalmi osztályok érdekeit, ami aztán később a reformmozgalom egyik vezető eszméje lett, és helytelenül szokták Kossuth nevével összekapcsolni.³⁴ Szerbiában Széchenyi nagy érdeklődéssel kísérte figyelemmel a liberális-demokrata törvényhozás *Code Napoleon* mintájára történő bevezetésének előkészületeit. Valdštejn ekkor írta naplójába, hogy Magyarországon is szükség lenne új, demokratikus törvényekre, a parasztok felszabadítására és földhöz juttatására, valamint a szabad kereskedelem biztosítására. 1830 júliusában, súlyos betegsége idején írott „végrendeletében” Széchenyi három fő feltételét emeli ki Magyarország fejlődésének: a kereskedelmet, a más nemzetekkel való összefogást és a nemzetiségekről való gondoskodást.³⁵

1834 októberében Széchenyi öt napot töltött Bukarestben Ghica fejedelemnél, akivel levelezésben állott, és segítséget nyújtott neki a román tűzoltóság megszervezésében. Már korábban, 1821-ben találkozott Brassóban a román bojárokkal — akik Vladimirescu Tudor felkelése elől menekültek —, és itt ébredt tudatára a magyarországi és balkáni jobbágypkérdés rendezésének sürgős voltára. Széchenyi gazdasági reformjai általános elismerést váltottak ki Közép- és Délkelet-Európa népei körében. Számos elismerő cikk, levél és költemény tanúskodik erről; szerzőik közül említsük meg Székács Józsefet, František Škorpíkot, Rummy Károly Györgyöt, Zaharie Carcalechit, s mindenekelőtt a brassói német ügyvédet, Christian Flechtenmachert (1785–1843), aki 1839-ben Széchenyit ünneplő ódát írt. Egy rövidebb írásában (*Conte Stefan Seceni de Cam. Chr. Flechtenmacher Juris-Consult a Moldavei, Iasi 1839*), pedig azt írta: Széchenyi Duna-szabályozása meggyorsította a két román fejedelemség egyesülésének folyamatát.³⁶

A magyar reformmozgalom elsősorban politikai és kulturális visszhangot váltott ki Csehországban, míg a korabeli magyar irodalom cseh fogadtatásáról elsősorban 1848 után beszélhetünk. A magyar irodalom

olyan ismerete, mint Palacký és Sigismund Berchtold esetében láhattuk, meglehetősen egyedülálló volt. František Palacký és Pavel Josef Šafařík a *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie* (A cseh költészet kezdetei, különös tekintettel a prózódíjára, Pozsony 1818) című közös tanulmányukban vitát indítottak az időmértékes verselésről, melyre a modern nyelvek közül a csehet és a magyart tartották legalkalmasabbnak. Ezen a véleményen volt Rát Mátyás a Magyar Hírmondóban írt cikkében (*A hexaméterrel élés kezdete a régi s új nemzetek között, 1780*) és Döbrentei Gábor 1814-ben, aki szerint az újkori kultúrában a csehek használták először az időmértékes verselést.

Palacký sokkal tájékozottabb volt a magyar irodalomról az 1820-as évek végén, amikor a *Časopis českého musea* című folyóiratban tanulmányorozatot jelentetett meg *A magyarországi nemzetekről, különös tekintettel a szlávokra* címen (O národech uherských, zvláště o Slovanech). Ebben egyrészt a magyarság bizonyos kulturális megkésettységéről beszél az európai nemzetek között — amiért elsősorban a gazdaságilag elmaradott rendi-feudális berendezkedést hibáztatta —, másrészt nagyra értékelte a magyarok tudományban és kultúrában elért eredményeit. Kiemelte Pray, Katona, Kovachich, Engel és Fessler magyar történetírásban elért érdemeit. Legtöbbször Csaplovics néprajzi munkáit tartotta. Ezek alapján közölt statisztikai adatokat a magyarországi szlávokról és az egyes megyék nemzetiségi helyzetéről. Elismeréssel szólt a Nemzeti Múzeumról és a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról; egyúttal annak a reményének adott hangot, hogy nem válnak a magyarosítás eszközévé, és csakis az igazi tudományt fogják szolgálni. A magyarországi iskolákról írva a pesti egyetem mellett megemlíttette a beszercebányai bányászati akadémiát és a keszthelyi, óvári gazdasági iskolákat. A magyar kultúrában a szépirodalmat tartja legtöbbször. Ezen belül a költészetet emelte ki, annak formai gazdagságát, s a költők öntudatos hazafias érzületét, lelkesedését. Csodálattal beszélt arról, hogy a magyar költészet a nép körében is ismert és ösztönző hatással van a magyarok hazafias érzéseire. Hangsúlyozta Kazinczy szerepét a nyelvújítási mozgalomban és a nyugat-európai irodalom fordításában, s megemlíttette, hogy az új magyar irodalom (Berzsenyi, Kisfaludy Károly és Sándor, Vörösmarty) teljes egészében Kazinczy törekvéseihez kapcsolódott.³⁷

Palacký tanulmányára Thaisz András válaszolt a Tudományos Gyűjteményben 1830-ban.³⁸ Thaisz beszámolója nem ismerteti meg olvasóit

maradéktalanul Palacký tanulmányának tartalmával, inkább a szerző azon állításaival száll vitába, melyek szerinte sértőek a magyarságra nézve. Joggal bizonyítja, hogy a magyarok néhány negatív jellemvonását Palacký Čaplovič *Gemälde von Ungarn* (Pesth 1829) című művéből vette át, s ezért cikke bizonyos helyeken magyarelles hangvétellé válik. Ezt annál is inkább rossz néven veszi Palackýtól, mert magyar származásának tartotta őt. Thaisz cikkét Čaplovič is olvasta, és megkérte Palackýtól tanulmánya azon részeit, melyek a *Gemälde von Ungarn*t idézik.³⁹ Palacký feltehetőleg tudta, hogy ezeken a helyeken eltúlozta állításait, és ezért Thaisz írására — melyet nyilvánvalóan ismert — nyilvánosan nem is válaszolt.

Palacký magyartudása a csehek között kivételnek számított. A cseh írók és az értelmiség a magyar irodalmat többnyire külföldi fordításból vagy német kiadásban ismerte. Ilyen volt például a németül író Majláth János (1786–1855) könyve, a *Magyarische Sagen und Märchen* (Brünn 1825). A Brünnben kiadott könyvek között ez az első igazán romantikus mű, mely lebilincseli olvasóját a lovagvárak és középkori kolostorok titokzatos szimbolikájával, arisztokrata és népi hőseinek romantikus szenvedélyével. Gyakran fordulnak benne elő cseh–magyar összefüggések, például Csák Máté, („Trencsén grófja”) alakjában, aki a magyar trónért folyó küzdelemben III. Vencel és Károly Róbert között ingadozott (*Die Herrin von Ardó*) vagy a Zsizska János katonáiról szóló történetben, akik Lőcsén üldözték a templomos lovagokat (*Der Schatz*). A Salamon királyról szóló történeti monda anyagát Majláth Thuróczy krónikájából merítette, mely 1488-ban ugyancsak Brünnben jelent meg. A kötetet nyitó *Der Willi-Tanz* című vámpírmonda a mai Szlovákia területén játszódik, és a korai romantikus drámai mesejáték elemeit veszi át, melyek a bécsi *Singspiel*ben és népszínművekben oly gyakran előfordultak.⁴⁰

Cseh katolikus körökben a kor magyarországi írói közül Pyrker Lászlót tisztelték legjobban. Pyrker 1772-ben Nagylángon született, Székesfehérvárott és Pécsen tanult, majd az alsó-ausztriai Lilienfeldben belépett a cisztercita rendbe. Jelentős egyházi karriert futott be: 1811-ben a lilienfeldi kolostor priorja. 1818-ban szépeességi püspök, végül 1827-ben egri érsek lett. Emellett irodalmi tevékenységet is folytatott. 1810-ben adta ki Bécsben magyar történelmi drámákat tartalmazó kötetét (*Historische Schauspiele*). Leghíresebb művét, a *Perlen der heiligen Vorzeit* című bibliai eposzát (Ofen 1821) Kazinczy fordította magyarra

„*A szent hajdan gyöngyei*” címen (Buda 1830). Ez nagy nemtetszést váltott ki a reformmozgalom híveinek körében, hiszen Pyrker Ausztriához lojális, Habsburg-párti író volt, aki Habsburg Rudolfot — Premysl Otokar legyőzőjét — dicsőítő hősi eposzt írt (*Rudolf von Habsburg*, Wien 1825). A *Perlen* 1848 előtt négyszer jelent meg. A harmadik kiadást (Stuttgart 1832) vette alapul fordításához Karel Vinařický, figyelembe véve a negyedik kiadást is (Stuttgart–München 1839). Ennek bizonyítéka, hogy az első és második kiadás még nem tartalmazta az Ábrahámról szóló eposzt, Vinařický fordításában azonban megtalálható. A fordítási munkálatokról Vinařický Pyrkerrel folytatott levelezése számol be 1839–1842-ből.⁴¹ 1839. november 5-én Vinařický azt jelentette Pyrkernek, hogy az Ábrahám-eposz elkészült, a cenzornál van, és hamarosan nyomdába kerül. Vinařický lefordította még a *Mózes*t és a *Sámue*lt, s a teljes fordítás 1842-ben jelent meg Prágában *Perly posváiné* címen. Vinařický az „újkeresztény eposz megteremtőjének” nevezte Pyrkert a fordításhoz írott cseh előszavában, melyben a szerző életét és művét mutatta be olvasóinak.⁴²

Pyrker hexameteres, Klopstock stílusában írott eposza ebben az időben már anakronisztikus műfajnak számított, s ezért kapott negatív bírálatot Toldy Ferencről, a magyar romantika vezető kritikusától. Ezzel szemben Csehországban meglehetősen pozitív visszhangot váltott ki a mű cseh fordítása. Röviddel megjelenése után Pyrker egy másik levelezőtársa, Alois Svoboda⁴³ a szerző 70 éves születésnapja alkalmából háromnyelvű latin–német–cseh köszöntőverset adott ki *Poutník jubilání* (A vándor jubileuma, Praha 1842) címen. Nyolc énekben követte végig a jubiláló agg életét a rendbe való belépésétől az egri püspökségig. Nagyra értékelte Pyrker egyházi tevékenységét, de alighanem túlbecsülte irodalmi jelentőségét.

Pyrker pozitív csehországi fogadtatásával kapcsolatban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a cseh nemzeti újjászületési mozgalomnak volt egy jelentős, cseh hazafiakból álló katolikus, osztrákbarát csoportja. Ennek volt jelentős képviselője — Vinařický mellett — a morvaországi történész, Béda Dudík is. Dudík kapcsolata a magyar katolikus történészekkel (Czinár Mór, Békefi Remig, Rómer Flóris, Horváth Mihály) ugyan későbbre, az 1860–80-as évekre datálódik, de már pályája elején figyelemmel kísérte a magyar ügyeket. 1845-ben Vilém Zlámál pesti tudósításából értesült Wesselényi Miklós tevékenységéről.⁴⁴ Dudík előtt már Viktor Šlosar rajhradi benedekrendi apát is a kapcsolat felvételét

kezdeményezte a pannonthalmi bencésekkel, és 1842. február 10-i levelében azzal a kéréssel fordult a pannonthalmi kolostor könyvtárának igazgatójához, Czinár Mórhoz, hogy kölcsönösen cseréljék ki a 17–18. századi cseh- és magyarországi bencés rendre vonatkozó dokumentumokat.⁴⁵

Frantisek Celakovsky, a neves cseh költő az 1820-as évektől kezdve kísértette figyelemmel a magyar költészetet. 1822-ben barátja, Josef Vlastimil Kamaryt figyelmébe ajánlotta Gaál György mesegyűjteményét (*Märchen der Magyaren*, Wien 1822).⁴⁶ Szintén Gaál fordította németre Kisfaludy Károly két romantikus drámáját, a *Tatárok Magyarországon*, az *Ilka vagy Nándorfehérvár bevétele* című darabokat, és 1820-ban Brünneben adta ki *Theater der Magyaren* címen.⁴⁷

Celakovský később Kisfaludy Sándor műveit is megismerte, és ezekről 1827-ben John Bowringgal, a magyar versantológia (*Poetry of the Magyars*, London 1830) kiadójával levelezett.⁴⁸ Az antológiát Bowring Celakovskýnak is megküldte, és elismerte annak kifogásait, hogy válogatása sok műdalt tartalmazott. Ezeket magyarországi segítői, köztük Rummy Károly György küldték neki.⁴⁹ Bowring antológiáját Prágában is ismerték, erre utal Voltaire magyar fordítójának, a Prágában élő Zechenter Antalnak 1834. november 5-i levele Jankovics Miklóshoz, melyben említést tesz az antológiáról.⁵⁰

A *Himfy szerelmeit* Celakovský egy 1827-es német fordításból ismerte meg. Ennek hatására vette át a három négysoros strófából álló úgynevezett Kisfaludy-sonettet, melyben az első két versszak kereszt-, az utolsó pedig párosrímes. Ezt a versformát használta Celakovský *Pomněnky vatavské* (Vatavi nefelejcs) című versciklusában (*Časopis českého musea* 1831, 3–9.), melyet szerelmének, Marie Ventovának szentelt. A *Pomněnky* Celakovský későbbi híres, *Růže stolistá* című versgyűjteményének, (Százlevelű róza, Praha 1840) lett az alapja.⁵¹ A Kisfaludy-sonett Celakovský átvétele nyomán szélesebb körben ismertté vált a cseh költészetben, használta például Vincenc Furch *Plané růže* (Vadróza, *Květy* 1841–1842) című sonettciklusában, továbbá J. Drbohlav (*Květy* 1847) és B. Peška (*Lumír* 1860).⁵²

A reformkor klasszikus magyar költészetéről, Vörösmartyról és Petőfiről Bohuslav Nosák pesti tudósításából értesültek a cseh olvasók (Česká včela 1844. július 9.). Itt tűnt fel először Petőfi neve a Kruh nevű egyesület tervezett Petőfi-kiadásával kapcsolatban, és a cikk szerzője említést tett Vörösmarty Főti daláról is.⁵³ 1847. január 7-én a *Česká*

včela lapjain jelent meg először Petőfi három verse cseh fordításban, az *Etelkéhez*, *Fa leszek*, *ha* és *Az én szerelmem*. A versek fordítója — talán Karel Sabina, erre utal az 'S' szignum — megjegyzi: „Petőfi a magyar nemzet legkiválóbb lírikusaihoz tartozik.”⁵⁴ A fordítás hűen adja vissza Petőfi dalainak játékosságát, közvetlenségét és nyelvi szempontból is kifogástalan.

De már ezt megelőzően, 1846-ban lehetett olvasni Petőfiről a Česká včelában. A Květyben megjelent cikk (1846. 6.) pedig valószínűleg a *Der Ungar* (1845. nov. 14., 1076) című folyóirat egyik írásának átvétele. Az egyik cikk arról tudósított, hogy Petőfi beállt katonának, a másikban Karel Havlíček Borovský, a lap szerkesztője polemizált a magyarországi nemzetiségi politikával a *Hóhér kötelének* megjelenése kapcsán.⁵⁵ A pozsonyi német *Pannonia* számos hírt közölt Petőfi életéről és művéről, például a *Felhők* ciklus megjelenéséről vagy Adolf Dux német Petőfi-fordításairól.⁵⁶

A márciusi forradalom előtt a csehek körében a magyar próza iránt is érdeklődés mutatkozott. Megjelent például Mednyánszky Alajos történelmi novellája, *A fogoly herceg* (magyarul: *Aurora* 1833) a Bibliotéka zábavného ctení (Szórakoztató olvasmányok könyvtára) sorozatban 1837-ben Josef Pocházka fordításában (*Královský vézeň*). Témája: Mátyás király és Podjebrád György kapcsolata. Tóth Lőrinc *Célérésem* című elbeszélése (*Koszorú*, 1833) pedig Ondřej Kalnický fordításában jelent meg a Květy 1843-as évfolyamában. A romantikus történet egy fiatal jogász és egy magyar nemeskisasszony szerelmének történetét beszéli el, és erősen emlékeztet Eötvös József szentimentális prózájára.⁵⁷

A magyar próza legjobb ismerője ebben az időben Karel Sabina volt, aki 1848 előtt a legalaposabb kritikát tette közzé Jósika Miklós *Csehek Magyarországon* című regényéről, mely Hunyadi János és a csehek harcából meríti témáját. Sabina határozottan visszautasította a regény csehellenes hangvételét és elfogult nacionalizmusát, s művészi szempontból sem értékelte nagyra a művet — a korabeli francia történelmi regény pusztá utánzásának tartván azt. Hiányolta továbbá a tipikus jellemalkotást és a csiszolt, választékos stílust.⁵⁸

Már 1848 előtt érdeklődést keltettek a cseh olvasóközönség körében a magyar pusztáról szóló romantikus történetek. Ez a tematika jelent meg Vocel *Az utolsó orebita* című elbeszélésében (*Poslední orebita*, 1828) és cigányprímásról szóló történetében (*Cikán houslista*, Květy 1847).

De a téma első igazi feldolgozása Bedřich Schwarzenberk romantikus története a pusztai betyárról (*Haburák, Česká včela* 1847). A szerző elmeséli egy betyárral való találkozását, aki segítségére siet, mikor beteg feleségével utazik a pusztában, s a helybeli csárdában kell éjszakázniuk; másodszorra azonban az akasztófa alatt látja viszont, ahová a beteg betyárt csínytevései juttatták.⁵⁹ Az ehhez hasonló romantikus történetek különösen az 1850-es években voltak gyakoriak a cseh irodalomban.

Karel Havlíček Borovskýnak, a *Česká včela* szerkesztőjének érdeme, hogy a lap híreket közölt Petőfiről és a magyar irodalomról. 1847-ben Borovský egész sor közleményt publikált, melyekben rámutatott a magyaroknak a csehekkel szembeni előnyeire. Amikor arról ír, például hogy Esterházy herceg birtokain a magyar lett a közigazgatás nyelve, azt kérdezte: „Mikor tesz hasonló hasznos intézkedést valamelyik birtokosunk?” Máshol, a berlini magyar egyesületről szólva — mely a honfitársak önkéntes adományaiból tartotta fenn magát —, megjegyezte: „Még sosem hallottunk arról, hogy honfitársaink külföldön így összetartottak volna, Varsó kivételével! Ez a különbség köztünk és a magyarok között — és ez a különbség egyre nagyobb lesz, ha nem igyekszünk megváltozni.”⁶⁰

1847 áprilisában Havlíček a *Česká včela* hasábjain egy jegyzetet közölt a *Divatlap*ból (1847. 351), mely arról szólt, hogyan használják ki a németek Sopronban a magyar környezet előnyeit anélkül, hogy egy szót is tudnának magyarul. Havlíček gúnyosan teszi hozzá: „Mutato nomine de te fabula narratur; vagyis sok a hasonlóság Csehországban és Magyarországon”.⁶¹ Egy másik hírben beszámol arról, hogy a magyar operatársulat Prágában bemutatta Erkel Hunyadiját, és az operában néhány szlovák és cseh dallomot vélt fölfedezni. A továbbiakban ezt írja: „El kell ismernünk, hogy az ilyen magyar vállalkozások tetszenek nekünk, és kimondhatatlan fájdalommal gondolunk saját közömbösségünkre és hanyagságunkra. Mik a magyar nemzeti dalok a mi szeretett, sokszínű nemzeti énekeinkhez képest, s a világ hogy dicsérne bennünket, ha mi csehek is hasonló módon tudnánk erényeinket más nemzeteknek megmutatni? ... Minden nemzet saját érdekében fáradozik, Cseh Vencel, csak Te fogsz hársfád alatt énekelni kertedben, és a világ nem figyel énekedre...”⁶²

Havlíček *Česká včela*-ban képviselt álláspontját vallja barátaival folytatott levelezésében is. Vojtěch Weidenhoffernek — aki 1845-ben ké-

szült hosszabb időre Pestre — ezt írja: „Ott Pesten, úgy hiszem, meggyőződhet majd arról, mit tehetünk mi csehek országunkért és népünkért, hogy eloszlassuk azt a megvetést és lenézést, melyben most találtatik. A magyarok megtanítják a haza és népünk szeretetére, valamint arra, hogyan kell megvédenünk jogainkat.”⁶³

Magyarországon is élénk érdeklődés figyelhető meg ebben az időben a cseh tudomány és irodalom iránt. 1827-ben jelentetett meg Thaisz András terjedelmes ismertetést a Cseh Nemzeti Múzeum folyóiratáról.⁶⁴ Dicsérte annak tudományos színvonalát, hazafias hangvételét, szép nyelvét és stílusát. Végül azt írta: jó remény van rá, hogy a közlöny igazi nemzeti folyóirattá váljék, mely nyilvánosságot biztosít az összes tudományos és kulturális törekvésnek. Különösen a diplomatikával és történelemmel foglalkozó cikkeit méltatta, a magyar történészek figyelmébe ajánlva azokat, hiszen a cseh és magyar történelem a múltban szorosan összefüggött. Elismerően nyilatkozott Palackýról is, és született magyarként beszél róla. Részletesen ismertette az első szám tartalmát, kiemelve Dobrovský és Palacký cikkeit. Utóbbi munkájának elemzésére — az 1439–1453 közötti időszakról — később még vissza akart térni.⁶⁵ Hangsúlyozta a cseh országrészek gazdasági előnyét Magyarországgal szemben, és elemezte a cseh gazdasági intézmények, iskolák fejlődését a Zemědělská společnost (Mezőgazdasági Társaság) 1769-es megalapításától 1806-ig, a műszaki főiskola megnyitásáig. Egy másik cikkében Thaisz a szláv nyelvek prozódiai kérdéseiről elmélkedik.⁶⁶ A *Tudományos Gyűjteményben* jelent meg Kašpar Šternberk levele Jankovich Miklóshoz (Břežina, 1827. augusztus 19.). Ebben Šternberk válaszolt Jankovich cikkére, melyben a szerző Mátyás feleségének, Katalinnak (Podjebrád György lányának) budai sírjáról elmélkedett. Jankovich többek között Balbín művére, az *Epitome rerum bohemicarum*ra hivatkozik és megemlíti, hogy Zsigmond császár a budai Szent Zsigmond kolostorban csehnyelvű istentiszteletet vezetett be. Šternberk hangsúlyozza a magyar és cseh történelem szoros összefonódását és megemlíti még, hogy Podjebrád első felesége Šternberk lány volt, a második — Kunigunda — pedig Magyarországról jött.⁶⁷

A *Tudományos Gyűjtemény* másik szerkesztője, Vörösmarty Mihály 1829. január 2-án levelét írt Palackýnak, a *Muzejník* szerkesztőjének,⁶⁸ és megköszönte a magyar nyelvről mondott elismerő szavait. Vörösmarty levele érdekes dokumentuma a cseh és magyar nemzeti mozgalom e két kiváló képviselője kapcsolatának, s annak bizonyítéka, hogy a

magyar nemzeti mozgalom hirdetői között is akadtak olyanok, akik a Bécs elleni harcban tudatosan csatlakoztak a Monarchia szláv népeivel való együttműködéssel. Vörösmarty levele Palacký egész eddig ismert levelezésének egyetlen magyar nyelvű darabja. A levélben megküldi Palacký-nak Bohuslav Hasištejnsky Lobkovic latin nyelvű ódáját (*In thermas Caroli IV*) Kazinczy fordításában a karlsbadi orvos, Jean de Carro polyglott kötete számára (*Ode latine sur Carlsbad, composée vers la fin du quinzième siècle par... Bohuslav Hassenstein de Lobkowitz, avec une polyglotte etcímű*), mely Schönfeld kiadásában 1829-ben jelent meg Prágában.⁶⁹

A karlsbadi gyógyforrásokat dicsőítő humanista költemény a 15. század fordulóján keletkezett, s azóta több mint 30 nyelvre fordították le. A vers nyilvánvaló társadalmi szimbolikája — felhívás a beteg emberiség gyógyítására — már a modern kor szellemét idézi. Nem véletlen, hogy a legkiválóbb költőket ihlette meg: Goethét, Alexander Dumas-t, Donald Mac Phaersont. Magyarra — Kazinczyn kívül — lefordította még Szemere Pál (mindkettőjük fordítása Carro polyglott kiadványa számára készült), Vörösmarty Mihály⁷⁰ s később Arany János is.⁷¹

Carro polyglott kötetére Palacký is fölfigyelt. Erről tanúskodik a *Jahrbücher des böhmischen Museums* című folyóiratban 1830-ban megjelent tanulmánya.⁷² Különösen nagyra értékelte Julius Beyer görög, Vinařický cseh és Bernard von Beskov svéd fordítását, de a magyar fordításokat is a legjobbak közé sorolja. Összehasonlítja a cseh és magyar nyelv sajátosságait, és ezt a két nyelvet tartja legalkalmasabbnak az időmértékes verselésre.⁷³ A magyar fordítások közül Szemeréét tartja kiemelkedőnek, s ezt idézetekkel is alátámasztja. Palacký szövegelemzéseivel kiváló filológiai érzékről tanúskodnak, és érezhető pozsonyi magyar nyelvi stúdiumainak hatása.

Carro polyglott kötetéről és Kazinczy fordításáról Toldy Ferenc is írt a Tudományos Gyűjteményben megjelent *Ó cseh literatura* című tanulmányában. Ez a cikk Toldy 1829-es prágai útjának eredménye volt. Felidézi a régi cseh irodalom emlékeit, melyeket Václav Hanka mutatott be neki a prágai Nemzeti Múzeumban. Csodálattal beszél a *Kéziratokról*, elemzi azokat és megjegyzi, hogy Dobrovský, a „*csehek Révaija*” keletkezésüket 1290–1310 közöttre teszi. Megemlíti még találkozását A. V. Svobodával, aki a *Királyudvari kéziratot* 1829-ben németre fordította.⁷⁴ A Tudományos Gyűjteménynek ugyanebben az évfolyamában tette közvé Horvát István (W. L. aláírással) Berzeviczy Pál latin nyelvű ódáját

(*Ode ad Bibliotheca Pragensem*), melynek szerzője már Toldy előtt meglátogatta a prágai egyetemi könyvtárat. Megjegyzi még, hogy Berzeviczy a könyvtárban Pázmány Péter és Lépes Bálint 17. század elején Prágában kiadott műveire bukkant.⁷⁵

Toldy 1829. augusztus 14-én levélben számolt be szüleinek prágai látogatásáról, az ottani könyvkereskedésekben látott könyvekről, a város történeti és művészeti emlékeiről. Znojmon és Jihlavan át vezetett az útja Prágáig, onnan pedig tovább Karlovy Varyba, a csehországi magyar utazók hagyományos tartózkodási helyére.⁷⁶ Ebben az időben magyar utazók egész sora látogatta meg Csehországot (Pulszky Ferenc 1836, Szalay László 1838, Széchenyi István 1845, Petrovics Frigyes 1833, Dercsényi Pál 1836, Szekrényesy József 1837, Fáy István 1843).⁷⁷ Többségük — Toldyhoz hasonlóan — a Nemzeti Múzeumban megtekintette a Kéziratokat, dicsérte Prága fekvését és a Hradzsínból elébük táruló panorámát. Fáy István a strahovi kolostor könyvtárát csodálta meg, ahol megtalálta a régi magyarországi történetírók, például Bonfini műveit, a korabeli magyar irodalmi folyóiratokat, a Tudományos Gyűjteményt vagy Kisfaludy Sándor munkáit.⁷⁸

A prágai útibeszámolók között legérdekesebb Pulszky Ferencé, mely az 1839-ben kiadott *Budapesti Árvíz* könyvben jelent meg. Pulszky a cseh történelem jó ismerője volt, s azt Kossuth és a magyar reformmozgalom híveként ítélte meg. A cseh történelem alakulását balszerencsésnek tartotta, hisz Csehország mindig a véres európai küzdelmek kereszteződési pontjában állott, és törekvése, hogy helyet találjon a nap alatt, ritkán sikerült. II. Přemysl Ottokar hiába próbálta megszerezni a császári trónt, Husz megégetése kegyetlen háborúk elindítója lett, s végül a harmincéves háborúhoz vezetett. Ezek a harcok nagyrészt cseh földön folytak le, itt halt meg e szörnyű tragédia hőse, Albrecht Waldstejn is. Prága előtt torpant meg Napóleon hódítássorozata 1813-ban, minthogy a drezdai csata után már kevés volt az ereje, hogy Prágát és Bécsét is térdre kényszerítse. A cseh történelem e gyászos fejezetei után, Pulszky a cseh kultúra nagyságát dicsérte, bemutatva a Nemzeti Múzeum gazdag gyűjteményeit, a prágai Egyetemi Könyvtár corvináit, és a cseh nemzet nagy múltú kultúráját, mely IV. Károly idején élte virágkorát. Prága természeti szépségének és műemlékeinek leírása csak illusztráció Pulszky történetfilozófiai fejtegetéseihez a cseh nemzet sorsáról, mellyel — egy hasonló sorsú kis nemzet fiaként — egyértelműen szimpatizált.⁷⁹

Ebben az időben látogatott el Prágába Szalay László, a centralisták táborához tartozó kiváló történész is, aki Magyarország gazdasági és politikai modernizációjáért szállt síkra. Ő is az európai történelem nevezetes „emlékművének” tartja Prágát, melynek egészen sajátos hangulatot kölcsönöz a Moldva partján fekvő Malá Strana (Kisoldal), az Óváros, a város fölé emelkedő Hradzsín és a Žižka-hegy. A cseh történelem, s egyben Prága történetének virágkorát IV. Károly uralkodására teszi, közben emlékeztet arra, milyen elfogultan ítélték meg a császárt a német történetírók, különösen azok, akik a Német-római Birodalom fénykorának a Hohenstaufok uralkodását tartották. Jelzi, hogy a „*Carolinum*” a dél-amerikai Paraguay építményeinek példaképe volt, és hogy IV. Károly az egyetem alapításán kívül sokat tett a gazdasági fejlődésért is, például burgundiai szőlőültetvényeket honosított meg. Végezetül a cseh nyelvről és irodalomról szólva megemlíti Svoboda professzorral való találkozását, aki épp akkor fejezte be Shakespeare Rómeó és Júliájának fordítását. Hosszasan beszél a Királyudvari kéziratról, melynek hatása szerint cseh földön a Niebelung-ének német visszhangjához mérhető. A cseh népköltészet ábrándosságában, Karácsony-kultuszában és a mély erdők melankóliáját idéző hangulatában szintén német vonást vél fölfedezni.⁸⁶ Szalay és Pulszky útleírásában arról is képet kapunk, milyen szemmel nézte a reformkori Magyarország két kiemelkedő képviselője a cseh nép életét, melynek központja számukra is mindig Prága volt.

Hrabovszky Dávid *Utazási rajzok Némethonban* című útleírása 1837-ből további cseh és morva városokat mutat be például Mikulovot (Nikolsburg) és Brünnt. Utóbbi Pozsonyra emlékezteti a szerzőt, természetesen a Duna nélkül. Észrevette, hogy Prágával ellentétben errefelé kevesebben beszéltek csehül, és a színház is német volt. Ugyanakkor a brünni utcákat egyenesebbnek és szélesebbnek tartja a prágaiaknál. Dicséri Jihlava (Iglau) tágas terét, s megjegyzi, ez a város éppen félúton van Bécs és Prága között. Prága felé érinti még Německý Brod és Čáslav városokat. Utóbbiról megjegyzi, hogy Zsizska János sírja ott található. Kolínnál megemlékezik a hétéves háború nevezetes csatájáról (1757. június 18.). Útja következő állomása már Prága. A város történelmi magját — mint írja — IV. Károly építtette ki. A Hradzsín a budai várra emlékezteti, s a két város fő jelképei Csehország és Magyarország hajdani függetlenségét is jelentik számára. Felidézi Libuše legendáját. A harcok cseh amazonok vezetőjéről, Vlastáról, melyet a korabeli német

amazoniádák egyikéből. Van der Welde *Der Böhmen Mägede-Krieg* című művéből ismert. Sajnálattal emlékszik vissza, milyen károkat tett II. Frigyes a Szent Vitus katedrálisban, ahol Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem is nyugszik, aki élete alkonyát a csehországi Libochovicében töltötte. Részletesen bemutatja a prágai Egyetemi Könyvtárat és hungarikáit, külön kiemelve az első magyar nyomtatott könyvet, az 1473-ból való Budai Krónikát. A csehek jellemzésében sem mond újat elődeihez képest: dicséri szorgalmukat, zeneszeretetüket, üveg- és posztógyártásuk hagyományát, és nem feledkezik meg a legendás drótostótokról sem. Németország felé tartva érintette Doksanyt, Terezínt, Lovosicét és Teplicét, utóbbinak szép fekvését és fürdővárosi hangulatát különösen megkapónak találta.⁸¹

Hrabovszky útleírásának ismertetése csak egy példa a számos korabeli útirajz közül, melyek középpontjában mindig Prága, a Németországba tartó magyar utazók kedveltebb állomáshelye állt. Ezekben az útleírásokban számos közös, újra és újra visszatérő elemet találunk. Igen népszerű volt Clemens Brentano romantikus történelmi drámája Prága alapításáról (*Die Gründung Prags*), melyet a szerző Dobrovský tanácsait figyelembe véve írt meg. A mű Hartlebennél jelent meg Pesten 1815-ben.⁸² Ez a téma már korábban ismert volt a csehországi német színpadokon, mégpedig Karel Guolfing von Steinsberg Libušéről szóló színdarabja nyomán (*Libusse, Herzoginn in Böhmen*, 1. kiad. Praha–Olmouc–Brno, J. J. Gröbel 1779, 2. kiad. Praha, F. Jerábek 1781).⁸³ Magyarul is olvasható Libuše története: Josef Straut *Museus' travesztált regéi*-ben (Pest 1835, V.) és az 1846-ból való *A' Magyar Házi Barát* című kalendáriumban, ahol Prága nevét már a küszöb (práh) szóra vezetik vissza.⁸⁴ Jól ismerték a magyarok a csehországi német Karel Egon Ebert *Wlasta* című „hősi énekét” (1829), valamint *Bretislav und Jutta* című drámai költeményét (1835), mely mérsékelt álláspontot képviselt a cseh–német vitában. Rendkívüli népszerűségnek örvendett Pesten Anton Emil Titel zenés bohózata, melyet *Wasta avagy a cseh amazonok* címmel adtak elő csak az 1840-es évadban huszonkétyszer.⁸⁵

A reformkorban már komoly érdeklődés mutatkozott a cseh történelem iránt is. A magyar történészek tudatára ébredtek a két nemzet történelmének elválaszthatatlanságára. Érdekes ebben a vonatkozásban Holéczy Mihály és Horvát István vitája Toldy Ferencsel. A vitában — melyet Holéczynak egy megjegyzése váltott ki a baseli huszita tanácskozásról 1432–1433-ban — különösen Horvát István tűnt ki a cseh törté-

netírás, Dobner és Pubička műveinek kiváló ismeretével.⁸⁶ 1830-ban jelent meg a Tudományos Gyűjteményben Podhradszky József figyelemre méltó cikke Mátyás király csehországi politikájának védelmében,⁸⁷ amely később, 1839-ben a Majláth János és ifj. Péczely József közötti vita kiváltója lett, Majláth ugyanis határozottan elutasította Mátyás hódító politikáját. Korábban (1833) már állást foglalt ebben a kérdésben Lassú István és a kortárs történészek egész sora.⁸⁸

Palacký jóhírért a magyar történészek körében kissé csökkentette Fejér Györgynek *A cseh nemzet története* első két kötetéről (1836–1839) készült nem egészen jóindulatú kritikája, mely 1838–39-ben jelent meg a Tudományos Gyűjteményben. Fejér értékelte Palacký történeti munkásságát, melyet Pelcl, Pubička és Dobner műve folytatásának tekintett, s elismeréssel említette *Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber* (1830) című írását. Emellett azonban számos pontatlanságot ró fel Palackýnak, különösen a feudalizmus előtti korszak történetének bemutatásában (például, hogy a csehek közvetlenül a markomannok után, 451-ben jöttek volna a mai Csehország területére). Míg Palacký végig hangsúlyozza a csehek és morvák összetartozását, Fejér szerint Morvaország a 10. század második feléig független volt Csehországtól. Pontatlannak találja a magyar honfoglalás bemutatását is; Palacký véleményével szemben — miszerint a magyarok a kazárok alattvalói lettek volna — Fejér a két nép szövetségi kapcsolata mellett foglalt állást. Védelmébe vette Anonymust, akit Palacký előtt már Dobrovský is bírált — az 1790-es években még mérsékelten (Ribayhoz és Durychoz írt leveleiben kifejezetten pozitívan említi), de később egyértelmű elutasítással. Endlicher 1827-es Anonymus-kiadásáról írott recenziójában kijelenti: nem szavazható történész művéről van szó, sokkal inkább egy középkori regényíró képzeletének szüleményéről. Dobrovskýnak ez a megállapítása megegyezett Ludwig Albrecht Gebhardi és August Ludwig Schlözer ítéletével.⁸⁹ Fejérnek azonban igaza volt — mint ahogy a későbbi kutatás bizonyította —, mikor kételkedett Palacký állításában, miszerint Adalbert cseh püspök mindjárt születése után megkeresztelte volna István királyt.⁹⁰

Fejér kifogásainak nagy része Palacký művének első kötetére, vagyis az 1197 előtti cseh történelemre vonatkozott.⁹¹ Az 1839-es német kiadás második kötetének első részéről írott kritikája ugyanakkor már sokkal pozitívabb. Egyrészt értékelte a nagyszabású történeti munka egészét — amelyhez fogható, koncepcióban és terjedelemben hasonló vállalkozás

az akkori magyar történetírásban nem akadt —, és bíráló megjegyzései is kevésbé kiélezettek, mint az első kötet esetében. Helytelenül kifogásolta például Palackýnak azt az állítását, hogy Imre magyar király és I. Přemysl Ottokár cseh király oldalán 1203-ban, a Fülöp német császár elleni hadjáratban kunok is harcoltak, akik csak abban az időben jöttek Magyarországra, és még nem voltak szerves részei a magyarországi hadseregnek, ahogyan Palacký állította. Erre csak később, IV. Béla, V. István és Kun László idején került sor.⁹² Helytelenül vonta kétségbe Fejér Palackýnak azt az állítását is, hogy a magyarok támogatást nyújtottak Přemysl morva őrgrófnak, I. Vencel fiának 1249-ben apja elleni harcában. Přemysl Ottokár tetteinek ábrázolását — bizonyos mértékig joggal — idealizálnak tartotta, viszont elismerően szólt a mongolok 13. századi európai betörését bemutató fejezetről.⁹³ II. Přemysl Ottokár uralkodásának és Magyarországhoz való viszonyának megítélése Palacký és Fejér ellentétes preconcepciójából következik, s ez a felfogásbeli ellentét egyaránt jellemző a korábbi és mai csehszlovák és magyar historiográfiára.⁹⁴

Kritikák Palacký fő munkájáról, illetve más műveiről számos korabeli magyar folyóirat hasábjain olvashatók. Különösen lelkesen beszélt műveiről a *Figyelmező* egy anonim recenzense (cikkét 15-ös számmal jegyezve, 1838. 17. 273–275.), nevezetesen a *Geschichte von Böhmen* német kiadásának 1. kötetéről és a *Literarische Reise nach Italien im J. 1837* (Prag 1838) című írásáról. Ha az ekkoriban a szlovák kérdés miatt már kiéleződő cseh–magyar ellentétek ennek nem mondanának ellent, megkockáztatnám azt az állítást, hogy — tekintettel Palacký és Vörösmarty 1829-es levélváltására — az említett recenzens maga Vörösmarty volt, aki ebben az időben gyakran publikált a *Figyelmező*-ben, és aláírás helyett különböző számokkal szignálta cikkeit.⁹⁵ E feltételezés beigazolására további értékes dokumentuma lenne Palacký és Vörösmarty kapcsolatának.

A reformkorban megnőtt a cseh irodalom iránti érdeklődés is Magyarországon. Toldy Ferenc 1834-ben közzétette a Tudományos Gyűjteményben Vinařický tanulmányát, amely Jean de Carro Karlsbadi Almanachjában jelent meg 1831-ben, és a külföldet tájékoztatta a korabeli cseh irodalomról. A szerző először a régi irodalom legnevezetesebb emlékét, a Királyudvari kéziratokat említi, a latin nyelvű irodalom bemutatásával folytatja, beszél még Simon Lomnický Budečről és Comeniusról. Kiemelt helyen foglalkozik a cseh nemzeti újjászületés

irodalmával; hangsúlyozza a felvilágosodás nemzedékének (Durych, Procházka, Pelcl, Kramerius, Dobrovský) jelentőségét, majd megemlíti Puchmajer körét, Milota Zdirad Polák emelkedett hangvételű természeti líráját és Václav Hanka kiadói tevékenységét. Nagyra értékeli Čelakovský *Ohlas Písni ruských* (Orosz dalok visszhangja) és *Slovanské národní písně* (Szláv nemzeti ének) című versgyűjteményeiben a népköltészet utánzását. Részletesen ír Puchmajerék és Jungmann jelentős fordításairól, nem feledkezve meg Čelakovský Augustinus-fordításáról sem (*De civitate dei*). Megkülönböztetett figyelmet szentel a tudományos életnek a nemzeti újjászületés korában, ezen belül elsősorban Dobrovský munkásságának, valamint a különböző cseh nyelvtanoknak és szótáraknak (Thám, Tomsa, Novotný, Palkovič stb.), kiemelve Jungmann akkor készülő cseh–német szótárának jelentőségét.⁹⁶

Vinařický cikkéhez kapcsolódik egy 1832-ben íródott anonim recenzió Dobrovský két művéről, a *Glagolicáról* (Praha 1832) és a *Slavínról* (Praha 1834), melyeket Dobrovský halála után Václav Hanka adott ki újra. Ő küldte meg Toldynak e két munkát, aki aztán valószínűleg egy magyarországi szlávot kért fel recenzálásra, legalább is a recenzió szlavofil beállítottságából erre következtethetünk.⁹⁷ A *Tudománytár* 1840-es évfolyamában terjedelmes áttekintés jelent meg a cseh irodalomról a *Blätter zur Kunde der Literatur des Auslandes* német nyelvű cikkének fordításaként (1838, 21–25. 1839, 8–13). E kétségtől cseh szerző tollából született tanulmány részletesen bemutatja a cseh irodalom fejlődését a legrégibb időktől az 1830-as évekig, és kiemelt helyen foglalkozik Josef Jungmann, Antonín Jaroslav Puchmajer, Václav Hanka, Šebestian Hněvkovský, Milota Zdirad Polák, Václav Kliment Klicpera, František Ladislav Čelakovský és František Palacký munkásságával. A fiatalabb szerzők közül Josef Kajetán Tyl műveit említi meg, és ír a cseh folyóiratokról (*Krok, Čechoslav, Časopis českého muzea* stb.). Foglalkozik még a cseh zenével, annak nemzeti programjával (példának említi Tomášek megzenésítését a Királyudvari kézirat hat énekére és Škroupa *Drótosót* (*Dráteník*) című operáját). A cikk szerzője hangsúlyozza a cseh írók egységes törekvését a nemzeti irodalom létrehozásában, s ellentétbe állítja a kortárs német írók személyeskedő vitáival és indulatos pártoskodásával.⁹⁸

Toldy Ferencnek, a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőjének voltak legnagyobb érdemei a cseh irodalom magyarországi megismertetésében, aki már meglehetősen korán felhívta a figyelmet a kor legnevezetesebb

cseh irodalmi alkotására, az eredeti szövegelemnek tartott Királyudvari kéziratra. A Királyudvari kézirat kezdettől fogva nagy csodálatot váltott ki a magyarok körében. Értesültek róla a *Hesperus*ból és Hormayr *Archivjából*,⁹⁹ ezekből a Magyarországon igen széles körben ismert folyóiratokból. Kazinczy is hozzájárult néhány észrevétellel ahhoz a vitához mely a Királyudvari kéziratról az *Archiv* hasábjain kibontakozott.¹⁰⁰ Majláth János a *Taschenbuch*ban tette közzé tanulmányát a Királyudvari kézirat egyik leghíresebb darabjáról, a *Jaroslav* című lírai elbeszélő költeményről, amely Jaroslav Šternberg tatárok fölötti győzelmét énekli meg. A cikk végén Svoboda német fordításában idézi a művet.¹⁰¹

A Királyudvari kézirat európai híret (Goethe, Bowring és Puskin is felfigyelt rá) növelte Svoboda átdolgozott német fordítása (Prága 1829)¹⁰² és Palackýnak ugyanebben az évben a bécsi *Jahrbücher der Literatur*ban megjelent terjedelmes tanulmánya.¹⁰³ Toldy Ferenc a Tudományos Gyűjteményben felhívta a figyelmet a Kéziratok nemzetközi viszszhangjára, és tartalmi, formai szempontból elemezte azt.¹⁰⁴ Olyan értékeket tulajdonított a Királyudvari kéziratnak, melyek a népköltészet legkiválóbb alkotóit, például Homéroszt jellemezték, és szorgalmazta a költemény legalábbis egyes részeinek magyarra fordítását. Szinte minden cseh irodalommal foglalkozó korabeli magyar útleírás és tanulmány megemlíti a Kéziratokat.

A cseh irodalomról további információkat kaptak a magyarok a magyarországi német folyóiratok, a *Pannonia* és a *Pesther Tageblatt* cikkeiből. Itt jelent meg Jakub Malý feldolgozásában a *Strakonicei dudás* (*Strakonický dudák*) című monda, amely aztán Tyl azonos című színdarabjának alapja lett (*Pannonia* 4. 1840. 50–57. és *Pesther Tageblatt* 2. 1840 27–28.). A *Pesther Tageblatt* jelent meg (2. 1840. 187–192) folytatásban Josef Kajetán Tyl *Láska básníkova* című novellája német fordításban (*Die Dichters Liebe*). Érdekes még Ludwig August Frankel története a huszita kori Csehországból (*Ein Bischof in Chrast und hussitische Bauern*, *Pannonia* 11. 1847. 88–89.) vagy J. P. Jordan *Geschichte des Landes und seines Volkes von den frühesten bis auf die neueste Zeiten* (*Der Spiegel* 18. 1845. 9.) című tanulmánya. A *Pražské noviny* és *Česká Věsta* cikkeit 1846–47-ben Philipp Korn pozsonyi német újságíró és antikvárius kísérte figyelemmel Karl Ferencz álneven, ahogy a *Pannonia* egyik cikkéből kiderül.¹⁰⁵

Ha az 1848 előtti cseh–magyar irodalmi kapcsolatokat összehasonlító szempontból értékeljük, megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban

még nem beszélhetünk a cseh irodalom közvetlen magyar recepciójáról, még nem készültek művészi fordítások a cseh irodalomból. A magyarok inkább közvetett módon kaptak képet róla, főleg német fordítások alapján. Kivételt jelentett a magyarokat rendkívüli módon érdeklő *Királyudvari kézirat*, melyről 1830-tól kezdve számos cikkből értesültek, és 1856-ban Riedl Szende fordításában már magyarul is olvashatták. Vinařický tanulmányából és a korabeli német folyóiratokból viszonylag jól tájékozódhattak a magyarok a cseh nemzeti újjászületés irodalmáról, de még nem találtak benne olyan értéket, melyet érdemesnek tartottak volna lefordítani. Karel Hynek Mácháról, a kor legkiemelkedőbb cseh költőjéről csak Toldy Ferenc 1848-ban megjelent cikkéből szerezhettek tudomást.¹⁰⁶ Toldy volt az, akit a cseh irodalom a legjobban érdekelt és a legtöbbet tett magyarországi népszerűsítéséért. Nagy elismerésnek örvendett a magyarok körében Dobrovský és Palacký tudományos munkássága, s általában a cseh tudomány magyarországi visszhangja jóval felülmúlta a cseh szépirodalomét. Ennek oka többek között a cseh tudomány nagyobb elmélyültségében, széleskörű kitekintésében keresendő; Dobrovský a szlavisztikát az európai tudomány modern módszereivel művelte, Palacký is mindig közép-európai összefüggésben gondolkodott a cseh történelemről. A nemzeti újjászületés korának szépirodalma azonban — kevés kivételtől eltekintve — ekkor még a provinciális hazafiság vonzásában, az irodalmi közepszerűség színvonalán állott.

Ezzel ellentétben a magyar irodalom mint jellegzetes és sajátos művészi jelenség élénk érdeklődést ébresztett a csehek körében az 1820–40-es években. Már ebben az időben találkozunk a közvetlen recepció első jeleivel; ilyen volt például a Kisfaludy-strófa nem egészen véletlen átvétele Čelakovskýnál, Vinařický Pyrker-fordítása vagy Petőfi verseinek első cseh fordítása 1847-ből, ami már a cseh irodalomban érvényesülő romantikus tendenciát jelezte. Hiszen az irodalmi alkotások befogadása elsődlegesen a hazai igényektől és a befogadó irodalom felkészültségétől függött. Ebből a szempontból a Kisfaludy-strófa átvétele a cseh irodalomban mélyebb jelentőséggel bírt: megfelel az 1820-as években kibontakozó korai romantika igényeinek, amely előkészíti a Mácha-típusú nagyromantikát. Mácha csehországinál kedvezőbb szlovák fogadtatása azt mutatja, hogy a magyarországi irodalom már közelebb állt ehhez a típusú romantikához. Példa erre Eötvös József korán elhunyt barátjának, Palocsay Tibornak sokban Máchára emlékeztető költészete.

Az irodalmi recepcióval egyidejű volt a magyar nemesi ellenzék reformprogramjának fogadtatása, ami mindenekelőtt a Széchenyi István életműve iránti élénk érdeklődésben nyilvánult meg. Széchenyi gondolatait közvetítette Juraj Palkovič a *Tatránkában* és *Kalendáriumban*. Palacký pozsonyi tartózkodása eredményeként vált a magyar kultúra és a korabeli magyar irodalom első számú szakértőjévé.¹⁰⁷ A magyarok emancipációs törekvése, kitartó ellenállásuk Béccsel szemben az 1840-es években példát jelentett Karel Havlíček Borovský számára is. Erről tanúskodnak magyarországi tudósításai a *Česká včelá* lapjain az 1840-es évek második felében. A cseh politika és kultúra fő irányain kívül esett ugyan, de annál fontosabb a magyar vonatkozás szempontjából a magyar nyelvet és irodalmat jól ismerő és az 1848-as forradalom eszméiért lelkesedő Sigismund Berchtold alakja.

A cseh–magyar kulturális és irodalmi kapcsolatok fejlődését már 1848 előtt a nemzetiségi kérdés kiéleződése hátráltatta. A kapcsolatok ennek ellenére egyre bővültek, és egymás alapvető tájékoztatása után lehetővé vált a kulturális és irodalmi értékek kölcsönös befogadása, amely az irodalom terén majd csak 1848 után vált általánossá.

V. Petőfi és a cseh irodalom

A magyar irodalom és azon belül Petőfi Sándor 1848 és 1871 közötti cseh fogadtatásának megértéséhez mindenekelőtt jeleznünk kell a cseh–magyar politikai és általános kulturális kapcsolatok alakulását, főleg az 1848–1849-es magyar forradalom cseh visszhangját. A forradalmat, melynek során a megoldatlan nemzetiségi kérdés szembeállította egymással az ausztriai szlávokat és a magyarokat, különféleképpen értelmezték Csehországban. A cseh liberálisok vezetői Bécs oldalára álltak a magyarokkal szemben, míg a nép egészséges többsége és a radikális demokraták előrelátóbb képviselői a magyar ellenállással rokonszenveztek, mert abban a haladásnak a régi erőkkal szembeni harcát látták. Morvaországban és Sziléziában a népi környezetben már 1848 őszén nagyon határozottan a magyar forradalom mellett foglaltak állást, a levéltári anyagok pedig bizonyára hasonló következtetéseket igazolnának Csehország tekintetében is.¹ 1848 karácsonya előtt még szabadon árusították Prágában Bakunyin *Felhívás a szlávokhoz* című művét, amely a magyarokkal szembeni ellenségeskedés felhagyására, a velük való együttműködésre szólított fel. Ezzel a tettel — állítja Bakunyin — „nemcsak a magyarországi, hanem a despoták ellen vívott egyetemes európai forradalmi harcot is eldöntenének, a forradalmi mozgalom élére állnának, és minden európai nemzet előtt öntudatosan és büszke példaként világitánatok, ahogy az hozzátok, a nemzetek felszabadításának fáklyáihoz illik”.² A sajtófelügyelet megváltozása, amelyet 1849 elején vezettek be a gyakorlatba, lehetővé tette a felhívás megjelentetését a *Noviny Lipy Slovanské* című lapban.

Bakunyinnal egy időben fejtette ki Emanuel Arnold azt a véleményét az *Občanské noviny* hasábjain, miszerint az osztrák kormány a szlávok segítségével akarja legyőzni a magyarokat, hogy azután egyiknek és másiknak is megnyirbálja szárnyaikat. Akkor majd „a magyarok, a szerbek és a horvátok előtt is világossá válik, hogy nem saját magukért, hanem másokért ontották vérüket a polgárháborúban, és amíg saját szabadságukért lángolnak, ugyanolyan jó szövetségesekké válhatnak később, mint amilyen ellenfelek most...”³

A magyar forradalom iránti rokonszenvmozgalom főleg 1849 tavaszán bontakozott ki, amikor még a liberálisok egy részénél is visszhangra

talált. Ezt különösen a *Selské noviny* magatartásában (1849. április 1-jétől június 30-ig jelent meg) láthatjuk. A lap szerkesztője, Josef Kajetan Tyl mindjárt az első számokban megjelentette Kossuth részletes életrajzát, a napi hírekben pedig gyakran írt a cseh nép magyarbarát megnyilvánulásairól.⁴ A cári intervenciós hadsereg Morvaországba érkezésekor írt azokról a Hradiště vidékén talált galambokról is, amelyek írásos felhívást hoztak a cseheknek, hogy tartsanak a magyarokkal.⁵ Máshol arról számolt be, hogy Olmütz (Olomouc) mellett a parasztok megtagadták, hogy előfogatot adjanak a Magyarországra vonuló csapatoknak, és szólt azokról a nép által terjesztett híresztelésekről, melyek szerint Kossuth Morvaország felszabadítására készül.⁶ Ezt a hírt taglalta részletesen 1849. május 13-án a brünni német újság, a *Brünner Zeitung*, amely hírül adta, hogy a legtermékenyebb morvaországi vidéken, a Haná-síkságon az emberek azt beszélték, hogy Kossuth II. József fia vagy éppenséggel Ječminek király közeli rokona (a morvaországi mesékben ez a király személyesítette meg a legismertebb nagymorva uralkodót, Szvatoplukot), és állítólag nagy hadsereg élén bevonul Morvaországba. Ez a hír azért különösen érdekes, mert Kossuth itt egy nagyon régi nagymorva néphagyomány részévé, folytatójává vált az új történelmi időszakban. A cseh nép körében a legközkedveltebb osztrák császár, II. József helyét is elfoglalta, aki a nép bizalmát elsősorban a jobbság eltörlésével nyerte meg. Az összes többi hasonló hírben érezhető a népi olvasók gondolkodásmódjának a hatása, akik arra készítették a szerkesztőket, hogy ne tartsa meg óvatossá, várakozó álláspontját.

A magyarok nemzeti felszabadító harca iránti cseh rokonszenv leghatásosabb bizonyítéka Karel Sabina *Smutné úvahy* (Szomorú gondolatok) című cikke, amely a *Noviny Lipy Slovanské* 1849. április 13-i számában jelent meg. Sabina itt ezt írta: „Auszttria csaknem valamennyi nemzetének annyi lendülete után, amely a kivívt szabadság következményeként most egész éven át uralkodott, a magyarok maradtak az egyetlen nemzet, amely egész Európa figyelmét, de különösen a mi tekintetünket egészen magára vonja. Minél szomorúbb a mi politikai helyzetünk, a cseheké és a szlávoké egyáltalán, annál nagyobb vágyakozással tekintünk most a magyarokra. Sokan álmodnák arról, hogy tartós ellenállásukban még a jobb jövő reménye rejlik. Csak legalább egy kevés úgynevezett magyar dühünk, áldozatkészségünk és lelkesedésünk lenne! Enélkül a cseh nem képes semmi másra, csupán engedelmeskedni és újra csak engedelmes-

kedni; ez a legnagyobb erény, amiért szakadatlanul dicsérnek bennünket, és amiért olyan rosszul jutalmaznak.”⁷

Ez a szép értekezés, amely a negyvennyolcas év elvesztett reményeinek jegyében fródott, és érezni rajta a despotizmus hatalmának közeli megújódását, a jövőbe vetett erős hit szavaival zárul. Azokkal a szavakkal, amelyek az abszolutizmus korszakának a végén csak részben teljesültek, amikor a magyar példa nyomán a cseh társadalomban a demokratikus erők mottójává váltak: „Reményeinket csak az befolyásolja valamenynyire, hogy népünket — látván az általunk nemrégén még lekicsinyelt áldozatkésztséget és emberfeletti erőfeszítést — újra az a büszkeség és igyekezet tölti el, amivel egykor dicsekedett, és sodródó nyájából újra szabadságért lelkesedő és áldozatokat hozó néppé válik.”⁸

A forradalom leverése után erős abszolutisztikus elnyomás és az összes haladó erő üldözése következett. Az olmützi, josefovi, hradecki börtönökben és másutt a cseh radikális demokraták, akiket a májusi összeesküvésben való részvételük miatt ítélték el, Frič *Cseh-Morva Testvériségének* a tagjai és mások is találkoztak a magyar forradalom harcosaival. Karel Sabina és Karel Sladkovský együtt raboskodott a híres Kossuth-szónokkal, Nyáry Pállal, valamint az ismert hegelianus filozófussal, Szontágh Pállal és a magyar radikális balszárny vezetőjének fivérével, Madarász Józseffel. A kényszerű együttélés gyakran hozzájárult a kölcsönös igények és törekvések jobb megértéséhez, számos nemzetiségi előítéletet eloszlatozott, és sok korlátot ledöntött. Beszélgetéseik rögtönzött egyetemekké váltak, ahonnan a szomszéd nép-nyelvére és műveltségére vonatkozó tanulságokat vittek magukkal, és többen közülük szabadulásuk után is hűek maradtak a kulturális közeledés programjához. A cseh-magyar kapcsolatoknak ezt az epizódját szépen öröklötte meg Karel Sabina *Oživené hroby* (Feléledt sírok) című művében, a magyarok közül pedig közvetlen tanúként Bars Józsefiés Földy János.⁹

Kossuth és a magyar forradalmi hagyomány iránti rokonszenv a köznép körében sem lanyhult. Erről tanúskodik egy sor feljelentés és kisebb eljárás Kossuth-nóták éneklése, Kossuth-képek és magyarbarát brossurák tiltott árusítása miatt. A rendőri jelentésekből megtudjuk, hogy 1851 augusztusában Luhačovice fürdőiben, Morvaország keleti részén az asszonyok „a magyar forradalom korifeusait” ábrázoló ékszereket és medalionokat hordtak.

Ezzel összefüggésben meg kell jegyezni, hogy az a megszokott elképzelés, hogy az úgynevezett Bach-huszárok, tehát a különféle magyaror-

szági osztrák hivatalnokok a neoabszolutizmus idején elsősorban csehek voltak, nem egészen pontos, hiszen a cseheken kívül sok csehországi és ausztriai német is volt köztük, sőt a magyar forradalom titkos híveivel is találkozhatunk. Említsük meg legalább Josef Němecnek, az ismert cseh frónó, Božena Němcová férjének az esetét, aki a pénzügyőrség tagja volt Balassagyarmaton, és akitől a rendőrség egy 1854-es házkutatás során a forradalmi röpiratokon kívül egy forradalmi trikolórral ékesített Kossuth-képet is elkobzott. Egy évvel később Němecet ezért a véttségért és a szolgálati hely tiltott elhagyásáért elbocsátották a pénzügyőrség kötelékéből.¹⁰

Az osztrák kormánnyal szembeni ellenállás különösen azután erősödött fel, amikor előbb egy magyar szabólegény, Libényi 1853 februárjában sikertelen merényletet követett el a császár ellen, majd pedig amikor a márciusi osztrákellenes összeesküvés lelepleződött. Libényi tudatos republikánus volt, aki a márciusi ifjúság eszméit vallotta; kivégzése előtt Kossuthot és a köztársaságot éltette. Tettének részleteit a prágai német lapok is közölték. A Jókai-tisztelő Bellmann könyvkiadó *Erinnerungen* című folyóirata egy egész hosszú cikket szentelt neki.¹¹ Az úgynevezett felségsejtek mellett különösen megnőtt a Kossuth iránti rokonszenv. A márciusi magyarországi események után, amelyeket a munkásság és a parasztság zavargásai kísértek, egyes helyeken elterjedt a hír, hogy Pesten nagy felkelésre került sor, amelyhez állítólag néhány magyar ezred is csatlakozott. Ezáltal ugyancsak fokozódott a falusi lakosság szegény rétegeinek az ellenállása a megváltási díj fizetése ellen, a robot eltörléséért.¹²

Az abszolutizmus befejező szakaszáig sikerült a kormánynak rendőri és közigazgatási intézkedésekkel elnyomni az egyes ellenzéki nézeteket és felszámolni a szabad politikai megnyilvánulás minden lehetőségét. A demokratikus erők egyetlen működési területe a kultúra maradt, jóllehet azt is sajtótörvényekkel és szigorú ellenőrzéssel korlátozták. Így e téren bontakoztak ki a legteljesebben a cseh–magyar kapcsolatok. Az abszolutizmus utolsó éveiben váltak a legerősebbé, amikor a nemzeti felszabadító mozgalom fellendült Észak-Olaszországban, és Poroszország pozíciói megszilárdultak Németország egyesítése által. Ráadásul a gazdasági nehézségek szintén jelentősen elmélyítették Ausztria belső válságát. Az ellenzéki mozgalom élére ekkor a radikális demokraták képviselői kerültek, akik együttműködésre törekedtek a haladó magyar körökkel. A politikai közeledésre irányuló törekvések a magyar kultúra

megismerésében is megnyilvánultak. A magyar irodalom és a nemzeti mozgalom története nemcsak osztrákellenes hazafiságával hatott, hanem demokratikus jellegével is.

A magyar irodalom romantizmusával, nemzetébresztő célzatosságával, nemzeti felszabadulás utáni vágyával és a társadalmi gondok megoldását sürgető bátor szemléletével fejtette ki hatását. Sokszor bizonyos egzotikumként is fogadták — de csak másodsorban —, különösen az akkor divatos cigány- és pusztamotívumok keltette vonzalmak kapcsán. Kezdetől fogva megjelentek magyar fordítások az ötvenes években a *Lumír* című lapban, amely a szláv és a nyugati irodalmakból tett közzé cikkeket. Már az első évfolyam (1851) is tartalmazott 43. számában egy fordítást, Egressy Gábor *Török kényelmességek* (Turecké pohodlnosti)¹³ című karcolatát. Egressy a pesti Nemzeti Színház első generációjának híres színésze volt; aktívan részt vett a magyar forradalomban, és annak bukása után Törökországba menekült. Egy idő után visszatért, és hazakerkezése Habsburg-ellenes tüntetésre adott okot. Karcolatának közlése már magában is a kormány iránti ellenzéki érzület kifejezése volt. A következő évfolyamban jelent meg az első magyar regényíró, Fáy András *Sió* című elbeszélése és Garay János *Mátyás király Gömörben* (Matej, král uherský v Gemeru) című szociális töltetésű balladája (mindkettő Vlastimila Ružičková fordításában),¹⁴ amelyben Mátyás azzal büntette a magyar urak dölyfösségét, hogy paraszti munkára kényszerítette őket, hogy megtanulják becsülni saját jobbágyaikat. Ez az igazságos Mátyás királyról szóló egyik legelterjedtebb népmese költői változata. Garay, aki Petőfi és Vörösmarty igen jelentős kortársa volt, még Kertbeny Károly 1855-ös német fordításai előtt eljutott hozzánk. Később Ružičková lefordította két rövidebb hazafias versét, Pok-Poděbradský pedig *Az utolsó alkony* (Poslední rána) című balladáját, amely egy tragikus szerelmi történetet ír le a török harcok idejéből.¹⁵ Az 1853–1854-es években szintén találkozunk a Lumírban Vlastimila Ružičková fordításaival, mégpedig Kisfaludy Károly *A fehér köpönyeg* (Bíly plášť) című idillikus karcolatával — amely az író egy kevésbé jelentős munkája pályája kezdetéről —, valamint Gaál József *A keresztapa* (Pan kmotr) és Jósika Miklós *Bornemissza Anna* című elbeszéléssel.¹⁶

Azután új nevek egész sora tűnik fel a magyarból fordítók között: E. J. Volyňský, V. Pok-Poděbradský, A. Müller. Ez minden bizonnyal Riedl Szende tanári működésével függött össze a prágai egyetemen. Az objektív politikai feltételek, amelyekről már szó volt, szintén hozzájárultak a

magyarok iránti érdeklődés növekedéséhez. Szociális tematikájú művek jelentek meg, mint például Kisfaludy *Provinenci a třest* (Vétkezés és büntetés) címen közölt írása.¹⁷ A fordító J. E. Volyňský itt szabadon átdolgozta Kisfaludy híres *Stibor vajda* című drámáját, amely a saját korában (1819-ben volt a bemutatója) az egyik legjelentősebb irodalmi tiltakozásnak számított a jobbhágység ellen. Volyňský silány tolmácsolásában persze jócskán veszített hatásából. Szociális vagy inkább filantrop motívumokkal találkozunk az A. Müller által lefordított és *Ukážka z básnictví mad'arského* (Časopis českého muzea, 1858. 1. 41–46.) címen megjelent versek többségében is. Petőfi Sándor két kevésbé jelentős versének fordításán kívül találunk itt fordításokat Eötvös József (*A megfagyott gyermek – Zmrzlé dítě*), Vachott Sándor (*Az anyátlan gyermek – Sirotek*) és Kisfaludy Károly (*Karácsonj – Štědrý večer*) műveiből.

A költészeten kívül a magyar prózát is figyelemmel kísérték nálunk. Tudtak már Eötvösről, Jókairól, sőt Vas Gerebenről és más még kezdő írókról is. Ennek legkifejezőbb bizonyítéka Karel Sabina *Slovo o románu vůbec a českém zvláště*¹⁸ című tanulmánya, amely az európai regény történetének rövid vázlatát, irodalomtörténetírásunk egyedülálló kísérlete. Már elméleti kiindulási pontjai is figyelemre méltóak. Kezdeti irodalomtörténetünk Dobrovský és Jungmann értelmezésében túlnyomórészt bibliográfiai adatok gyűjteménye volt a legszükségesebb történeti jegyzetekkel, ahol az irodalom szerepét elsősorban nyelvi szempontok alapján értelmezték. Igaz, akadt már ekkor kísérlet arra, hogy továbblépjenek az ilyen bibliográfiai tanulmány hagyományán, és az egyes irodalmi emlékeket a nemzeti történelem egyetemes keretébe ágyazzák.¹⁹ A Mácháért folytatott irodalmi harc korszakától és Václav Bolemr Něbeský megjelenésétől kezdték figyelembe venni az irodalom belső értékét és társadalmi küldetését is.²⁰ Karel Sabina szintén ebből indult ki. Az új regénynek szerinte az élet igazságát kell kifejeznie és a kor követelményeinek kell megfelelnie.

Ebből a szempontból vizsgálta Sabina a magyar irodalom fejlődését is, amely „a legújabb időkben teljesen bebizonyította, mit tehet egy nép, ha akar, és ha számára az ismeretek, a művészi ízlés bővítése, az irodalom gazdagítása és a nemzeti nyelv dicsőítése valóban fontos”.²¹ A magyar regényirodalom Sabina általi áttekintése nagyon jó tájékozottságra utal. A szerző tömör jellemrajzai az élenjáró magyar regényírókról rendkívül kifejezőek. A magyar regény úttörői közé számítja már Dugonicsot és Gvadányit is. A regényirodalom első felvirágzását azután helyesen az

1830-as évekre teszi. A romantikus szerzők közül hosszasan foglalkozik Jósika Miklóssal, akinél a technikai jártasságot és a szorgalmat ugyan értékeli, de joggal kifogásolja a bizonyos felületesség jegyeit és a történelmi igazság iránti tisztelet hiányát. Jósikának *A csehek Magyarországon* című regényével és annak éles csehellenes kicsengésével Sabina már 1840-ben a *Kvėty* című folyóiratban foglalkozott. A korabeli magyar írók közül megemlítette Kemény Zsigmondot, Vas Gerebent és másokat. Jókai Mórt és Eötvös Józsefet tartotta a legtöbbre. Azt írta: „Jókai, bár még fiatal, felülmúlta Jósikát termékenységben és alaposságban is. A magyar Dumas-nak nevezik, és regényeinek sikere nagy hatást gyakorol az új erők ébredésére. Eötvös, aki az egyik legértékesebb magyar író, szintén nagy sikerrel lépett színre a regény területén. Azonban sem *A karthausi*, sem a *Nővérek* nem szereztek számára akkora hírnevet, mint *A falu jegyzője*, amelyben az egykori vármegye életét rajzolja meg igen élénk, valódi színekkel. Ez a regény egyike a legnépszerűbb és egyáltalán a legtöbbet olvasott magyar írásműveknek. Eötvös *A falu jegyzőjével* elevenebb forrásra talált, mint *A karthausival*, amely társadalmi és filozófiai irányzatok között ingadozik, és sem mélységével, sem lelkesültségével nem tűnik ki úgy, ahogy azt egy különös, lelki rejtélyeket kutató regénytől várni lehetne”.²² Csodálatra méltó, milyen biztonsággal tudta Sabina megítélni a pályája elején járó Jókait és Eötvös *A falu jegyzője* című művének az értékét, amelyet ma a magyar irodalom első jelentős realista regényének és a kritikai realizmus kezdetének tartanak.

Talán éppen Sabinának ez az értékelése járult hozzá *A falu jegyzője* (Věsnický notář) korai cseh fordításához. 1886-ban vált ismertté František Brábek átültetésében, miután már lefordították németre, franciára, angolra és olaszra. Jókaitól először az *Egy bál (Qadrille)* című novellát ismertük meg Josef Konstantin Dusel tolmácsolásában,²³ majd két tipikus romantikus szerelmi történetet, az *Adamante* és *A bűntárs (Účastnice zločinu)* című elbeszéléseket.²⁴ 1863-ban, ugyanabban az évben, amikor a két utóbb említett elbeszélés is megjelent, tette közzé Karel Adámek a *Hvězda* című folyóiratban Jókai *A szerencsétlen szélkakas (Něšťastné stanovisko)* című elbeszélését, melynek témája a magyarok 1848–1849-es nemzeti szabadságharcának idejéből való.²⁵ 1865-ben közölte a Lumír Jókai *A Caldaria* című, Johanna spanyol királynéről szóló romantikus elbeszélésének fordítását Josef V. Jeslínek tolmácsolásában. Ugyanabban az évben jelent meg júliustól októberig a *Moravská orlice* hasábjain

Jókai *Szegény gazdagok* (*U zvi boháči*) című regénye folytatásokban, Eduard Vodnářík fordításában.²⁵

A legjelentősebb magyar szerző, aki 1848–1871 között került be a cseh irodalmi köztudatba, kétségtelenül Petőfi Sándor volt.

Petőfi Sándor költészetéről már 1847-ben tudomást szerezhettek a cseh olvasók; ekkor három kisebb verse jelent meg a *Česká včela* lapjain. Majd az 1850-es években Katz és Müller lefordította néhány további versét a *Lumír*-ban és a *Časopis českého muzea* című folyóiratban.²⁷ Mindazonáltal csak Neruda későbbi fordításai jelentősek, ezért van az, hogy ezekre figyeltek fel a leginkább. Már František Žákavec is rámutatott az *Erinnerungen*-ről írott cikkében (1918. 5. 349–359.), hogy Petőfi verseinek első Jan Neruda-féle német fordításai 1857-ben jelentek meg az *Erinnerungen*-ben. Később Pavel Bujnák elemezte Neruda első cseh fordításait,²⁸ amelyek *Obrazy a romance z Uher* (Képek és románcok Magyarországról) címmel jelentek meg 1859-ben az *Obrazy života* című folyóiratban.²⁹

Ezeknek a Neruda-féle Petőfi-fordításoknak a jelentőségéről sokat írt Bujnák, Dolanský, Kovács és mások. Eddig azonban megoldatlan maradt az a kérdés, milyen körülmények között bontakozott ki Neruda érdeklődése a magyar irodalom iránt, milyen forrásokból merített Neruda, és hogyan keletkeztek az *Obrazy života* című lapban közölt Petőfi-fordításai, amelyek ennek az érdeklődésnek az első konkrét megnyilvánulásai. Neruda Petőfi-fordításainak eredetét eddig csak az irodalmi alapul szolgáló művekkel összefüggésben vizsgálták, amelyeket természetesen a német Petőfi-fordításokban keresték. Pavel Bujnák részletesen összehasonlította Neruda Petőfi-fordításait Hartmann német szövegével és a magyar eredetivel, és bebizonyította, hogy Neruda fordításai, jóllehet nem az eredetiből fordított, közelebb állnak Petőfi szövegéhez, mint Hartmann német fordításai. Ezt Neruda zseniális intuíciójának tulajdonította, ami lehetővé tette számára, hogy sokkal jobban adja vissza az eredeti szöveg értelmét, mint Hartmann, aki jól tudott magyarul.³⁰ Bujnáknak ezt a véleményét emelte ki F. R. Tichý, aki azt állította, hogy Neruda értette annyira a magyar szöveget, hogy azt a német fordítás segítségével átültethette. Kétségtelennek tűnt számára, hogy Neruda használta az eredeti szöveget, az *Ovčák* (*Megy a juhász számaron*) fordításánál, hiszen az eredeti ritmikai formáját itt sokkal jobban sikerült megőriznie, mint Hartmann-nak.³¹ Tichý következtetéseit Kovács is

átvette, megjegyezném azonban, hogy Neruda nemcsak Hartmann fordításait használhatta, hanem egyéb forrásai is lehettek.³²

Valamennyi eddigi vélekedés Neruda Petőfi-fordításainak fő forrása-ként valamilyen, a fordítások alapjául szolgáló irodalmi szöveget tételez fel. Van itt azonban más lehetőség is. Álljanak bár Neruda Petőfi-fordításai kétségkívül közelebb a magyar eredetihez, mint a német fordítás, azt nem csupán Neruda zseniális intuíciójával kell magyarázni, amint azt Bujnák tette, vagy Neruda magyar nyelvtudásával, ahogy Tichý feltételezte. A legcsekélyebb bizonyítékunk sincs arra, hogy Neruda abban az időben akár minimálisan is tudott volna magyarul. A zseniális intuíció ugyancsak elégtelen magyarázat Neruda fordításainak jelentésbeli és ritmikai pontosságára. Úgy tűnik, feltételezhető itt egy irodalmi közvetítő közreműködése, aki ismerte a magyar és a cseh nyelvet, és nyersfordításokat készíthetett Nerudának. Ez a hipotézis csak néhány apró, nem bizonyított tényre támaszkodik, így egyelőre még nem lehet szilárdan alátámasztott nézetként elfogadni. Főként a beszercebéányai születésű Riedl Szendére gondolhatunk,³³ aki a magyar nyelvet tanította a prágai Károly Egyetemen 1854–1860 között, és akinek *Album az ifjúság számára* című kiadványa³⁴ Petőfi Neruda által lefordított verseinek a többségét tartalmazza. (Riedl „Album”-áról a *Kritische Blätter* lapján I. J. Hanus már 1858-ban hírt adott.)³⁵ Riedl a *Kritische Blätter* egy másik számában tájékoztatta először a prágaiakat Kertbeny német nyelvű Petőfi-fordításairól, amelyek szintén Neruda forrásaként szerepeltek.³⁶ Fontolóra vehetnénk azt a körülményt is, hogy Riedl maga is tehetséges költő volt, aki első, 1852-ben megjelent *Wehmüt's Klänge* című gyűjteményével még Grillparzer elismerését is kiérdemelte. Így bizonyára jól át tudta adni Nerudának a magyar eredeti értelmét és formai szépségét. Riedl valószínűleg ismerte Nerudát, már a prágai értelmiségi és művészkörökben megismerkedhetett vele (1860-ban például *dl* betűjelzés alatt írt szócikkeket a magyar írókról a *Riegrův Slovník naučný* I. kötetébe), vagy ismerősei, Václav Hanka, Martin Hattala, Jan Palacký közvetítésével találkoztak.

Petőfinek az *Erinnerungen* és az *Obrazy života* lapjain Neruda fordításában megjelent versei, költészetének korai korszakához tartoznak, amikor a zsánerképek, a hangulati versek és a jellegzetes népköltészeti ihletésű költemények voltak túlsúlyban. Neruda Petőfi iránti érdeklődésének fontos bizonyítékát a második világháború után fedezte fel Miroslav Laiske, aki Neruda magyar fordításairól készült tanulmányában

(Česká literatura 1955. 1. 85–87.) Nerudát Jókai Petőfiről írott cikke „anoním fordítójának és terjesztőjének” tartotta.³⁷ Mégpedig a *Magyar költő* (Básník mad'arský, Rodinná kronika 1863. 29–32.) című írásban található „számos Petőfi-idézet fordításának nyelve, stílusa és jellege alapján”. De a határozott állásfoglaláshoz hiányzott Laiskének „bármilyen más bizonyíték, amely igazolta volna ezeknek a feltevéseknek a helyességét”.

A stilisztikai és a lexikai elemzés teljes mértékben igazat ad Laiskének. Sok helyen találunk jellegzetes nerudai intonációt, sajátos szó szerkezetet és rímvégződést. Az esetek többségében ezek a fordítások messzemenően a legjobbak az akkori cseh Petőfi-fordítások közül, beleértve Neruda korábbi fordításait is az *Obrazy života* című lapban. Sodró lendületűek, világos képeikkel és nyelvi tisztaságukkal tűnnek ki. Különösen jól sikerültek ott, ahol Neruda olyan élményt költ át, amelyet maga is átértett, és amely személy szerint közel állt hozzá! Így van ez a *A jó öreg kocsmáros* (*Dobry starý hospodský*) című versben, amelyben Petőfi az édesapjáról beszél. Ennek a versnek a részletei a Rodinná kronika közleményében olyan nerudaian hangzanak, mintha szerzőjük nem Petőfi, hanem maga Neruda lenne.

A já ho těším, že se osud změní,
on vrtí hlavou, nevěří víc v těchu.
„Ba tak jest.” praví, „dobré má se vrátit,
vždyť smrt se žene blíž už v chvatném spěchu!”
Zarmoucen, s pl-cem klesnu mu na šíji,
mé oko slábne, slzy řinou z něho,
vždyť starý hospodský - jest otcem mojí!
Bůh žehnej staré hlavě jeho!

Ha azonban más, meggyőzőbb bizonyítékot szeretnénk, legyen az a *Kdyby Bůh...* (Ha az isten...) című vers³⁸, amelynek záró sorait Neruda 1862. november 4-én tette közzé a *Hlas* című lapban, híres, halottak napi tárcájában. Ez a befejezés szó szerint megegyezik a Jókai-írás fordításában megjelentetett költemény soraival; nem kétséges, hogy szerzőjük azonos. Tizenegy verssor teljesen megegyezik, csak az utolsó sort, „ze všech nebešťanek nejkrásnejší” (az összes égilakó közül a legszebb) változtatja meg Neruda a Rodinná kronika közleményében: „bylostí nebeských nejkrásnejší” (égi lények legszebbike). Ez a kifejezés valószínűleg jobban tetszett neki, mint a triviális „nebešťanky” (égilakók) szó. A *Magyar költő* fordítása valószínűleg a halottak napi tárcával egy időben

keletkezett. Erről tanúskodik a tárcza záróképe is, amely magával ragadó nemzeti ima az utolsó boldog áldozatért, az emberiség szent szabadságáért folytatott harcban, és tiszta visszhangja Petőfi *Egy gondolat bánt engemet...* (*Z jedině myšlenky mám strach*) című versének, amellyel a Jókai-írás is zárul. A negyvennyolcas forradalmi évnek ebben a zseniális víziójában Petőfi saját jövőendő sorsát megidézve, egyedülálló forradalmi verset hozott létre, világirodalmi viszonylatban is valódi gyöngyszemet.

Neruda legjelentősebb magyar fordítói érdeme ennek a versnek a lefordítása:

/.../

Jha syt až každý národ zotročilý
a jinými spojen k boji ven poplíl,
tvář rudá, prápor rudý rozepiatý,
a ne něm svaté heslo, nápis zlatý:
„Pro lidstva svobodu!”

a v letmém pochodu,
to heslo zazní v západ od východu
a tyrany též seštvě v brannou shodu,
pak chci též padnout sám
a na bojišti tam

necht' mladé srdce mé se vykrvácí,
necht' poslední se šepot se řtů ztrácí,
a šepot ten necht' zajde v hlomozu
trub, měčů, střel a smrtných povozů.

A nad mou mrtvolou
necht' kvapí oř mě drtě nohou svou,
jen k vítězství když dobytému letí;
tam nechte mne, až právo svět zasvětlí,
a kosti mé seberte vy jen,
až přijde velký pohřbívání den,
kdy slavně s truchlým zpěvem nešeným
a smůtku práporem ověšeným

lid potáhne, by v hloubku, v chladnou zemi,
v hrob společný skřyl hrdin zástup němý,
jež volně shrnula smrt rozepiatá,
to pro tebe, svobodo lidstva svatá!

A cseh radikális párti Karel Tůma volt ennek a versnek további cseh fordítója,³⁹ akinek a fordítását a *Básník proletáře* című, aláírás nélküli

cikk (*Budoucnost*, 1877. 20–21.) szerzője adta közre. Ez az első Petőfi-portré a cseh munkássajtó hasábjain. Szerzője valószínűleg Josef Boleslav Pecka volt, aki 1880-ban hasonló tanulmányt írt a prostějovi *Duch času* című lapban is, melyben a kozmopolita hullám és az üres ócseh hazafiaskodás idején világosan fejezte ki Petőfi költészetének lényegét, amikor Karel Tůma figyelemre méltó szavait idézte: „Ha van valaki, akkor bizony a szabadságnak és a szerelemnek ez a halhatatlan dalnoka az, aki felfedezte a világ számára, milyen varázslatos és végtelen erővel tud hatni az igazi költő népére, amikor lelkének húrjain játszik, amikor le tud ereszkedni a néphez, a legalacsonyabbra, hogy azután saját szívének beszédével, a népköltészet visszhangjával ragadja meg és emelje fel géniuszának könnyed szárnyain az örök szépség magasságaiba.”⁴⁰

Petőfi költészete nem csupán a művelt ember nép iránti romantikus érdeklődésének a visszfénye volt, hanem közvetlenül népi forrásokból, a nép érdekeivel való azonosulásból eredt. Lényegében ezt értette meg az a munkásszerző is a *Budoucnost*-ban, aki számára Petőfi már nemcsak a puszták, a csárda és a szép kocsmárosnék megéneklője, hanem elsősorban a „proletárok költője” volt. A tanulmány végén, az *Egy gondolat bánt engemet* című vers részlete után elhangzik Neruda *O Dušičkách* című tárcájának gondolata. Mindez a Petőfiről alkotott cseh kép megváltoztatására hívja fel hangsúlyozottan a figyelmünket, amit éppen Neruda indított el.

Míg az első időszakban — a Česka včela hasábjain megjelent első Petőfi-fordításoktól (1847) egészen a Müller-féle (1858) és a Neruda-féle fordításokig (1859) — az első német átültetések polgáriasan átfésült romantikusát látjuk Petőfiben, és csupán könnyed bordalait, a végtelen puszták és juhnyájak festői képeit csodálhatjuk meg, a hatvanas évek elején — Neruda érdemeként — utat tört magának Csehországban egy másik, helyesebb elképzelés Petőfiről, arról a költőről, aki mindig „a nép nevében” beszélt.

A költőt a magyar néppel azonosította Petőfi első cseh gyűjteményes kötetében (*Bázně Alexandra Petőfiho*, Praha 1871), a cseh radikális demokrata Karel Tůma is, aki a gyűjtemény verseinek többségét fordította, és az előszót írta. Ez az előszó értékes irodalmi tanulmány is egyben, amelyben Karel Tůma bemutatja „a szabadság és szerelem dalnokát”, Petőfi Sándort, aki „mint népének igazi fia szól hozzánk”. Tůma azért tartotta fontosnak közreadni Petőfi verseit a csehek számára, hogy „a szabadság és a hazaszeretet szent és hatalmas lángja áradjon szét belőlük

a cseh keblekbe, és szolgáljon földjeink akkora örömére és felüdülésére, amilyenben nekünk volt részünk a közös munkában". František Brábek is kivette a részét Petőfi válogatott verseinek fordításából, „amelyet odaadó mély ragaszkodás, lelkes szeretet kísért, és amelyet a börtönök homályában kezdtünk meg, és drága, derék népünk boldogabb jövőjének hajnalán fejeztünk be”.⁴¹

Karel Tůma egyébként 1868–1870 között a *Národní listy* szerkesztőjeként radikális osztrákelles nézeteiért többször elítélték és bebörtönözték. Életpályájának elején (1843-ban született) a radikális demokraták közé tartozott, a szociális forradalom odaadó híve volt, és abban a nemzet haladásának feltételét látta. Irodalmi nézetei közel álltak a *Máj* nemzedék eszméihez. Ennek társadalmi és irodalmi légköréből fejlődött ki publicisztikai, majd irodalomtörténeti munkássága is. Az 1870-es években monográfiákat adott ki George Washingtonról, Giuseppe Mazziniról, az amerikai és a belga forradalomról stb., majd a nyolcvanas években többek között egy monográfiát jelentett meg Karel Havlíček Borovskýról.⁴²

Tůma csak alkalmanként írt verseket, és versfordítóként is sok hiányossága volt: nem volt megfelelő érzéke a versek ritmikai tagolásához, az archaikus kifejezésmódhoz stb. Petőfi forradalmi verseinek eszmei mondanivalóját azonban pontosan tudta visszaadni, mivel maga is hasonló demokratikus világnézet kialakítására törekedett. Jó példa erre például a *Föltámadott a tenger (Vzbouřilo se moře)* befejezése: „*Nechat' pne se lod' nahoře, /nechat' dole stěná moře, / přec jen moře pán a král*”.⁴³ Hasonló eszmei hangsúllyal szólal meg Tůma tolmácsolásában Petőfi *Kard és lánc (Měč a řetěz)* című versének a vége is: „*Sil protivných to věčné zápolení: /řetěz či měč? – volnost či zotročení*”.⁴⁴ Rendkívül sikeresen adta vissza Tůma Petőfinek az európai forradalmak sorsá és az európai népek közönye felett érzett csalódottságát abban a korszakban, amikor a forradalom zászlaját már csak a magára maradt magyar forradalom tartotta magasban, az *Európa csendes (Evropa mlčí)* című versben.

Evropa mlčí. – Znova ticho všady;
dohřimalat zas bouře národů...
Ó hanba Ti, žes opět poumlkla
a nedobyla sobě svobodu!
Hle, národové chabí nechávají
za volnost Uhra osaměle mřít,
na rukou všech již černá pouta řinčí,

jen v našich ještě lesklé lince zřít."⁴⁵

Tůma Petőfi forradalmi elszántságát is híven tolmácsolta a *15-dik március, 1848 (15. březen 1848.)* című versben, amint azt a válogatásról írott recenziójában Jan Neruda szintén kiemelte:

„Nechat přijde vrah žoldácký.

Sprovodte jej s naukou:

my, že radeji ocel v srdci

nežli pouta na rukou."⁴⁶

Kevésbé sikerült visszaadni Petőfi jellegzetes költői ellentéteit, ami Tůma költői tehetségének korlátairól tanúskodik. Ezért az általa lefordított versek közül sok, például a *Szabadság, szerelem!* (Tűmánál *Nejvyšší — A legmagasabb* címen) is görcsösen és felületesen hangzik.

„Jen láska, svoboda,

má duše lahoda.

Pro lásku rád chci klásti

za obět život sám.

Však pro svobodu vlasti

i lásku v obět dám."⁴⁷

Ez a görcsösség és felületesség a rímbelei ötletesség hiányával együtt különösen Petőfi epikai költeményeinek fordításaira nyomta rá bélyegét (például a *Három szív története vagy Szilaj Pista*), amelyek közül legjobban a *Szécsi Mária* című történelmi epikai költemény sikerült, Murány várának hős védőjéről, annak a Wesselényi nádornak a második feleségéről, aki osztrákellenes összeesküvést szervezett, és még 1667-ben, az összeesküvés elárulása előtt meghalt.

Petőfi némelyik természeti és hangulati képe Karel Tůma tolmácsolásában Svatopluk Čech idillikus ábrázolásmódjára emlékeztet, de van bennük a nerudai természetességből is. Hiányzik azonban belőlük ezeknek a költőknek a leleményessége, választékossága, és sok helyen a versforma, a ritmus szempontjából is sántítanak. Jóllehet Tůma legjobb fordításai (*Zbořená čarda – A csárda romjai*, *Pusta v zimě – A puszta télen*, *Za vsí kréma – Falu végén kurta kocsmá*) Čech és Neruda verseire emlékeztetnek, ezeknek a természeti és idillikus képeknek a többsége közelebb áll Boleslav Jablonský költészetéhez és a cseh újjáéledés idillikus lírájához, ami egyfajta nyelvi archaizmusban is megnyilvánul.

Egészében véve Tůma könnyedén fordította Petőfi verseit, csak néhol látszik meg görcsös igyekezete, hogy betartsa a rímképleteket. Olykor tett bizonyos lexikai változtatásokat, de mindig erős érzelmi töltéssel

fordított, és arra törekedett, hogy visszaadja a versek eszmei mondani-valóját. František Brábek fordításai ugyan tartalmilag pontosak, de a verselés szempontjából kevésbé találóak; Brábeknek nincs sok érzéke, hogy a csattanót jól kifejezze, amely Tůma fordításaiban rendre jól sikerült. Brábek csak néhány kivételes esetben adja vissza Petőfi költészetének képi szépségét (találó például a *Věštba–Jövendölés* vagy *O Sylvestru r. 1847 – Szilveszter éje 1847-ben* című versek Brábek-féle fordítása).

Karel Tůma, Petőfi Sándor cseh versgyűjteményének a szerkesztője, Ján Neruda három fordításával (*Bet'ár – Piroslík már a fákön a levél, Loupežník – Fürdik a holdvilág az ég tengerében, Pan Pavel – Pál mester*) egészítette ki a válogatást. A gyűjtemény két fő fordítójával való összehasonlításból Neruda kerül ki győztesként. Fordításai gördülékenyek, kifejezőek, visszaadják Petőfi verseinek népi természetességét és idillikus nyugalmit. Mindez költői látásmódjának volt köszönhető, így Petőfi az akkori cseh környezetben csupán Jan Nerudában talált méltó fordítóra, jóllehet a három vers nem tartozik Petőfi legjelentősebb művei közé.

Neruda nemcsak fordítóként foglalkozott Petőfivel, hanem tárcaíróként is, mégpedig a *Národní listy* 1871. december 17-i számában megjelent írásában. Ez az ismert és a szakirodalomban már sokszor idézett *Básně Petőfiho* című tárca, egyben Petőfi első cseh nyelvű gyűjteményének a kritikája. Már Neruda bevezető szavai is emlékeztetnek. Petőfi munkásságának mélyreható jellemzését és a magyar nemzet életében betöltött jelentőségét méltatva Neruda ezt írta:

„Különleges eseménynek tartom, hogy Petőfit bevezetik a mi irodalmunkba, s azt is, hogy ilyen módon vezetik be. Nem tudom, hogy az egész világirodalomnak melyik költője volna nekem kedvesebb Petőfinél, aki nem klasszikus, bizony nem az, hanem csak és csak Petőfi, a szerelem, a hazafi-ság és a szabadság legtüzeesebb dalnoka!

Petőfi az a gyémántkapocs, mellyel a magyar irodalom a világ-irodalomhoz kapcsolódott. A szép, tüzes magyar nemzetnek nincs nála nagyobb fia, és nem volt szerencseesebb napja, mint az, melyen Petőfi megszületett. Szép tulajdonságai vannak ennek a nemzetnek: elragadó tűz, mély érzés, nagy vendégszeretet, még nagyobb őszinteség, vérvő haza- és szabadságszeretet, s mindezek alatt valamilyen régi titkos bánat, meghatóan elégikus tónus; s mindeze tulajdonságok Petőfiben találnak eszményi kifejeződést, benne kristályosodtak ki, váltak költői megtestesüléssé. Ha semmit

sem tudnánk erről a nemzeiről, csak Petőfi verseit ismernénk, együtt a nemzet legfinomabb idegeit tapintanánk. Hol van a mi Petőfink?”⁴⁸

Neruda így folytatja: „Hogyan ajánljam Petőfi verseit? Minden művelt ember legalább irodalmi jelentősége alapján ismeri, a válogatott művek megjelenése után eléggé szeretni fogják őt nálunk — talán nagyon is sok epigonja lesz. Egyelőre csak azt mondhatom: ha szép románcot akarsz olvasni, olvasd Petőfit, ha lelkes himnuszt akarsz olvasni a hazához, ha víg dalt, szerelmes éneket akarsz, Petőfit olvasd. Irodalmunk szerencsés a fordításokkal, nagy lelkiismeretességgel, nagy megértéssel dolgoznak nálunk, melyhez majdnem mindig költői tehetség is társul. A *Bánsé Aleksandra Petőfiho* című kötet versei legjobb fordításaink közé tartoznak. Folyamatosan olvashatók, mint bármely eredeti cseh költemény, a szó olyan lágyan simul a gondolathoz, mint a játékos hullám; a cseh tűz és a cseh gondolat villanása úgy fénylik és világít itt, mint magának a nagy magyar költőnek a tüze és villáma. Annyi bizonyos, hogy e verseknek semmilyen más nyelven nem született jobb fordításuk. Hozzáteszem még ehhez, hogy Petőfi az eszményi szabadság dalnoka volt, egy csak most erőre jutó nemzet dalnoka — hol érthetnék hát meg őt jobban, mint nálunk!”⁴⁹

Neruda Petőfi iránti csodálatát vallotta meg abban a korszakban, amikor a cseh–magyar viszonyban az osztrák–magyar kiegyezés után megjelentek az első árnyak; jóllehet 1871 volt az utolsó év, amikor még az osztrák–cseh kiegyezésben is reménykedni lehetett. A cseh költő a magyar jellem alapvető tulajdonságainak ideális megtestesítőjét látta Petőfiben, akinek tehetsége, Neruda szerint „a kornak megfelelő rokonszenvet” váltott ki.

A tárca befejező soraival Neruda világosan kifejezésre juttatta, miben mutatott Petőfi példát, és miben gyökereztek népszerűségének okai a csehek körében.

A politikai okokra gondolt. Egészen a kiegyezésig és részben utána is, radikális és demokratikus körökben a csehek és a magyarok közötti megegyezésnek erős irányzatai léteztek a közös Habsburg-ellenes magatartás érdekében. A cseh, szlovák, magyar és lengyel demokratikus körök törekvéseinek egy része közös Bécs-ellenes program létrehozására irányult. Említsük itt meg legalább a szlovák, cseh és magyar radikális demokraták közeledését az 1863–1864. évi lengyel felkeléssel kapcsolatban.⁵⁰ Fontos kezdeményező szerepe jutott ebben a szlovák Ján Paláriknak. A radikális demokrata tábor közép- és délkelet-európai kapcsolatai

hozzájárultak Palárik szláv kölcsönösségről vallott demokratikus koncepciójának a kialakulásához 1864-ben, ami vitathatatlan előrelépést jelentett Štúr ötvenes évekbeli carofil szlavizmusával szemben.⁵¹

A csehek körében, főleg a radikális demokraták és a liberálisok egy részénél tapasztaljuk ezeket az irányzatokat, akik 1849 után megjárták az osztrák börtönöket, ahol alkalmuk volt lengyel, német és magyar forradalmárokkal találkozniuk. Erről tanúskodik Šimáček *Posel z Prahy* című kalendárium is, amelyben 1859–1860 között több cikk jelent meg a magyar politikai és kulturális törekvésekről, amit tágabb értelemben a cseh és a magyar liberálisok közeledésére irányuló kísérletnek tekinthetünk a közös Bécs-ellenes program érdekében. Terjedelmes tanulmányok (*Mad'arská národná a literární činnost, Mad'arismus a slavismus stb.*) állították az olvasók szeme elé a magyar nacionalizmus példáját és kritizálták egyben annak magyarosítási túlkapásait, amelyekben az ausztriai szláv–magyar szövetség legkomolyabb akadályát látták. Erre a szövetségre maga Bakunyin szőltotta fel a cseheket, szlovákokat és magyarokat 1848-ban.⁵²

A *Posel z Prahy* című kalendárium tevékenységéhez kapcsolódott Ranko Svoboda című lapja is 1864-ből, amely lengyelbarát beállítottságú volt. A radikális demokraták között ezt az irányzatot főként Karel Sabina képviselte, aki *Posel z Prahy* 1862. évi kötetében közzétett néhány cikket. Ezekben a magyar nemzeti mozgalom fejlődését ábrázolta a reformmozgalom kezdetétől, és különösen Kossuth 1848–1849-es politikájának szociális forradalmi irányzatát emelte ki.⁵³

A magyar forradalom szociális forradalmi hagyományát hangsúlyozta később sokkal határozottabban a *Budoucnost* című munkásfolyóirat egy cikksorozatban 1880 áprilisában és májusában, a cseh népnek és radikális demokrata képviselőinek a magyar forradalom iránti rokonszenvét hangsúlyozva. Rámutatott arra, hogy a magyar forradalom azáltal nyert teret a cseh környezetben, hogy a népi rétegeknek is megmutatta a társadalmi szabadsághoz vezető utat. Hasonló okai voltak Petőfi múlt század végi nagy népszerűségének a cseh munkáskörökben.⁵⁴ Petőfi költészetének visszhangja a cseh proletariátus körében további tanulmányt igényelne, amely alaposan megvilágítaná Petőfi jelentőségét a cseh forradalmi munkásdal és munkásköltészet fejlődésének szempontjából. Bizonyára méltán jelölnének itt ki számára helyet Victor Hugo, Jean Pierre Béranger, Svatopluk Čech és Josef Václav Sládek mellett. Petőfi eszméinek a cseh munkásköltészetre gyakorolt hatása mindenek-

előtt abban rejlett, hogy műveivel közvetítette a magyar forradalom szociális programját, annak ideális, gyakorlatban meg nem valósult formájában, amelyről túlzás nélkül állíthatjuk, hogy legkifejezöbben éppen Petőfi verseiben nyert megfogalmazást. *A nép nevében* (*Jménem lidu*) című vers, amely 1880-ban jelent meg csehül a Budoucnostban, ennek szemléletes bizonyítéka.

Az osztrák–magyar dualizmus korszakában megnőtt Csehországban a politikai élet jelentősége, az irodalmi tevékenységet is politikai céljai és társadalmi szerepe alapján kezdték értékelni, a magyar irodalmat szintén aktuális beállítottsága és a magyar nép politikai harcával való szoros kapcsolata miatt becsülték. Nemzetközi sikerei — a már akkori világméretű Petőfi-kultusz, Eötvös és Jókai regényeinek német, francia, angol és olasz fordításai, az az elismerés, amellyel a legelhivatottabbak (így például Adam Mickiewicz a Szózat szerzőjét, Vörösmarty Mihályt tartotta a legnagyobb európai költőnek) illették a magyar költőket és írókat — arra emlékeztetnek bennünket, hogy az irodalom a nemzeti és politikai törekvések érvényesítésének, az emancipációs törekvéseknek fontos eszköze volt az adott korszakban. Világosan bizonyítják ezt Karel Sabina 1859-es tanulmányának (*Literární směry*) a szavai: „Minden nép irodalma életképességének biztosítéka; a németeken kívül az ausztriai népek közül a magyarok tanúsítják a legnyilvánvalóbban ezt a képességet. Irodalmuknak csaknem semmiféle múltja nincs, nincs olyan korszak 1830 előtt, amelyben a magyar irodalomnak valamiféle jelentősége lett volna a nemzeti élet szempontjából. De 1830 után, öntudatra ébredésük után nagy energiával bontakozott ki. Ha a szlávok is erre törekednének, megszűnne minden ellenségeskedés, és cselekvésre buzdító versengés következne, amely a nép erejét mindig az idegen erők ellen állítja, és így mindenkor egyensúlyt tart fenn. Az élő törekvések, a magyarok fáradhatatlan irodalmi energiája elnyerték a művelt világ elismerését; jóllehet ez az irodalom a hatalmas hársfának csak egy ágacskája, de erős, vashból való ág, a magyarok erőt, bátorítást merítenek belőle, és hisznek nagyszerű jövőjében. Mondhatjátok talán, hogy a magyar irodalomnak más pártfogói vannak, mint a miénknek! Nos, nem hízélgéssel nyerte és őrizte meg pártfogóit, hanem saját büszkeségével. Nem törődött azzal, vajon egyik vagy másik jóindulatáról biztosítja-e mosolyával. Kitűzte és határozottan összehangolta céljait, és lám, a megerősödött önbecsüléssel jóindulat társult, nem csak könyörületesség, aminek kellemetlen velejárói vannak. Az irodalom, amely nem kel fel saját erejéből, és

tespedtségéből nem igyekszik egy csapásra kilábalni, hiába néz körül elismerésért, és hiába várja másoktól egyenjogúsítását, amelyet magának lelkes munkálkodással kivívni elmulaszt. Azokban az időkben, amikor jelentős irodalmi kérdések állnak előttünk, amikor a kisebb irodalmak létéről vagy nemlétéről hatalmas tettekkel döntenek, az irodalom életképessége súlyosan esik latba.⁵⁵

Hasonló értelemben méltatta a magyar irodalmat Jan Neruda is. „Minden nagy politikai súllyal rendelkező nemzetnek nagy és gazdag az irodalma is; bátran állítom, hogy a kettő szorosan összefügg. A politikailag igen érett magyarság bizonyítja legszembeütőbben e tétel igazságát...” – írta Neruda a *Hlas* 1862. augusztus 22-i számában, ahol a cseh irodalom levertségének okait elemezte. A legfőbb okot a cseh írók nehéz szociális helyzetében látta, akik távolról sem élvezték annyira a nyilvánosság támogatását, mint a magyarok.

Neruda gondosan figyelemmel kísérte a magyar irodalmat kulturális témájú glosszáiban. Ismerte Vörösmartyt, Jókait, Eötvöst és Kazinczyt. Eötvösre hivatkozott például a vyšehradi kanonokkal, Vinařickývel folytatott vitájában. Vörösmartynak maradandó emléket állított a Szózat lefordításával, amely 1860-ban jelent meg a Posel z Prahy című kalendáriumban.⁵⁶ A fordításban Neruda legjobb költeményeinek lapidáris erejét, erőteljes lendületét éppúgy felfedezhetjük, mint a magyar eredeti minden gondolatát, különösen forradalmi hangvételét. A Szózat 1848 óta élt a cseh forradalmi demokratikus hagyományban, amikor ismeretlen átdolgozója teljes egészében a cseh viszonyokhoz igazította, a *magyart csehre Hunyadyt Žiškára* változtatta, bár különben gondosan tartotta magát a magyar eredetihez. Egy másik, Nerudáénál későbbi változatot *Vlastenecká* (Hazafias) címen adtak közre a Pichla-féle cseh társasági énekes könyvben. Ez az 1848-as fordításra támaszkodott, szerzője pedig Bedřich Peška volt.⁵⁷ Ezen kívül további cseh fordítás is létezik, amelyet České Budějovice-i internálásának idején, 1860-ban készített egy magyar forradalmi költő, Sárosi Gyula.⁵⁸ Jan Neruda 1869-ben írott *Pešť'ské listy* című útirajza szerint a Szózatból a „győzelmes hős ereje” és a magyar nép „halálos készenléte” dörgött, a népé, amely jogaiért harcolt a dicsőséges negyvennyolcas forradalomban, és nem törődött bele a forradalom utáni abszolutizmusba sem.⁵⁹ Neruda azt is megemlíti *Éljen Jókai Mór!* című cikkében, amelyet a *Naše listy* (1869. 87.) közölt, hogyan énekelték ezt a dalt a pesti terézvárosi kerület diákjai,

amikor a pesti nép képviselőjelöltjét, Jókai Mórt, a népszerű író-t készületek megválasztani.⁶⁰

Neruda Petőfihez fűződő kapcsolatában sajátos helyet foglal el *Honvéd* című verse, amelyet Neruda 1861-ben illegálisan küldött el Svájcba Josef Václaf Fričnek, aki azt P. Z. aláírással tette közzé *Čech* című osztrákellenes politikai lapjában, ugyanazon év októberében.⁶¹ Ebben a versben Neruda Petőfi mintájára a magyar forradalmi hadsereg harcosának, a híres honvédnek a képét rajzolta meg, ezáltal a forradalmi Habsburg-ellenesség hagyományát élesztette fel. A versben Petőfi Sándor forradalmi gondolatainak visszhangjára akadhatunk: a magyar forradalom példáját Neruda a korabeli cseh tétovázás intő ellentétéként állítja elénk.

„My neumíme ještě umírat
pro vlast, pro národ, zlatou svobodu,
a proti všemu vlasti prospěchu
kramářsky vážíme svou vlastní škodu.
My neumíme ještě umírat
a neumíme ještě byti můžem;
však umře-li ta naše krásná vlast,
zda my pak ještě dále žíti můžem?”⁶²

Ezt a verset később, 1882-ben Ivan Vazov fordításában a *Nauka* című bolgár folyóirat közölte, és a Koburg Ferdinánd ellen harcoló bolgár forradalmárok népszerű mottójává vált. Ezt T. Nacsov *Dvorcovije rezsim v Balgarija* című cárellenes politikai röplapja is megörökítette, amelynek az élén bolgár idézet áll Neruda *Honvédjéből*: „Nij oste neumejem da mrem...”⁶³

A Szózat lefordítása és Petőfi kiemelkedő forradalmi művének a felismerése, amint az Neruda *Honvéd* című versében vagy az *Egy gondolat bánt engemet...* című vers és a *Magyar költő* című Jókai-írás átültetésében is megmutatkozott, határkövet jelentett Neruda magyar irodalommal kapcsolatos látásmódjában.

Ezt a legjobban az első két cseh Jókai-fordításon keresztül érthetjük meg, melynek bölcsőjénél Neruda állt. Az első esetben pusztán keresztapaságról volt szó, a másodikban már közvetlen apaságról. 1859-ben adta közre Neruda az *Obrazy života* című lapban (7. 259–261.) Jókai *Egy bál (Quadrille)* című novelláját Josef Konstantin Dusel tolmácsolásában. Ez az első ismert cseh Jókai-fordítás. Az *Egy bál* először Jókainak az 1848–1849-es forradalmi éveket idéző írásaiban a *Forradalmi csataképekben*

jelent meg, amit az író Sajó álnéven adott ki 1850-ben Pesten. A novella cselekménye egy császárhű felvidéki német városban játszódik, amelyet a forradalom idején a felkelő magyar csapatok elfoglaltak. Az egész novella levél formájában íródott; német hősnője, a helyi értelmiség egyik tagjának a leánya írja meg kisebb szerelmi kalandját barátnőjének. Egy magyar tiszttel ismerkedett meg azon a bálon, amelyet a magyar katonai parancsnokság rendezett a város számára. A tiszteket a bál kellős közepén csatába hívták. Egy óra múlva mind visszatértek, egyedül a lány táncosa hiányzott. A férfit felettébe mentette ki, mert egy ellenséges ágyúgolyó leszakította a lábát. Szükségtelen lenne elbeszélni a novella cselekményét, ha nem kötné le a figyelmünket az a változtatás, amelyet a fordító eszközölt. A magyar seregből orosz lett, a német hősnőt pedig magyar lánnyá változtatta. A fordítónak ez a korrekciója kétféle szempontból is érdekes. Egyfelől arról tanúskodik, hogy 1859-ben veszélyes volt még Csehországban nyíltan pozitív értelemben írni a magyarok Bécs-ellenes forradalmi harcáról, másrészt azt mutatja, hogy az 1848–1849-es forradalmi évek nemzetiségi rokonszenve és ellenszenve még mindig fölényben volt a forradalom társadalmi jelentőségének megértésével szemben. A magyar férfi és a német lány együtt szerepeltetését a cseh fordító kétségtelenül elfogadhatatlannak tartotta, ezért inkább megváltoztatta a főhősök nemzetiségét. A másik cseh Jókai-fordítás készítője, Jan Neruda számára a Petőfiről szóló Jókai-írás esetében ez a nemzeti tényező már mellékesnek bizonyult, hiszen csak így választhatta Jókaitól a Petőfiről írt életrajzot, amely a magyar nemzeti mozgalom egyik legradikálisabb képviselőjének leplezetlen ünneplése.⁶⁴

Vörösmarty Szózatától a petőfies hangvételű Honvéden keresztül Jókai Magyar költőjéig a magyar irodalom megismerésében Neruda már Petőfi forradalmi útján halad. Megismerte a magyar forradalom szociális forradalmi programját, és azt Karel Tűmának, Petőfi Sándor első cseh versgyűjteménye szerkesztőjének és fő fordítójának is közvetítette.

Nerudának ezt az úttörő tettet természetesen nem csupán költői zsenialitásával lehet magyarázni, hanem a megváltozott társadalmi és politikai összefüggésekkel is. A Bach-korszakban Csehországban a magyar téma és a szerző pusztá választása is a kormánnyal szembeni ellenzéki gondolkodásmód kifejeződése volt; a kritikai mértékek finomulása csak az 1850–1860-as évek fordulóján következett be, amikor a helyzet változásával adottta váltak a reális feltételek a cseh–magyar kulturális, sőt politikai együttműködés elmélyítéséhez is.

Ebből a szemszögből is kiemelkedőek Neruda érdemei a magyar irodalom megismertetésében, hiszen a korabeli cseh törekvéseket szem előtt tartva figyelt fel a magyar eredményekre. Nerudát nemcsak „a világba való áttörés” iránti vágy vezette el a magyar irodalomhoz, hanem a kor parancsa, hogy irodalmi programját kora politikai törekvéseihez igazítsa. Ugyanakkor Neruda Petőfi, Vörösmarty és Jókai iránti érdeklődése saját művészi és eszmei fejlődését is híven tükrözte; Neruda átvette ezektől a szerzőktől azokat az elemeket, amelyek összhangban voltak saját művészi-eszmei koncepciójával. Főként Petőfi hazafiság-felfogására gondolunk itt, amelynek célja az ember szociális felszabadítása, a nemzet felemelkedése, és az egész emberiség szabad fejlődése. A betyárnak — a társadalom számkivetettjének — a motívumától, aki a szegényeket ért jogtalanságokért áll bosszút, Neruda eljutott Petőfi forradalmi hőiséhez, aki a *szent világszabadságért* harcol. A témaválasztással együtt fokozatosan csiszolódott és tökéletesedett Neruda magyarról fordított műveinek a nyelve és stílusa is. A magyar irodalomról alkotott szemléletére így az eszmei és művészi fokozatosság vált jellemzővé.

Nerudának a magyar irodalomhoz, és főként Petőfi Sándor költészetéhez fűződő viszonya a cseh költő életművében fontos helyet foglal el, egyszersmind elősegítette Petőfi forradalmi üzenetének a hűvebb megismerését nemcsak a cseh radikális demokrata és liberális politikai tábor soraiban, hanem a cseh nép körében is. Petőfi költői műve így jelentősen hozzájárult azokhoz a cseh nemzeti felszabadító és társadalmi törekvésekhez, amelyek a többi európai nemzettel való teljes egyenjogúság elnyerésére irányultak.

VI. A cseh irodalom és tudomány magyar recepciója 1849–1867 között

Az 1849–1867 közötti időszak cseh–magyar kulturális kapcsolataival foglalkozó kutatások eddigi eredményei világosan megmutatják ezeknek a kutatásoknak az egyoldalúságát. E problémakör teljes irodalma csaknem kivétel nélkül a magyar kultúra, főként az irodalom cseh visszhangjára összpontosult. Ha feltesszük a kérdést, miért volt ez így, és miért találkozunk akkora érdeklődéssel a magyar irodalom hatása iránt nálunk, s miért tették fel csak kevesen a kérdést megfordítva, tudniillik hogy milyen volt a cseh irodalom magyarországi hatása, érdekes következtetésekre jutunk, amelyeknek a korabeli cseh és magyar irodalom jelentőségének, helyzetének, színvonalának, egyszersmind az európai irodalmak között elfoglalt helyüknek és a fejlődésükben tapasztalható különbségeknek a megítélése szempontjából is megvan a jelentőségük.

Nézzük először a tényeket! Mindenekelőtt is a cseh irodalomból magyarra fordított művek teljes hiánya érdemel figyelmet. Ez ugyan nem jelenti azt, hogy a magyarok ebben az időben egyáltalán nem ismerték a cseh irodalmat, amint azt a következő fejtegetésből is látni fogjuk, de kétségtelen, hogy nem láttak még benne akkora értékeket, amelyeket érdemesnek tartottak volna nyelvükre lefordítani. A cseh irodalomból az egyetlen jelentős magyar fordítás a *Rukopis královédvorský* (*Királyudvari Kézirat*) átültetése Riedl Szendétől, amely Prágában jelent meg 1856-ban, Hanka kiadásában.¹ Riedl Szendét — amint arról munkája előszavában ő maga írt — a Kézirat ősi jellege és érdekes tartalma ragadta meg, valamint az a körülmény, hogy ezt a művet már csaknem valamennyi európai nyelvre lefordították. Az előszóban Riedl szólt a fordításnak a cseh és a magyar nyelv közötti nagy különbségből adódó nehézségeiről is. Hanka tanácsára igyekezett híven megőrizni az eredeti szöveg szellemét és kifejezőmódját.

A fordítás meglehetősen egyenetlen: néhány epikus költemény (például az *Oldřich és Boleslav*, *Ludiše és Libor*, *Zbyhoň*) nehézkesnek tűnik, viszont egészen jól sikerült Riedlnek visszaadnia a *Beneš Hermanóv* izgatott ritmusát és a *Jaroslav* című költemény epikus fenségét. A fordítás különösen ott hat jól, ahol a magyar tömörség jól illeszkedik az

eredetihez, mint például a *Pod Vyšehradem* (*Vyšehrad alatt*) vagy a *Čestmír és Vlaslav* című költeményben. A lírai versek közül a népdalutánszavakat (*Žežulice-Kakukk, Opustená - Az elhagyott lány*) sikerült Riedlnek a legjobban átültetnie.

Habár ma már Riedl fordítása néhány vers kivételével archaikusnak tűnik, a maga idejében elismerést érdemelt, mivel az első hidak egyikét jelentette a cseh és a magyar irodalom között.

A következő, 1858-as Riedl fordítás (*Szózat Igor hadjáratáról*) sem kevésbé jelentős. Ez az orosz irodalom egyik legrégibb és legjelentősebb emlékével ismerteti meg a magyar olvasókat.² Cseh fordítását Josef Jungmann már 1810-ben elkészítette.³ Riedl állandóan tökéletesítette ismereteit a szláv irodalmak köréből, s miután elhagyta Prágát, írt még egy terjedelmes tanulmányt a szláv irodalmakról 1862-ben a pesti *Kritikai Lapok*ba.⁴ Ezen kívül a magyar folyóiratokban rövidebb munkái is megjelentek Puskinról, Mickiewiczről, Slowackyról és a régi orosz történeti mondákról.

Riedl prágai működésének a legjelentősebb fejezetét azonban az 1860-ban kiadott *Irodalmi Lapok* jelenti. Ez volt az első Csehországban megjelenő magyar folyóirat. Feladata, a közönséghez intézett beköszöntő szerint, a magyar olvasók tájékoztatása volt a külföld kulturális életéről és a külföldi irodalmakról. A maga idejében tulajdonképpen ez volt az egyetlen külföldön megjelenő magyar lap. Irányultságával kortársának, a hegeliánus filozófus és a folklorista Erdélyi Jánosnak egy későbbi kísérletét előzte meg, aki 1868-ban adta ki *Egyetemes irodalomtörténet* című művét, amelyben Riedl hegeliánus felfogásából kiindulva magyarázta a világirodalom, a nemzeti irodalmak és az összehasonlító irodalomtörténet fogalmát.⁵ Ennek alapjait Riedl Szende már az *Irodalmi Lapok*ban lerakta összehasonlító felfogásával, mégpedig évekkel az első magyar összehasonlító irodalomtörténeti folyóirat, az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (Kolozsvár, 1877–1888) megjelenése előtt. Ez utóbbi világviszonylatban is az első ilyen jellegű kísérletek közé tartozott, s létrehozásával Meltzl Hugó a goethei módon értelmezett világ-irodalomnak tett szolgálatot.⁶

Riedl harcias, szabadelvű tartalommal akarta megtölteni folyóiratát, itt akarta elmondani — a prágai cenzor figyelmét elkerülve — azt, amit Magyarországon nem lehetett hangosan kimondani. Két száma jelent meg a lapnak 1860 elején, Schaiba Ignác Adolf költségén. Riedl ezekben egy sor nagyszerű irodalomelméleti cikket közölt; tanulmányokat a ko-

rabeli cseh irodalomról, a Palacký által írt *Csehország történetéről*, Hegel filozófiájáról, Victor Hugo *A századok legendája* című művéről stb.

Riedlnek eddig főleg a nyelvtudomány terén elért érdemeit értékelték. Irodalomkritikai tevékenysége azonban legalább olyan fontos. Jó érzéke volt az irodalmi kérdések összehasonlító elemzésére és a szociolingvisztikai segédkritériumok alkalmazására az irodalmi művek értékelésekor. Kritikai felkészültségéhez gazdag tudományos műveltség és a tudomány számos területének alapos ismerete társult.

Riedl az *Irodalmi Lapok* 2. számában terjedelmes cikket közölt a cseh irodalom fejlődéséről az 1850-es évtizedben.⁷ Abból az elméletből indult ki, amely szerint az egyes szláv népek irodalmainak fejlődésében összefüggés tapasztalható, jóllehet egyéni sajátosságaiikkal különböztek egymástól. A cseheknél — Riedl szerint — már a húszas évektől kifejezetten érvényesült a tudományos munka iránti hajlam. Riedl ezért a cseh irodalmat az „egyetemes” szláv irodalom fejének, míg a szerb irodalmat — közvetlen népköltészeti gazdagságáért — a szívének nevezte. A lengyel irodalmat a szláv irodalmak „ecce homo”-jának hívta, mégpedig a harcoló haza iránti forró érzelmi kapcsolataért, valamint nehéz létfeltételeiért és sorsáért. Az orosz irodalmat pedig nagy óceánhoz hasonlította, amely a többi szláv forrásból táplálkozik. Riedl a szláv irodalmak felosztásánál Kollárnak a négy szláv törzsről alkotott koncepciójából indult ki, és Kollárnak a szlávok jobb jövőjéről megfogalmazott gondolatát is hangsúlyozta, noha kételkedett abban, hogy a nyelvi és a törzsi rokonság erősebben köthet össze, mint a közös történelmi fejlődés, a hasonló anyagi és szellemi érdekek. Ez a bizalmatlanság a szláv kölcsönösség iránt, amelyet többnyire a reakciós pánszlávizmussal azonosítottak, akkoriban a magyar közélet haladó, a csehekkel szimpatizáló képviselőire is jellemző volt, és világosan kitűnik Pulszky és Thun, valamint Lukács és Vocel régebbi vitáiból is.⁸ Cikkében Riedl emlékeztetett a cseh irodalomnak a nemzeti újjászületés korában végbement hatalmas fellendülésére és nemzeti jellegére, amit 1848 után az a törekvés váltott fel, hogy a világirodalmat alaposabban megismerjék, és azok felé az életből vett témák felé fordultak, amelyek minden nép számára közösek. Helyesen vette észre Riedl a fiatal generációnak a régi hazafiasság terméketlensége fölött érzett kiábrándultságát és a „kor fölött érzett keserűség”-ét, tehát az abszolutizmussal szembeni ellenszegülést, ami éppen a szélesebb társadalmi problémák iránti vonzalomban nyilvánult meg. A fiatalok mellett szállt síkra a konzervatívokkal szemben, akik nemzeti-

etlenséggel vádolják őket. Azt írta, hogy Puskin és Lermontov, Byron és Shelley, Lenau és Heine hatása csak hasznukra vált a fiatal cseh fróknak, hiszen általuk megismerték a kor demokratikus eszméit, és azokat összekötötték hazafiságukkal. Becsülte 1855-ös úttörő kezdeményezésüket (a Lada–Niola almanach kiadását), amellyel megtörték az abszolutizmus első éveinek nyomasztó csendjét. Riedl szerint ekkor az egyetlen értékes mű Erben *Kytice* (Csokor) című kötete volt (1853). E generáció legjelentősebb alkotásának Gustav Pfléger-Marovský *Pan Vyšinský* (Vyšinský úr) című verses regényét tartotta, amely 1858–1859-ben jelent meg. Vyšinský alakja Riedl számára a cseh Don Juant testesíti meg, aki sokkal kedvesebb, mint Byron hőse. Itt Riedl véleménye persze erősen túlzó volt. Sokkal közelebb állt az igazsághoz, amikor Háleket és Nerudát magasra értékelte. Háleket elsősorban nagy lírai tehetségnek tartotta, Nerudának pedig inkább a prózában jósolt nagy jövőt, és elismeréssel szólt drámai próbálkozásairól is. Megemlítette Heydukot, Barákot, Jahnt és másokat is, akiknek a tehetsége szerinte reményekre adott okot, hogy „ha a nyomasztó belső körülmények jobbra fordulnak, fognak még a cseh dalok Csehországban gyakrabban és vonzóbban zengetni, mint azelőtt”.

Riedl a német filozófián, főleg Hegelen és Feuerbachon nevelkedett. Irodalomkritikai cikkeiben a realista irodalom következetes harcosa volt, azért szállt síkra, hogy az irodalom híven tükrözze a „népszellemet” (Riedl kifejezése) és a haladást, a népek közötti egyetértést szolgálja. Riedl Szende nemcsak lelkes, de tehetséges és sokoldalúan művelt tudós volt. Elég, ha találomra megnézzük prágai egyetemi előadásainak a címeit, például 1858-ból.⁹ Riedl akkor magyar nyelvtant és irodalmat, román nyelvtant, az urál-altaji nyelvek összehasonlító nyelvтанát, magyar mitológiát és a finnugor nyelvtudomány alapjait tanította. Riedl, Hegelnek a történelmi fejlődésben *világszellem* létezését feltételező koncepciójával ellentétben, abban a történelmi fejlődésben hitt, amelynek feltétele a *népszellem* alakulása. Vagyis azt az elvet vallotta, hogy a nép a történelem alkotója. A Hegel-féle *világszellem* elvont fogalom, míg a *népszellem* Riedlnél konkrétan a népet jelentette. Ez a génuszról alkotott felfogásában is megnyilvánul: „Így a lángész is ugyanazon népszellemben gyökerezik, amelyet magával tovább ragad, s csak azon alapot lángútja fel, amelyen maga meggyulladt.”¹⁰ Ilyen költőien és lángolóan látta Riedl a génusz összekapcsolódását saját népével; a népszellemet látta minden nagy emberben, minden igaz gondolatban, amely a nép érdekeiért harcol.

Cikkei tele vannak az ember mértéktelen alkotó erejébe és az emberi tudás hatalmas erkölcsi értékébe vetett hittel. „A tudományosság csak azon nemzetek birtoka, melyek nem csak anyagilag, hanem erkölcsileg is uralkodnak a világon, mert a tudás — hatalom!”¹¹ — írta Riedl az Irodalmi Lapok első számában. Figyelemre méltóan határozta meg az írók feladatát: „Az író ezen tekintetben csak képviselője a népnek, ő nem áll a nemzetén kívül, hanem éppen annak középpontjában, úgy hogy annak szellemét, nézeteit, reményeit s vágyait önmagában központosítja, s megfelelő módon kifejezi. Az író az egész nemzetnek szava.”¹² Ezért tartotta Petőfit és Vörösmartyt a legnagyobb magyar költőknek, a jobb nemzeti lét leglángolóbb harcosainak. S ezért tekintette Victor Hugót az európai írók közt az elsőnek.

Riedl Szende, a tehetséges tudós és a cseh–magyar kulturális együttműködés híve 1854-ben Grillparzer ajánlatára került Prágába, az éppen akkor létesített magyar tanszékre. Besztercebányáról származott, és amikor Prágába érkezett, 23 éves volt. Hat évig élt Prágában, és ez alatt az aránylag rövid idő alatt jókora munkát végzett a csehek és a magyarok baráti közeledésének az érdekében.¹³ Az egyetemi nyelvtanfolyamokon fordítók egész sora került ki a keze alól, akik azután az ötvenes és hatvanas években fordításokat közöltek a *Lumír*, a *Časopis českého musea* lapjain és más folyóiratokban a magyar irodalom jeles alkotóitól: Petőfitől, Kisfaludytól, Garaytól, Eötvöstől és másoktól. Prágai tartózkodása alatt Riedl kiadott két magyar nyelvtankönyvet és két magyar irodalmi antológiát.¹⁴ Ez utóbbiakban a legjelentősebb költők és prózaírók — Vörösmarty, Eötvös, Kisfaludy, Tompa, Toldy és Kölcsey — munkáiból közölt szemelvényeket. Innen merített Riedl tanítványa, Adolf Müller is, amikor 1858-ban Vachott-, Kisfaludy-, Eötvös- és Petőfi-versek fordításait közölte a *Časopis českého musea* ötmű lapban.¹⁵ Riedl olvasókönyvei közül különösen az *Album az ifjuság számára* keltett visszhangot, például Vachott Imre is felfigyelt rá.¹⁶

Riedl állandó munkatársa volt Hanus lapjának, a *Kritische Blätter* címmel Prágában 1857 októberétől 1858 szeptemberéig megjelenő folyóiratnak is, amelybe főleg a magyar nyelvészeti munkákról írt recenziókat. A magyar irodalom német fordításait szintén figyelemmel kísérte, és ő volt szerzője a *Die Philosophie in Ungarn*¹⁷ címen a magyar filozófiáról megjelent alapos tanulmánynak. Ebben a magyar filozófia fejlődésének tömör vázlatát adva bemutatta Apáczai Csere Jánost, a legnagyobb magyar pedagógust, a magyar logika alapítóját — akire nagy hatással volt

a cseh Komenský — Balogh Pétert, aki František Palacký pozsonyi munkaadójának, Zerdahelyi Ninának a rokona, a felvilágosodás korának jelentős magyar gondolkodója, valamint a magyar nemesi ellenzék képviselője volt az 1790-es években, s aki közvetlenül Voltaire-rel levelezett. Portrét festett továbbá Hetényi Jánosról, a reformkor kiváló magyar közgazdászáról, továbbá a lelkes hegelianus kritikus Szontágh Pálról, akit Riedl — mivel maga is hegelianus volt — a legmagasabbra helyezett.

Helyesen hangsúlyozta a magyar filozófia gyakorlati jellegét, összekapcsolódását a modern európai törekvésekkel anélkül, hogy elhallgatva volna, sok tekintetben elmarad a szépirodalom színvonalától. A németországi magyar irodalomról szóló cikkében¹⁸ elsőként írt a Kertbeny által készített német fordításokról, s ugyanott elismerően méltatta Jókai és Eötvös jelentőségét a magyar regény fejlődése szempontjából. Műveiknek a pesti Emich kiadó által megjelentetett német fordításaival kapcsolatban azt írta: „Ezek a regények a magyar irodalom legjobbjai közé tartoznak, és biztosan nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy minden jelenkori irodalom megtiszteltetésnek tarthatná, ha ezekkel gyarapodna.”¹⁹

Szép Riedlnek a magyar akadémiáról írott cikke is,²⁰ amely dióhéjban foglalkozik a magyarországi tudományos társaság létrehozására irányuló kísérletekkel, kezdve Csetes Sodalitas Danubianájával, Bod Péter és Bessenyei György törekvésein át, egészen az akadémia tényleges megalapításáig 1830-ban. Részletesen leírja az akadémia szervezetét és tevékenységét. Széchenyi István alapítói érdemein kívül főleg Toldy Ferenc személyét emeli ki, aki egészen 1861-ig minden akadémiai tevékenység lelke volt. Az ötvenes és hatvanas években maga Toldy is törekedett arra, hogy Béda Dudík, Václav Hanka és mások révén együttműködés alakuljon ki a cseh tudományos körökkel.²¹ Úgy tűnik, megnyerték ennek a célnak a szlovák Martin Hattalát is, akire kedvezően hatott Riedl összehasonlító felfogásmódja, amelyet akkor Magyarországon a nyelvtudományban Hunfalvy Pál, az úgynevezett „finnisták” vezetője vallott. A „finnisták”-nak és ellenzőiknek, akik a magyar nyelv török nyelvekkel való rokonságának hívei voltak, Riedl egy cikket szentelt 1857 novemberében a *Kritische Blätter* hasábjain.²²

Riedl előadói tevékenysége igen sokrétű volt. Jegyzeteiből szintén alapos áttekintést nyerünk a korabeli magyar kulturális életéről. Feljegyezte a *Bánk bán* bemutatását Halléban és a magyar nyelvész, Reguly Antal oroszországi útját. Előfordul ezekben a jegyzetekben a száműzött

magyar költő, Sárosi Gyula neve is, akit 1860-ban České Budějovicébe internáltak *Krinolin-vers* című allegorikus költeménye miatt, amelyet az osztrákok solferinói vereségének az ünneplésére írt.²³

Témánk szempontjából Riedlnek a cseh irodalomhoz fűződő szoros kapcsolata a legfontosabb: barátsága Václav Hankával, František Ladislav Riegerrel és Jan Nerudával, tanári működése a prágai egyetem Thun Leó gróf által 1854-ben létesített magyar tanszékén, ahol egy sor reményteljes fordítót nevelt. Riedl haladó szelleme, a cseh–magyar együttműködésre irányuló törekvései nem tetszettek a bécsi hatóságoknak, ezért Riedlt 1860-ban megfosztották prágai helyétől. Pestre ment, ahol harmincnégy éves korában az ottani egyetemen német nyelvet és irodalmat oktatott. Negyvenkét évesen 1873 őszén Pesten halt meg.

Nem Riedl volt azonban az egyetlen, aki tájékoztatta a magyar közönséget a cseh irodalomról. A fordítások hiányának ellenére a magyarok folyóirataikból szerezhettek bizonyos ismereteket a cseh irodalomról. Igaz, mindössze néhány különböző színvonalú, irányultságú és tájékozottsági fokú, elszórtan megjelent cikkről van szó. Ennek ellenére az a magyar olvasó, akit az irodalom problémái mélyebben érdekeltek, ezek alapján kialakíthatott egyfajta felületes képet. A korabeli magyar sajtóban a cseh irodalommal foglalkozó összefoglaló írások közül Toldy Ferencnek az *Új Magyar Múzeum* című folyóirat 1858. évfolyamában közölt tanulmánya a legértékesebb.²⁴ Toldy cikkén meglátszik szerzőjének széles irodalmi látóköre. Az a képessége, amellyel ki tudja emelni a lényeges dolgokat. Írásaiból is kiérződik a cseh néphez fűződő baráti viszonya, amelyet az 1848–1849-es forradalmi évek sorsdöntő ellentétei sem szakítottak szét. „*Cseh sympathiáimat keserű tapasztalások sem bírták teljesen kiábrándítani. Nem tudtam hibáiban, sőt elsüllyedésében sem teljesen elfordulni attól, kit balsors ért. És a cseh történelem oly tragikai vonásokat mutat fel, mint kevés más. Láttam e veszendő fajt, az egykori s fényes nemzeti lét romjai között, egy idegen elem közepett arisztokráciájának elkorcsosult maradványaival, minek szellemi s anyagi súlyát — mire hivatva volna — mennyiséggel sem pótlá némileg az elsüllyedt nép, és süveget emeltem e kevés számú férfiak előtt, kiknek neve idáig, a szomszédig, sem bírt elzendülni, de kik hősök valának lemondásban és hűségben, és bölcsék hitőkben s munkálkodásokban. Előttök feltárult a jövő, a napsugárokat, mik alig töredezték át az elborult láthatáron, meleg szívökbe hagyta csillámlani.*”²⁵

A „magyar irodalomtörténetírás atyjának” ezek a szavai híven tanúsítják csehekhez fűződő viszonyát, amelyet sem a cseh liberálisok 1848–1849-es magatartását jellemző ellenforradalmi és magyarelles lojalitás, sem a cseh elővigyázatosság, önzés nem zavart meg. Pedig mindezeket a hibákat még a csehekkel rokonszenvező magyar írók és politikusok is mindig igen nagyon sérelmezték. Toldy éles szemmel értékelte a cseh újjászületés mérhetetlen jelentőségét a cseh nemzet további sorsa szempontjából abban az időben, amikor a német, s példájuk nyomán a nyugat-európai publicisták már keresztet vetettek rá, amikor úgy tűnt, hogy a cseh kultúra már végérvényesen a megsemmisüléshez közeledik. Kétségtelen, hogy Toldynak ez a felismerése tette lehetővé személyes kapcsolatait Palackýval, Kollárral és Hankával. Különösen az utóbbihoz fűzte szívélyes barátság; Toldy az ócseh kéziratok felfedezőjét látta Hankában, ő maga végtelenül nagyra becsülte ezt a cseh irodalmi emléket. Ő hívta fel rá először a magyarok figyelmét, amint ezt szóban forgó írásában is megemlíti.

Toldy azonban nem csupán a reformkori cseh kultúrával való személyes találkozásaiából merített, cikkében a korábbi cseh irodalmi életéről is tájékozottan írt. A cseh sajtó szakavatott áttekintésének leginkább a *Kritische Blätter* forrása;²⁶ jól tájékozott volt az idegen irodalmak cseh fordításairól, említést tesz a cseh Kraszewski-, Lermontov-, Andersen-, Auerbach-, Bulgarin- stb. fordításokról, de az eredeti cseh művekről is. Írt a Cseh Regénytárról (*Bibliotheka českých původních románů*), amely 1856-tól jelent meg. Szerzői közül különösen Božena Němcovát és a *Babička* (Nagyanyó), valamint a *Vzámku a v podzámčí* (A várban s a vár alatt) című műveit emeli ki. Megemlíti Josef Kajetán Tyl és Karel Hynek Mácha írásait. Utóbbinál főként a *Máj* (Május) című költemény nagy szellemi hatását. Ez különösen azért értékes felfedezés, hiszen a *Máj* otthon is csak akkortájt kezdett sikert aratni. Toldy tudott a fiatal írónemzedék törekvéseiről is, amelyek Frič *Lada Niola* című almanachjával jelentkeztek. Értékelte Frič műfordítói tevékenységét és Sabina irodalomtörténeti munkásságát, bár sokkal részletesebben írt Jan Provoslav Koubek és Ferdinand Míkovec műveiről. Hálek és Neruda munkásságát természetesen még nem ismerhette. Nagy hangsúlyt fektetett Toldy a cseh tudományos irodalomra, elsősorban a történelmi munkákra. Palacký *A cseh nemzet története* című művén kívül Antonín Gindely *Böhmen und Mähren in Zeitalter der Reformation* (Prag 1857–58) című munkáját és *Geschichte der böhmischen Brüder*, (Prag 1856–58) című

írásának akkor megjelent első részét emelte ki. Külön figyelmet szentelt a ma csaknem elfeledett Jan Vaclíknak. Részletesen felsorolta délszláv témájú történeti munkáit, különösen a *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe* (Leipzig 1858) című francia értekezésre hívta fel a figyelmet, amelyhez Vaclík akkor gyűjtötte az anyagot, amikor Danilo Petrović Njegos montenegrói fejedelem udvarában tartózkodott.

Elismeréssel szólt Toldy a jelentős külföldi történeti művek cseh fordításairól is; Mignet A francia forradalom története című művét Jakub Malý fordította, Guizot Az európai művelődés története (a római birodalom bukásától a francia forradalomig) című munkáját Jan Palacký, Lamartine A girondisták története című nyolckötetes művét Václav Vojáček és Irving Mohamed életéről szóló könyvét František Ladislav Rieger ültette át cseh nyelvre. Dicsérrettel nyugtázta az eredeti népszerűsítő tudományos munkákat: Arnoldnak a husziták történetéről, Sabinának Napoleonról és Žaludnak a spanyol inkvizíció történetéről szóló könyveit. A cseh nyelvtudományban Josef Franta Šumavský *Wörterbuch der slavischen Sprache in den sechs Hauptdialekten* című munkáját tartotta a legjelentősebbnek a korabeli művek közül.

Toldy áttekintése a cseh irodalomról elsősorban tájékoztató jellegű volt: rendkívül világos, kritériumai és megállapításai találóak. Figyelemre méltónak tarthatjuk Tyl és Mácha pozitív s a magyar szakirodalomban úttörő jelentőségű értékelését, valamint rendkívüli ismereteit a cseh történetírás területéről. A cseh historiográfiának egyébiránt már a forradalom előtt is jó híre volt Magyarországon, mégpedig nemcsak František Palacký — szakemberek körében általánosan ismert — műve alapján, hanem a cseh felvilágosodás történetírásának (Dobner, Pubička, Pelcl) és Balbín nagyra értékelt műveinek köszönhetően. Toldy forrásait elsősorban a prágai német folyóiratok a *Kritische Blätter*, az *Erinnerungen* stb. jelentette, de néhány cseh könyv német fordítása is a kezébe került. Erről említést is tesz, például a *Nagyanyó* első német fordítása kapcsán. A *Nagyanyó* rövidített változatának ezt a fordítását Božena Němcová közvetlen segítségével Jan Ohéral készítette, és közölte az *Erinnerungen* című folyóiratban,²⁷ amelyet 1856-tól 1858 júniusáig szerkesztett. Ohéral fordítását később csaknem elfelejtették, és a *Nagyanyó* első német fordításaként Antonín Smitala 1885-ös átültetését szokták említeni. Ohéral a *Nagyanyó* első német szemelvényeihez jegyzeteket is írt, ahol megemlíti, hogy ő a fordítás szerzője. Minden bizonnyal ennek

a jegyzetnek a felületes olvasása okozta, hogy Toldy a fordítást Kounic grófnőnek tulajdonította, akiről a jegyzet csupán azt állítja, hogy Božena Němcová neki dedikálta a Nagyanyt.

A cseh irodalmi törekvések magyar recepciójában Petőfi szlovák barátjának és Kossuth munkatársának, Szeberényi Lajosnak a Maticе českáról szóló cikke is említésre méltó a *Pesti Napló* 1855. április 27-i számából.²⁸ A magyar olvasók részletes képet kaptak belőle a Maticе česká (1831-ben alapították) fejlődéséről és feladatairól. Szeberényi részletesen írt a Maticе kiadói tevékenységéről, az Ócseh és Újcseh Bibliotéka, illetve a Tudományos Kiskönyvtár című sorozatokról, valamint a legjelentősebb könyvekről. Így például megemlítette Jungmann cseh–német szótárát és Šafařík *Slovanské starožitnosti* (Szláv régiségek) című munkáját, Shakespeare műveinek a Maticе által előkészített cseh kiadását. Szeberényi fejtegetéséből látszik a nyelv és irodalom régebbi felfogása, amely a nyelvben és az irodalomban látta a nemzet létének legbiztosabb alapját. A magyar forradalom híveként ismert szerzőre minden bizonnyal a Bach-korszak sötét légköre is hatással volt, hiszen akkortájt az irodalom jelentette a nemzeti ellenállás egyetlen lehetőségét. Ez és talán Szeberényi szlovák származása volt a forrása a Maticе česká kulturális tevékenysége iránti csodálatnak is. Írása végén azt kívánta, hogy legyen hasonló intézmény Magyarországon is.

Szeberényi 1848–1849-ben a magyar–szlovák forradalmi együttműködés lelkes harcosa volt, és eddig nem eléggé értékelt érdemei vannak a cseh irodalom alaposabb magyarországi népszerűsítése terén. Nemcsak a Maticе českáról írott cikkére gondolunk, hanem morva népdalfordításaira is,²⁹ amelyeket *Tót népdalok* címmel — szlovák népdalok magyar fordításai mellett — Lehoczky Tivadarral és Törs Kálmánnal együtt 1866-ban Pesten kiadott gyűjteményében adott közre.³⁰ Ezen kívül fontos a Királyudvari Kézirat 1874-es magyar fordítása,³¹ amely ugyanolyan értékes és jelentős, mint Riedlé, sőt azt is felülmúlja, mert különösen jól vissza tudta adni a népköltészet sajátos varázsát, amellyel Václav Hanka, a szláv népköltészet kiváló ismerője, az „ócseh” költemények szerzője átítatta. Már Szeberényi előtt fordított cseh népmeséket Kazinczy Gábor, a szláv nyelvek ismert fordítója,³² akinek a haláláról 1864. április 26-án a *Moravská orlice* is beszámolt.

További összefoglaló tanulmányok a cseh irodalomról ezután csak az 1860-as években készültek, melyeknek szerzői Medve Imre és Rádl Ödön. Ezekből a cikkekből hiányzott Toldy és Szeberényi baráti és

tárgyilagos hangja, tájékozottsága és szakértelme, viszont néhány olyan új tényre hívták fel a figyelmet, amelyekről Toldy és Szeberényi nem vett tudomást. Medve Imrét jobban ismerték irodalmi álnevén (Tatár Péter), aki ponyvaművek szerzőjeként és kiadójaként „vált híressé”, ugyanakkor egy sor különböző kulturális és politikai publicisztikai munkát is írt. Cikkének, amely tulajdonképpen a *Stimmen der Zeit* című német nyelvű tanulmányának az adaptációja, erősen lenéző, a cseheket lebecsülő német akcentusa van.³³ Maga a szerkesztőség is szükségesnek tartotta, hogy megjegyzést fűzzön hozzá. Eszerint a cikk a cseh nemzeti mozgalom megítélésekor német páriszempontból indult ki, ezért nem elég tárgyilagos, de egészében véve szakavatott és hasznos közleményről van szó. A cikk egy hanyatló, pusztulásra ítélt nemzet irodalmának mutatja be a cseh irodalmat. Medve a drámaírók közül Tylt és Klicperát említi. Műveikről nem volt túl jó véleménye (Klicpera állítólag hiába törekedett arra, hogy cseh Kotzebue legyen). Néhány további nevet — Macháček, Turinský, Frič, J. J. Kollár és Míkovec — is felsorolt. Többre értékelte a költészetet és a prózát. Eredeti lírai tehetségének tartotta Háleket, a prózaírók közül pedig Gustav Pfléger-Moravskýt és Pan Vyšinský (Vyšinský úr) című verses regényét emelte ki. A lírikusok közül Jahnt, Heydukot, Barákot és Nerudát értékelte nagyra, a prózaírók közül Němcovának, Pravdának és Sabinának tulajdonította a legnagyobb népszerűséget. Němcovánál különösen a *Nagyanyóra*, a cseh népi erkölcsöknek és szokásoknak hű és elfogulatlan leírására hívta fel a figyelmet. Megvetéssel szólt a cseh műfordítások helyzetéről, és ugyanúgy, mint Toldy, a történeti művek fordításait emelte ki, például Macaulay Anglia történetének Václav Zelený, Guizot Az európai művelődés történetének Jan Palacký, Lamartine A girondisták történetének Václav Vojáček általi fordítását. A szépirodalomból Bendl Puskin-fordítására és Tasso Megszabadított Jeruzsálemének Žák általi átültetésére hívta fel a figyelmet. A cseh tudományos életből is idézett néhány nevet, Šafaříkot, Hankát, Franta Šumavskýt, Jirečeket, Hanušt, Vocelt, Purkynět, Palackýt, Tomeket, Rybičkát, Šemberát, Gindelyt stb. Gúnyosan szólt Kollár Szláv Ó-Itália című művéről. Jan Palacký *Böhmische Skizzen von einem Landeskunde* című írásának állítólagos német- és zsidóellenes tendenciáját is elítélte. Egészében véve Medve cikke valóban jó tájékozottságról tanúskodott a cseh irodalom korabeli helyzetét illetően, és nacionalista, csehellenes beállítottsága ellenére Toldy és Szeberényi tanulmányaihoz

képest több irányban is kibővíttette a magyar olvasók cseh irodalomról szerzett ismereteit.

Még inkább csehellenes beállítottságú, ugyanakkor kevésbé jól tájékozott a fiatal író és publicista, Rádl Ödön (1848–1916) cikke, amely 1867-ben jelent meg a *Fővárosi Lapokban*.³⁴ Ebben már megnyilvánul az osztrák–magyar kiegyezés hatására kiéleződött cseh–magyar ellentét. Rádl, aki cikkében az új cseh költészettel foglalkozott, elítélte a cseh nemzeti törekvéseket, bennük csak a ruszsofil orientációjú pánszlávizmust látta meg. „Íme, szabadok akarnak lenni, s Mekkájukat Moszkvában keresik, a kancsuka-világ ósvárosában” — írta a csehekről a cárizmus iránti rokonszenvükre célozva. Minden szociális vagy világnézeti megkülönböztetés nélkül hadakozott „muszkás” terveik és szláv beállítottságú hazafiságuk ellen, aminek állítólag nem lehet örülni, „bár a nemzeti szellem ébredése mindenhol örömdetes”. Magának a cseh költészetnek a bemutatása is itt a legkevésbé tájékozott a felsorolt tanulmányok közül. Rádl az új cseh költők közül J. V. Frič mellett a másodrangú és ma már majdnem elfeledett Jaroslav Kamenickýt és František Šírt tartotta a legjelentősebbeknek. Főként Kamenickýben látott igazi költőt, és egyik versét egyenesen Longfellow és Arany műveihez hasonlította. Háleket és Nerudát meg sem említette. A cikkben egy sor tárgyi tévedés is van, így például a *Kde domov můj* (Hol a hazám) kezdetű cseh nemzeti himnusz szerzőjeként František Ladislav Čelakovskýt nevezte meg.

Ezeket a cseh irodalomról szóló összefoglaló értekezéseken kívül egyes könyveknek vagy személyeknek szentelt cikkek egész sorát találjuk a magyar sajtóban. Ezek a tanulmányok csaknem kivétel nélkül cseh tudósokkal és a tudományos irodalommal foglalkoznak. Külön fejezetet alkot a viszonylag terjedelmes evangélikus irodalom, amely a cseh és a magyar protestánsok korábbi kapcsolatainak gazdag hagyományára támaszkodott.

A cseh tudósok közül Frantisek Palackýnak volt a magyaroknál a legnagyobb híre,³⁵ aki már 1848 előtt kapcsolatba került jelentős magyar írókkal és politikusokkal, Vörösmarty Mihállyal, Teleki Józseffel, Majláth Jánossal stb. Még 1848–1849 eseményei sem mérsékeltek a művei iránti magyar érdeklődést, amikor pedig Palacký a barikád másik oldalán állt. Éppen ellenkezőleg, Palacký politikai népszerűsége, különösen a Monarchia föderatív átrendezésére vonatkozó javaslataival kapcsolatban, ösztönzőleg hatott a történelmi munkássága iránti érdeklődésre. A magyar közvélemény a szlávok egyik vezetőjét látta Palackýban, sőt

sokan a pánszlávizmus atyjának tartották. Palackýnak Ausztria föderalizációjára vonatkozó politikai nézeteiről különösen a forradalom után és az 1860-as évek közepén írtak, tehát abban az időben, amikor előtérbe került az állam újjászervezésének szükségessége. Mind a német, mind a magyar kormánylapok, (például a *Bécsi Híradó*) nagy figyelmet szenteltek neki, s főleg a hatvanas évek közepén fújtak riadót, amikor rövid időre felmerült a cseh föderalisták és a dualizmus magyar hívei közötti megegyezés lehetősége.³⁶

Lankadatlan érdeklődés tárgya volt 1849 után Palacký nagy történelmi műve is. Nagyszerű cikket szentelt neki a Bach-korszak egyik legbefolyásosabb lapja, a *Pesti Napló*: Csengery Antal, a centralisták csoportjának politikus és publicista tagja írt róla. A centralisták már a reformkorban a polgári politika legkövetkezetesebb képviselői voltak Magyarországon. Csengeryn kívül jelentős írók mint Eötvös József és Kemény Zsigmond, a történész Szalay László, a közgazdász Trefort Ágoston és az utópista szocializmus gondolatainak egyik első magyarországi szakértője, az író és publicista Lukács Mór is közéjük tartozott.³⁷ A magyar politikában az európai liberalizmust képviselték, liberalizmusuk azonban sok tekintetben eltért a nyugati politikusok liberalizmusától, amelyre oly gyakran hivatkoztak. A nyugat-európai liberalizmus az ipari burzsoázia ideológiája volt, a magyar centralisták viszont az értelmiségnek tulajdonítottak döntő szerepet a társadalomban, és egy értelmiség által vezetett „megjavított polgári rend”-ről álmodtak. Csengery főleg történelmi művek népszerűsítésével tűnt ki; a magyar nyilvánosság előtt a Lamartine képviselte romantikus történetírást ellen harcolt, és Macaulay szellemében a „társadalom természetes haladásában” hitt. 1857-ben létrehozta a *Budapesti Szemle* című folyóiratot, amelyben a *Revue des Deux Mondes* mintájára a szépirodalom mellett a tudomány legújabb eredményeinek népszerűsítésére törekedett.

A *Revue des Deux Mondes* anyagának alapján állította össze Csengery Palackýról szóló tanulmányát is.³⁸ „Csehország történetének nem egy lapja van érintkezésben hazánk történeteivel. Sokszor folyt be e két nemzet egymás sorsára, olykor eldöntőleg...” — írta Csengery cikke bevezető soraiban. Rendkívüli szakértelemmel szólt a nemzeti újjászülés cseh irodalmának és társadalmának fejlődéséről, majd Palacký életrajzának leírásával folytatta írását. Csak ezután tért rá Palacký Csehország történetét összefoglaló munkájára. Részletesen bemutatja a mű tartalmát, kiemeli a cseh történelem jelentős pontjait: Samo birodalmát,

a Premyslek uralmának kezdeteit, Cirill és Metód korát, II. Přemysl Ottokár és IV. Károly uralkodását és végül a huszitizmust. A huszitizmussal szemben volt Csengerynek a legtöbb fenntartása. Nem értette meg nemzeti és társadalmi jelentőségét, s azt állította, hogy a huszitizmussal kezdődött el Csehország hanyatlása. Szerinte a huszitizmus levetése után keletkezett a magyar nyelvben máig is használt „csehül — vagyis nagyon rosszul — állunk” szólás.³⁹ Tanulmányát nagy körültekintéssel írta meg; felhívta a figyelmet arra, hogy Palacký mely kérdésekben tért el a világ történetírásában uralkodó nézetektől (pl. IV. Károly pozitív értékelésében, akit a német és francia történetírók többnyire nagyon negatívan állítottak be olyan uralkodóként, aki Csehország dicsőségéért feláldozta Németországot). Csengery képes volt arra, hogy a legfontosabb jelenségekre összpontosítsa figyelmét, és találóan értékelte Palacký cseh forrásait (Kosmast, Dalimil stb.). Megemlíti, hogy Palacký bőszesen merített idegen forrásokból is, akik közül az első helyen az olasz Marignolát és Aeneas Sylviust emeli ki. Palacký alapján átfogó képet ad a népvándorlás-korabeli szlávokról, és részletesen szól a legrégebbi cseh történeti mondákról is (Krok és leányai, Libuse, Stadici Přemysl stb.). Különös figyelmet érdemel, milyen nagyra értékelte Csengery Cirill és Metód misszióját mint a szláv művelődés kezdetét. Ezután természetesen említést tesz Palackýnak arról az állításáról is, mely szerint a tény, hogy a magyarok megdöntötték a Nagymorva Birodalmat, a szláv világ számára a legnagyobb csapást jelentette. Más magyar történetírókkal ellentétben nem cáfolja meg ezt a kijelentést. Megjegyzi viszont: abból, hogy a Duna mentén nem alakult ki egy nagy szláv birodalom, a németeknek volt a legnagyobb hasznuk. Ez alapján véve megegyezik Palacký nézetével. Nagy teret szentel annak, miként írta le Palacký II. Přemysl Ottokár és IV. Károly uralkodását, és csodálja a cseh nép energiáját, amellyel ki tudta magát szabadítani a kritikus helyzetekből, például az Ottokár halála után bekövetkezett hanyatlás idején. II. Přemysl Ottokárral kapcsolatban azt is megemlíti, miként értékelte Dante a cseh uralkodót, amikor Habsburg Rudolffal és Szép Fülöppel együtt a cseh királyt is a purgatóriumba helyezte. A továbbiakban Csengery leírja a különbséget IV. Vencelnek újkori Néróként való német nacionalista értékelése és Palacký felfogása között, aki csupán gyenge és szerencsétlen uralkodót látott benne. Arról, hogy Csengery nem értette meg a huszitizmust, már szóltunk. Dicséri ugyan Palacký huszitizmust

tárgyaló kötetének művészi előadásmódját, de kételkedik felfogása tárgyilagosságában.

Ennek ellenére Csengerynek Palacký Csehország történetéről szóló fejtegetésében elismerő és tárgyilagos tónus uralkodik, ami jó értelemben megkülönbözteti őt Fejér nacionális ingerültségétől és kicsinyes szemrehányásaitól a *Tudományos Gyűjteményben*,⁴⁰ valamint Havas későbbi, 1889-es tanulmányának szlávellenes gyűlöletétől.⁴¹ A centralista Csengery számára, aki az államigazgatás és a társadalmi viszonyok reformjára helyezte a fő hangsúlyt, a nacionális tényező mellékes volt. Ezzel együtt nagyon jól ki tudta emelni, mi tekinthető Palacký egyéni álláspontjának, miben tért el a külföldi történetírásban uralkodó véleményektől.

Riedl Szende még ennél is nagyobb elismeréssel szólt Palacký főművéről, amikor a Podjebrád György korával foglalkozó kötetet méltatta.⁴² Főként Palacký közép-európai orientációját dicsérte, azaz azt a regionális kontextust, amely a cseh történelem magyarázatakor Ausztria és Magyarország történetét is figyelembe veszi. Hogy itt nem egyszerűen a Monarchia adottságaiból kiinduló gondolkodásmódról van szó,⁴³ ez abból is látszik, hogy Riedl hangsúlyozza Palacký érdemeit a cseh nemzeti tudomány fejlődésében. Riedl főleg széles világlátását és óriási szorgalmát értékelte, amellyel főművének anyagát összegyűjtötte. Ugyanakkor kiemelte szenvedélyes igazságszeretét, amely a Csehország története című munkának maradandó értéket ad és a cseh történelem monumentális emlékévé teszi. Hangsúlyozza, hogy Palacký volt az első, aki a csehországi családi levéltárak rendszeres kutatásával foglalkozott, és számos nagy külföldi levéltárban is kutatott. Podjebrád György korának ábrázolásához olyan alapossággal látott hozzá, hogy itt inkább Közép-Európa történetéről beszélhetünk. „Éppen csak Palacký által emelkedett a cseh történeti irodalom ama fokra, melyen korunk legjelesbjeivel a párhuzamot kiállja” — írja egy helyen Riedl. Dicsérete azonban kritikától sem mentes. Helyesen mutatott rá Palacký konzervatívizmusára is, amely gyakran nacionalista és Habsburg-barát álláspont-hoz vezetett.

Dicsőró hangnemből írt Palacký főművéről Kecskeméthy Aurél is 1865-ben a Bécsi Híradóban.⁴⁴ Palackýt az évszázad tündöklő nevei közé sorolta, és Csehország büszkeségének nevezte. Meglepő ez a nagy dicséret Schmerling konzervatív követőjének a részéről, az már kevésbé,

hogy csodálkozott, miért akarja Palacký Csehország történetét az 1526-os évvel, a cseh nemzeti önállóság elvesztésének dátumával befejezni.

Néhány cikk Palacký kisebb munkáira is felfigyelt. Ilyen például Szalay recenziója arról a német tanulmányáról, amelyben Utószülött László halálának okait elemezte.⁴⁵ Szalay kételkedik Lambi doktor V. László haláláról készített orvosi szakvéleményének hitelességében, és azt állítja, hogy az ő tanúságtétele sem dönti meg azt a gyanút, miszerint a fiatal királyt Podjebrád György mérgeztette meg. Szalay recenziója észrevételeivel túlnőtt a korabeli német–cseh történelmi viták keretén, itt az elnyomott nemzet frójának rokonszenvező álláspontja nyilvánult meg. Szalay megértette Palacký felháborodását a Dümmler-típusú német kutatókkal szemben, akik saját érdekeik szerint ferdítették el a történeti igazságot. Dümmler például hazugnak nevezte Kosmast, és számos szláv forrást teljesen figyelmen kívül hagyott a cseh történelem megírásakor.⁴⁶ „Dümmlerék hasonló nemtörődomséggel és arcátlansággal viseltettek a magyar történetírás iránt is” — írta Szalay, sőt nem marad meg ennél az állításnál, hanem kritikusan fordul saját kollégái felé is. „Tegyük a szívünkre a kezünket. Vajon mi, cseh és magyar történetírók másként viseltettünk-e egymás iránt, és a cseh szerző művében nem mindig a cseh került-e ki győztesként, ha egy magyarral találkozott?”⁴⁷ A centralista Szalay a nemzetiségi kérdésben ugyanazon az állásponton volt, mint Csengery, és ezért elfogultság nélkül tudta bírálni és megítélni azokat a cseh–magyar nemzetiségi ellentéteket, amelyek a korábbi történetírásban is élénken kifejezésre jutottak.

A Palacký történeti munkái iránti érdeklődés nemcsak a folyóiratok tanulmányaiban és recenzióiban nyilvánult meg, hanem abban is, hogy kutatásainak eredményeit a magyar történészek saját műveikben is felhasználták. Közülük Szalay László és Teleki József volt a legjelentősebb, akik más cseh forrásokból is merítettek. Teleki mint a Magyar Tudományos Akadémia elnöke már az 1830-as évektől kezdve levelezett Palackýval,⁴⁸ aki az 1438–1490 közötti magyar történelemre vonatkozó levéltári felvilágosításokat küldött neki. Teleki azután ezeket *A Hunyadiak kora Magyarországon* című nagy művében használta fel.⁴⁹ Telekinél ennek a korszaknak mint a magyar történelem haladó hagyományának a hangsúlyozása ugyanazt jelentette, mint Palacký huszitizmus-kultusza a cseh történelemben.

Így František Palacký műve — annak ellenére, hogy sok cseh nemzeti szempontból megfogalmazott következtetése szöges ellentétben állt a

magyar történészek véleményével — 1849–1867 között nagy érdeklődést és komoly tiszteletet váltott ki Magyarországon. Már sokkal kisebb mértékben találkozunk ezzel a dualizmus kori magyar történészeknél, akiknek Palackýról kialakult szemléletében több az epés és nacionalista reflexió. Ez azután hosszú évekre megzavarta a cseh–magyar kulturális kapcsolatokat.

Magyarországon ekkor Palacký népszerűségével egyetlen más cseh vagy szlovák író sem versenyezhetett. Vele szemben még Pavel Josef Šafařík is háttérbe szorult, holott *Szláv régiségek* című munkáját rendszerint Palackýnak *A cseh nemzet története* című művével együtt emlegették.⁵⁰ Ebből a korszakból csak Šafařík munkáinak egy recenziójáról tudunk, amely névtelenül jelent meg 1858-ban a *Családi Lapok* című folyóiratban a Prágai Glagolita Töredékeket bemutató művéről. Šafařík ezt a Kijevi Levelekhez fogható, de cseh eredetű ószláv nyelvemléket K. A. Höflerrel együtt adta ki.⁵¹ Ebből a recenzióból is kitűnik az a meggyőződés, hogy Csehország és Magyarország történeti sorsa között szoros kapcsolat van, s ebből következően figyelmet kell szentelni a mindkét felet érdeklő tudományos alkotásoknak. A szerző főként azokra a kérdésekre hívta fel a figyelmet, amelyek Szent Adalbert magyarországi missziójának révén a kereszténység felvételével kapcsolatosak. Šafařík rövid életrajzát és művei jegyzékét Haan Lajos közölte *Jena Hungarica sive Memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis Academiae Jenensis adscriptorum* (Gyula 1858. 138–141.) című munkájában. Nem ő volt ugyan az első, aki Šafaříkot bemutatta a magyaroknak, ahogy azt Paul állítja,⁵² hiszen Perföldynek a Szláv Régiségekről a *Tudománystár* című folyóiratban 1841-ben megjelent terjedelmes beszámolójából már tudtak róla.⁵³ Perföldy világra szóló jelentőséget tulajdonított Šafařík művének. Haan tudósítása Šafaříkról bibliográfiai szempontból a legalaposabbak közé tartozott. Haan már 1841. augusztus végén vagy szeptember elején személyesen is megismerkedett Šafaříkkal, amikor Jénába ment tanulni, s útközben megállt Prágában. Itt ismerkedett meg Vaněkkel és általa Palackýval, Hankával, Šafaříkkal, valamint a cseh szellemi élet további jelentős személyiségeivel.⁵⁴

Érdekesek a Šafařík halála alkalmából a magyar folyóiratokban megjelent nekrológok. Megtudhatjuk belőlük, hogy Šafaříkot a magyarországi szlávok képviselőjeként ismerték, főleg magyarországi származását hangsúlyozták, és sok magyar is úgy vélekedett róla, mint aki kapcsolatot tudott teremteni a magyarok és Magyarország szláv nemzetiségei kö-

zött.⁵⁵ Ezekben az egyébként többségében pozitív Šafařík-értékelésekben nem találkozunk Šafaříknak mint a szlovák nemzet nagy fiának az értékelésével vagy a szláv tudomány és a szláv nemzetek közötti kulturális együttműködés területén elért érdemei elismerésével. Šafařík itt úgy szerepel, mint a magyarok és Magyarország szláv nemzetiségei között a régi, „ezeréves” magyar alkotmány alapján kötendő kompromisszum képviselője. Ebből a szempontból különösen az a beszámoló a jellemző, amely a Nyitra megyei Šafařík-ünnepségekről 1861. szeptember 19-én jelent meg a Pesti Naplóban. A beszámolóból Šafaříkról egyáltalán semmit nem tudunk meg, annál többet az ünnepi szónokról, egy bizonyos Tormay Györgyről, aki Eszterházy gróf és Schmerzing báró jelenlétében sokat beszélt a szabadságról, valamint a magyarok és nem magyarok közötti kölcsönös megértésről. Persze azt, hogy milyen szabadságról volt itt szó tulajdonképpen, Tormaynak abból a kijelentéséből tudjuk meg, amelyben Šafaříknak tulajdonítja azt a nézetet, hogy a szlávok csak akkor lesznek igazán szabadok, ha a magyar haza visszanyeri régi szabadságát, és kijelenti, hogy Magyarország szláv lakossága szívvel-lélekkel ragaszkodik az ezeréves magyar alkotmányhoz, és ha kívánja is a nemzeti egyenjogúságot, azt is csak azzal a feltétellel, hogyha az nem vezet a Szent István-i korona megcsonkításához.⁵⁶

Palackýn és Šafaříkon kívül a magyarok további cseh vagy cseh környezetben élő tudósok tevékenységét is figyelemmel kísérték. Említsük meg például a történészek közül Antonín Gindelyt és Béda Dudíkot, a nyelvészek közül pedig a szlovák Martin Hattalát, a prágai Károly Egyetem tanárát. A történészek esetében a közös témakörökön kívül ezt még a gyakori kölcsönös kapcsolatok is elősegítették. František Palacký tette meg ezen a téren az első lépéseket, aki már a forradalom előtt is levelezett magyar történészekkel, Teleki Józseffel, Petrovics Frigyessel, Majláth Jánossal, a forradalom után pedig az etnográfus és nyelvész Reguly Antallal, valamint az író és politikus Eötvös Józseffel.⁵⁷ Palacký kezdte el 1845. évi pesti tanulmányútjával a magyar levéltárak cseh történeti vonatkozású dokumentumainak a felkutatását is.⁵⁸ Ebbe a munkába 1848 után Karel Adámek, Béda Dudík és mások szintén bekapcsolódtak.⁵⁹ A kölcsönös heurisztikai segítségnyújtásról tanúskodik Peter Chlumecckýnek, a morvaországi tartományi levéltár igazgatójának és Béda Dudíknak, a morva tartomány történetírójának Toldy Ferencsel folytatott levelezése.⁶⁰ A Podjebrád Györgyöt ábrázoló metszetet Teleki József *A Hunyadiak kora Magyarországon* című műve számára Václav

Hanka igyekezett megszerezni Toldynak. Hanka hiába próbálkozott azzal, hogy a Tiszán inneni Református Egyházkerület sárospataki Könyvtárából megszerezze Zsófia királyné 1455 körül cseh-ből fordított ólengyel bibliáját, amely különösen cseh–lengyel nyelvi és irodalmi összefüggéseit tekintve jelentős forrás.⁶¹ Ebből a korszakból fontos még Dudík levelezése a magyar történészekkel, akik közül említésre érdemes a szakolcai születésű szlovák Cinár Móríc Pál, aki 1842–1875 között Pannónhalmán volt levéltáros és könyvtáros,⁶² valamint a pozsonyi születésű történész és régész, Rómer Flóris, aki Trencsénben is tanult. Az utóbbival Dudík 1864-ben különösen intenzív levelezést folytatott a 13. század második felének magyar–cseh történeti összefüggéseiről; ők ketten egészen 1883-ig leveleztek egymással.⁶³ Cinárral a szlovák Michal Chrástek is levelezett, aki terjedelmes szócikket írt róla Rieger lexikonjának második kötetébe. Ebben kiemelte azokat az érdemeket, amelyeket Cinár a pannónhalmi Benedekrendi Főapátság történetének megismertetésével, valamint a főapátság könyvtárának és levéltárának rendbehozatalával szerzett.⁶⁴ Cinárral korábban a rajhradi apát, Viktor Schlossar is levelezett, akit a cseh és a magyar bencések 17–18. századi kapcsolatai érdekeltek.⁶⁵

Ezek a kapcsolatok egész sor cseh történész magyarországi útját készítették elő 1867 után. Említsük meg például, hogy a magyar történészek ebben az időben tanulmányozták Antonín Gindely és Béda Dudík műveit. Dudík személyes kapcsolatban állt a 19. század legnagyobb magyar történészeivel, Horváth Mihállyal.⁶⁶ Gindely pedig Acsády Ignáccal, a magyarországi jobbágyság ismert szakértőjével együtt adta ki 1890-ben Budapesten *Bethlen Gábor és udvara* című munkáját, valamint az *Acta et documenta ad historiam G. Bethlen illustrantia* (Budapest 1890) című önálló forrásgyűjteményét. 1889-ben, az orosz és a bolgár fordítás után, Josef Konstantin Jireček *Dejiny národa bulharského* (A bolgár nemzet története) című műve magyarul is megjelent.⁶⁷ Jireček munkája a bolgár történeti ismeretek egyik első magyar nyelvű forrása lett Magyarországon.

A történészekén kívül a magyar kutatók a cseh nyelvtudósok munkáira szintén felfigyeltek. Nem kis érdeme volt ebben Riedl Szendének, aki Prágában megismerkedett Martin Hattalával, s közvetítette a kapcsolatot közte és Hunfalvy Pál, az egyik legjelentősebb magyar nyelvtudós, az összehasonlító nyelvészeti iskola képviselője között. Hunfalvy komoly szaktekintélynek tartotta Hattalát a szláv nyelvtudomány terén, és ekkor

főleg a magyar–szlovák nyelvi összefüggésekre vonatkozó különböző problémákról levelezett vele.⁶⁸ A cseh nyelvtudósok között Medve Imre az első helyre Hattalát helyezte a *Sürgönyben* megjelent cikkében.⁶⁹ Riedl környezetéből került ki Jan Žahourek *Über die Fremdwoerten im Magyarischen* (Prag 1856) című érdekes nyelvtudományi értekezése is, amely a magyar nyelvészek körében is nagy feltűnést keltett. A magyar összehasonlító iskola *Magyar Nyelvészet* című folyóiratában Fábíán István terjedelmes bírálatot szentelt neki Hunfalvy Pál jegyzeteivel.⁷⁰ Fábíán hangsúlyozta Žahourek témájának fontosságát és annak jelentőségét, hogy a szerző Humboldt elveiből indult ki az egykorú magyar nyelv szókészletének elemzésekor és történeti fejlődésének vizsgálatakor. Žahourek elsősorban a hangváltozások alapján vizsgálta azokat a szavakat, amelyek a németből és a csehből kerültek a magyar nyelvbe. Fábíán alapján véve egyetértett Žahourek következtetéseivel, de úgy vélte, hogy néhány szó, amelyet Žahourek indoeurópaiként említett, a további kutatások alapján urál-altajinak bizonyulhat. Később Miklošić is felfigyelt Žahourek tanulmányára, és abból indult ki, amikor *Die Slavischen Elemente im Magyarischen* (I. kiad. Wien 1871) című könyvének hangtani részeit írta. Žahourek tanulmányának mindmáig fontos helye van a cseh hungarológia történetében.

A szláv nyelvekben előforduló magyar szavaknak szentelt figyelmet ebben az időben Antonín Matzenauer *Cizí slova ve slovanských řečech* (Idegen szavak a szláv nyelvekben) című munkájában (Brno 1870). Ebben főleg az orosz és a szerbhorvát nyelvben előforduló magyar szavakat vizsgálta, s közben szakavatott példákat hozott a dél-magyarországi szerb nyelvjárásokból is. A cseh hungarológia tudományos fellendülése, amelyet Riedl prágai működése váltott ki, a 19. század második felében nem tartott sokáig. Az akkoriban Csehországban megjelenő magyar nyelvészeti munkák többsége inkább a nyelvészeti segédkönyvek, s nem a tudományosan igényes művek közé sorolható. Ez az első csehországi magyar nyelvtankönyvre is érvényes, amelyet *Mluvnice jazyka mad'arského* (Magyar nyelvtan) címen adott ki 1867-ben Brünnben Eduard Vodnařík, brünni tartományi hivatalnok, aki 1837-ben született a morvaországi Paclaviceben, és Jósika Miklós, illetve Jókai Mór fordítójaként vált ismertté.⁷¹ Vodnařík magyar nyelvtana, amelyet szerzője egy Morvaországban letelepedett magyar nemesnek, gróf Serényinek ajánlott, nagyon tömör volt. Inkább csak a nyelv alaprendszerét ábrázolta,

nem volt tudományos kézikönyv, mint ahogy arról korabeli ismertetője is beszámolt a *Moravská orlice* 1867. szeptember 5-i számában.

Helyszűke miatt csak röviden szólhatunk arról, hogy a magyar evangélikusok milyen nagy figyelmet szenteltek a cseh irodalomnak. Elsősorban Jan Amos Komenský örvendett Magyarországon ebben a korban is nagy népszerűségnek; az 1850-es években egész sor eldugott vidéki magyar folyóiratban találkozunk a komeniológiai irodalom recenzióival, Komenský írásainak kivonataival és Komenskýról szóló önálló tanulmányokkal.⁷² A magyar evangélikus sajtó számos cikke és kiadványa foglalkozott a magyar református értelmiség csehországi működésével a türelmi rendelet kiadása után. Különös figyelmet érdemel közülük Végh János *Nachricht von der Entstehung der reformierten Kirchengemeinden in Böhmen* című kéziratos művének és magyar függelékének a kivonata, valamint fiának, Végh Józsefnek a *Sárospataki Füzetek*ben megjelent visszaemlékezése, amely sok értékes adatot közöl Véghnek a cseh újjászületés fróival való kapcsolatairól és saját irodalmi munkásságáról.⁷³

A magyar protestáns sajtónak a cseh evangélikus irodalom iránti élénk érdeklődése, amely 1867 után megmutatkozott, különösen az 1870–1890 közötti években,⁷⁴ a cseh és a magyar evangélikusok hagyományos kapcsolatainak folytonosságáról tanúskodik.

Mindazonáltal ha egészében véve vizsgáljuk a cseh irodalom 1849–1867 közötti magyar visszhangját, látjuk, hogy a recepció tényanyaga nem túl gazdag. Különösen a cseh irodalom fordításainak teljes hiánya szembetűnő; az egyetlen fordítás, a Királyudvari Kéziraté, valóban kevés. Ha feltesszük a kérdést, miért volt ez így, be kell látnunk, hogy a cseh irodalom ekkor nem képviselt a magyarok szemében olyan jelentős művészi értékeket, amelyekkel fordításban is meg kívántak volna ismerkedni. A legújabb cseh irodalom, amely a *Máj* nemzedék fróinak műveiben lépett színre, természetesen még nem juthatott el a magyar olvasókhoz, hiszen a külföld rendszerint már ismert, igazolt értékeket vesz át máshonnan. A magyarok mégis tudtak róla; Riedl Szende tanulmányában elismeréssel említette Nerudát és Háleket, s csaknem valamennyi, a cseh irodalomról szóló cikkben megjelent Božena Němcová neve és Nagyanyó című regényének említése. Toldy Ferenc, a kiváló magyar irodalomtörténész és kritikus pedig talán még olvasta is Ohéral német fordításában. Ugyancsak ő volt az, aki találó megjegyzésében jelezte azt a nagy szellemi hatást, amelyet a cseh kultúra kialakulására Mácha *Máj* című költeménye gyakorolt. Ezek azonban csak elmés és

találó glosszák voltak, messze álltak még az új értékek teljeskörű elemzésétől és megértésétől, ami magyarországi befogadásukhoz vezetett volna.

A külföldi műalkotások átvételének már említett késése azonban nem volt szükségszerűen érvényes a cseh „nemzeti újjászületés” korszakának irodalmára, amely a forradalmak után már zárt egységet és biztos értéket jelentett. Ennek ellenére, a „cseh reformkor” szépirodalmát a magyarok kevéssé ismerték és méltatták; érdeklődésüket és tiszteletüket ebben a korban csupán a tudományos irodalom, Palacký, Šafařík és mások művei vívták ki.

Tegyük fel egy lényeges kérdést! Véletlen jelenség volt-e ez, vagy mindebben a cseh nemzeti újjászületés művészi értékeinek objektív értékelését kell látnunk? Ha a magyar környezetet a nyelvi korlátok miatt nem tartjuk elég megfelelőnek és tipikusnak, forduljunk a szláv irodalmak felé, és meglátjuk, hogy ott is, az oroszoknál, a lengyeleknél, szerbeknél, horvátoknál, bolgároknál és ukránoknál Kollár *Slávy dcéra* (Dicsőség lánya) című költeménye és a Királyudvari Kézirat kivételével összehasonlíthatatlanul nagyobb híre volt a cseh tudósok, Dobrovský, Palacký és Šafařík műveinek, mint a cseh szépirodalmi alkotásoknak. Vajon ez az általános vélemény, amelyet itt meggyőzően megvilágítottunk a magyarok példáján, nem azt a határozott tényt fejezte-e ki, amelyet sok irodalomtörténészünk figyelmen kívül hagy, hogy tudniillik a cseh újjászületés irodalmának és az akkori cseh kultúrának a társadalomtudományok, Palacký, Šafařík és Jungmann történelmi, nyelvtudományi és régészeti művei alkották a gerincét, és ők voltak a valóban reprezentatív tényezők, hiszen ebben a korban még kétségtelenül a nemzeti irodalom teljes jogú részét jelentették?

Ebből a szempontból a cseh irodalom külföldi visszhangjának tanulmányozása olyan fontos tényező, amely a hazai irodalomtörténeti kutatásoknak is segíteni tud abban, hogy felismerjük a valóban alapvető és a cseh irodalom fejlődése szempontjából legfontosabb jelenségeket. Azt hiszem, hogy Karel Hynek Mácha, Josef Kajetán Tyl és Božena Němcová kivételével a cseh újjászületés irodalmában nehezen találunk olyan művészegyeniségeket, akik a külföldi olvasót is le tudnák kötni, és akik lépést tudnának tartani az európai fejlődéssel. Ez esetben nem kerülhetne sor az értékek olyan felcserélésére, mint a cseh nemzeti újjászületés irodalmának összefoglalásában, a *Dějiny české literatury* (A cseh irodalom története) II. kötetében (Praha 1960), ahol A. J. Zima Oldřich a

Božena című színművének háromszor annyi hely jutott, mint František Palacký *A cseh nemzet története* című művének.

Az előbbi fejtegetés arra is választ ad, hogy az 1849–1867 közötti időszakban miért szenteltek a csehek összehasonlíthatatlanul nagyobb figyelmet a magyar, mint a magyarok a cseh irodalomnak. A művészi értékek különbségéről van szó; amíg a cseh irodalmat külföldön csak tudományos művei képviselték, addig a magyarok már szépirodalmi alkotásaik révén is tért hódítottak. Ennek ékesszóló bizonyítékeként említhetjük a magyar irodalom nemzetközi sikereit: Petőfi európai hírnevét, valamint Eötvös és Jókai regényeinek számos német, francia, angol és olasz fordítását. Vörösmarty szintén komoly elismerésben részesült, amikor Mickiewicz az egyik legnagyobb európai költőnek nevezte. És bár a külföldi siker egyes esetekben a véletlen műve is lehet, egy adott irodalom egészének megítélésében mégiscsak objektív mértékül szolgál. A cseh és a magyar irodalom esetében ebből az következik, hogy a 19. század második harmadában a magyaroknál a líra és a regény, a csehekénél a tudományos próza volt a jellemző műfaj.

A 19. század derekán meglevő színvonalkülönbség a cseh és a magyar irodalom között, csak a 19–20. század fordulóján egyenlítőddött ki, amikor a magyaroknál is sokkal nagyobb érdeklődést tapasztalunk a cseh irodalom iránt.⁷⁵

E jelenségek megítélése során természetesen nem szorítkozhatunk csupán a közvetlen recepcióra, tehát a fordítások számára és minőségére, hanem más körülményeket is figyelembe kell vennünk. A magyar fordítók cseh irodalom iránti megkésett érdeklődésére hatással volt az a tény is, hogy a cseh kultúrának nem volt a magyarok között olyan kiváló „követe”, mint a magyarnak Prágában Riedl Szende, és ezért nem keltette fel a magyar oldalon a legkiválóbbak figyelmét, mint a cseh irodalomban Nerudáét vagy később Vrchlickýét. Az 1848–1849-es forradalmi évek negatív tapasztalatai és az 1867 utáni politikai fejlődés is bizonyára hátráltató szerepet játszott, ezeknek a tényezőknek azonban semmi esetre sem tulajdoníthatunk döntő jelentőséget, mert a kongeniális értékek rendszerint a kedvezőtlen politikai viszonyok között is felismerték egymást és hatottak egymásra, amit legjobban Nerudának Petőfihez fűződő viszonyában látunk, és amit témánk esetében az az érdeklődés is tanúsít, amellyel František Palacký művét a magyar centralisták (Csengery, Szalay, Eötvös) követték. Távolról sem volt ez a véletlen műve, hiszen az eszmei célok és a koncepciók közelsége meghatározó volt. A

centralisták, éppúgy mint Palacký, egészen az 1860-as évek végéig fenn akarták tartani Ausztria egységét, ugyanakkor megpróbálták kivezetni a hazai politikát és kultúrát szűk, provinciális medréből, és a korabeli polgári társadalom fő értékeivel kapcsolatba hozni. Ebben az összefüggésben például nem véletlen, hogy Saint-René Taillandier a csehekről és a magyarokról szóló művének (*Tchéques et Magyars. Bohême et Hongrie XVe siècle – XIXe siècle. Histoire, politique.* Paris 1869) írásakor főként František Palacký és a magyar centralisták információira támaszkodott. Ez a mű Nyugat-Európában hosszú ideig a cseh és a magyar történelemről szóló híradások egyik fő forrásává vált. Figyelmet érdemelne Saint-René Taillandier és Palacký terjedelmes levelezése is, amelyet a prágai Nemzeti Múzeum strahovi irodalmi levéltárában őriznek, és érdekes adatokkal szolgál ennek az értékes könyvnek a keletkezéséről.⁷⁶

A cseh irodalom 1849–1867 közötti magyar fogadtatása kérdésének tehát tágabb perspektívái is vannak; noha ebben az időben még szoros értelemben vett recepcióról nem beszélhetünk, hiszen a cseh irodalmat ekkor még nem fordították magyarra. Mégis bizonyos ösztönzést adott: főleg az értékes, világirodalmi érdeklődésű és nemzeti szellemű tudomány kialakítására irányuló cseh erőfeszítések hatottak Magyarországon termékenyítően. Csak a 19. század második felének gyors fejlődése vezette el a cseh irodalmat a cseh nemzeti újjászületés korának utilitarista, hazafias és népnevelő kezdeteitől a valóban művészi alkotómunkához, s úgy emelte magas színvonalra, hogy befogadta a legigényesebb világirodalmi ösztönzéseket. Mindez hozzájárult a világirodalmi mércével mérhető értékek létrehozásához, ily módon teremtve meg annak feltételeit, hogy alkotásai a legközelebbi szomszédságba is eljussanak.

FRIED ISTVÁN

Hungaro-bohemológia — avagy Richard Pražák hat évtizede

Az összehasonlítás, a szembesítés, az együtt látás nem cél, hanem módszer; ott bujkál minden tudományos alapvetés mélyén. Goethe még az anatómiát is csak komparatív módon tudta elképzelni, a nyelvészet nemzetközi tudománnyá válása egyben az öncélú filologizálgatásból való kilépéssel párhuzamosan a szlavisztika, az indogermanisztika, a finnugrisztika megteremtését jelentette. Ismét Goethe: a közlekedés forradalmasodása a szellemi kapcsolatok és kölcsönhatások elmélyülését eredményezheti, megteremtheti a szüntelen változó folyamatot, amelyet a *világirodalom* megnevezéssel tisztelünk (mintegy 1827 óta). Kiváltképpen érvényes mindez a szomszédos népekre, államokra, nemzetekre, amelyeket a középkorban dinasztikus érintkezések fűztek olykor egy országgá, majd változó intenzitással érintettek meg hasonló szellemi mozgalmak, hol itt, hol ott adva otthont a hatalom, a politika, a szellem száműzöttjeinek, akik így két nép történelmének, két nemzet közösségének lettek hősei, „dramatis personae” a valóságban és átvitt értelemben egyaránt.

S ha a filológia a szerényebben becsült, inkább bibliográfiákkal és lábjegyzetekkel elismert tényezők közé tartozik is; ha a filológus dicsősége legfeljebb annyi, hogy egy szűk szakmai kör egy-egy előítéletét oszlathatja szét, ám munkája többnyire a szerző megnevezése nélkül lesz (ha lesz?!) közkinccsé, aligha vitatható, hogy filológia és filológus nélkül a szomszédos népek szükségszerű és kölcsönös előnyökkel járó kontaktusa hiányt szenvedne. A filológia és a filológus történelmi folyamatban, „dinamikájában” látja és láttatja az irodalmi-művészeti-tudományos mozgásokat, azt, ami két nemzet sokszázados életében közös, s azt is, ami és amiért eltérő. Az önismeret és a szerénység, a világos, egyértelmű fogalmazás és a pontosság munkása a filológus, aki levéltárak mélyét búvárolja át, hogy felmutassa: mi is történt valójában; és hogyan is történhetett?

Richard Pražák, a brnói egyetem professzora az efféle nélkülözhetetlen filológusok egyike, szűkebb szakmájában, a cseh—magyar kapcsolatok kutatásában igazi mester, iskolateremtő egyéniség, aki csak annyit vett át elődeitől, amennyi az induláshoz szükséges volt; s csak annyira engedett teret a filológiáitól eltérő módszernek, amennyi választott területe jobb ismeretéhez hozzájárulhatott. A maga választotta tekintélyes magiszterek közül Josef Macůrek Dobrovský korára és a kor historiográfiájára irányította az ifjú aspiráns, Pražák figyelmét. Meg arra, hogy Dobrovský roppant levelezésében mennyi a magyar vonatkozás, s a felvilágosodás korának cseh—magyar együttműködése jóval jelentősebb annál, amennyit az addig némi eufemizmusmal hiányosnak és gyérnek mondható kutatás felderített. Macůrek azonban nem pusztán érintkezésekben, levelezésben látta a korszak lényegét, hanem analógiákban is; ő vázolta föl elsőként „Kelet-Európa” történetírásának párhuzamos irányait, és így a történetírásban mutatkozó összehasonlítás célszerű módját hangsúlyozta. Frank Wollman a polgári „csehszlovákizmus”-nak volt nagyhatású és nagy tudású irodalomtörténésze: a magyarokkal szemben tartózkodó, sőt némileg gyanakvó, viszont a szláv érintkezések és analógiák földelítésében fáradhatatlan. Emellett lépést tartott az összehasonlító irodalomtudomány ama fejleményeivel, amelyek írásbeli dokumentumai a Debrecen—Amsterdam kiadási hellyel jelölt, valójában főleg Hankiss János szervezőmunkájának eredményeképpen megvalósuló *Helicon* című folyóiratban olvashatók: műfajelméleti- és történeti értekezések, a régió problémáiról szóló stúdiumok (köztük Sziklay László olasz nyelvű tanulmánya Kelet-Közép-Európáról). Frank Wollman ugyan a szláv népek drámaírásáról, a szlavisztikai összehasonlítás lehetőségeiről írt, ám módszertanilag a cseh komparatiztika újabb iskoláját, a Magyarországon is méltán nagyra tartott Karel Krejčí, utóbb Josef Hrabák nézeteit előlegezte, egyfelől a szélesebb művelődéstörténeti alapozás szükségességében, másfelől a regionális szintézisnek a világirodalom eszméjét és gyakorlatát leképző sajátosságainak leírásában.

Ami Pražáknak már kezdeti, inkább a tényleges kapcsolatokat föltáró, alapkutatásnak minősíthető tanulmányait illeti, már ott megtalálható később kibontakozó módszertani újdonsága: nevezetesen az interdiszciplinaritás, amely eleinte a par excellence irodalmi jelenségek mögé és mellé tudja a par excellence esztétörténeti mozzanatokat, illetőleg (ezeket továbbgondolva) a populáris kultúra jellemzéséhez mentalitás-

történeti tényeket párosít. A magyar református értelmiségnek 18. század végi cseh- és morvaországi szerepéről írt dolgozatai gazdag tényanyagukkal az addig csupán sejtett, mert részlegesen ismert művelődéstörténeti folyamatot ábrázolják; hozadékuk tudomány- és kapcsolattörténetileg kivételes jelentőségű: egy jól körülírható, sajátlagosan nemzetinek (azaz magyarnak) tudott szellemi minőség találkozását mutatják be egy egészen másféle hagyománnyal, kulturális örökségek kereszteződését, sőt: kontaminálódását, és ezen keresztül új minőség jelentkezését, amelynek utóélete a cseh–magyar művelődéstörténetnek rendkívül becses fejezete. Lényegében ezt a gondolatot viszik tovább, közelítik meg más oldalról, még hozzá a tudománytörténet felől Dobrovský magyar kapcsolatainak és kapcsolódásainak kialakulását és további alakulását tárgyaló írásai, német nyelven megjelentetett és — nem túlzás — európai visszhangot kiváltó monográfiája. Természetesen az adatközléseknek, az eddig pontatlanul leírt tényeknek helyesbítésére irányuló törekvéseknek ebben a témakörben is megvan a maga jelentősége. Ám a tanulság nem csupán annyi, hogy Dobrovský, a szlavisztika „atyja” több magyar tudósról tudott, többször közvetített magyar értéket a Monarchián túlra, jobban ismerte a magyar művelődést, mint véltük; s még csak nem is azt a szintén fontos tudományos eredményt emeljük ki, hogy a cseh nyelvész erőteljesen hozzájárult a finnugrisztika fejlődéséhez. Ellenben azt a Pražák kutatásai sugallta ténycsoportot hangsúlyozzuk, hogy

1/ A szlavisztika öntudatosodásakor és öndefiníálásának kezdetén a nevezett diszciplínára a nyitottság, a komplexitás, a nyelvészet, az irodalom, a néprajz egybelátása volt a jellemző, valamint a szláv és nem szláv népek, kultúrák, nyelvi alakzatok érintkezéseinek egymást gazdagító szándéka.

2/ A felvilágosodás „világosság” és „fény” szimbolikájának megfelelően nem a később kártékonnyá váló nemzeti legendákból vagy hamisítványokból, hanem tudományos feltárásokból kísérelték meg a nemzeti történelem folyamatának rekonstruálását.

Pražák ezért tér minduntalan vissza Dobrovský és a korszak világnézeti „profil”-jának átvilágításához, ezért szembesíti Kazinczy Ferenc és Josef Dobrovský vezéreszméit, ezért keresi a magyar jakobinus mozgalom cseh(országi) visszhangját, esetleges párhuzamait. Elmélet és gyakorlat tökéletes összhangjáról számolhatunk be: Pražák a spielbergi várbörtön múzeumának magyar anyagából rendezett kiállításrészletet

tanácsaival segítette és segíti ma is, hogy a 18. század végének közös cseh–magyar szenvedéseit megismerni vágyó odalátogató valós képet kaphasson a *Fogságom naplójában* megörökített börtön-hétköznapiokról, ezáltal a „történelmi sorsközösség”-ről. Visszatérve a följből jelzett problémára: a történetírás felvilágosodás kori érvényesülése gyümölcsözőt a nyelvtörténet (és nem kizárólag az etimológia) fejlődésében, de a leíró nyelvészet új alapokra helyezésében is. Az „európai nyelvi modell”-hez való felzárkózás jegyében kell és lehet értékelni azt, amit cseh–magyar viszonylatban nyelvújításnak nevezünk, s amelyben Kazinczynak és Dobrovskýnak egyként kiemelkedően lényeges szerep jutott (ámbar Dobrovský igazi nyelvész volt, Kazinczy viszont csak tervezte esztétikai grammatikájának összeállítását). Metodológiailag azonban megint előre lépett Richard Pražák: egyfelől azáltal, hogy finnugor nyelvi stúdiumaiból filológiai módszert kölcsönzött: tehát nem maradt meg a szókincsben mutatkozó változások regisztrálásánál, hanem tekintettel volt a szintaktikában és a szemantikai síkon mutatkozó jelenségekre, másutt még a prozódiai csatározásokra is kitért; másfelől azáltal, hogy érvényesítette a Sajnovics Jánostól és Gyarmathi Sámueltól művelt (Dobrovský által is helyeselt) gyakorlatot: a szembesítést. Csakhogy immár nem pusztán két nyelv ízlésfejlesztő törekvéseinek konfrontációját vállalta Richard Pražák, hanem arra törekedett, hogy egy nagyobb egységben jelölje ki a cseh és a magyar nyelvújítás helyét és jelentőségét. Ennek érdekében az egymást váltó generációk nyelvszemléletét elemezte, ugyanakkor a szlovák és a román nyelvfejlődés histórikumát is bevonta vizsgálódásának keretei közé. Ezek után rajzolta föl a 18. század végének és 19. század elejének nyelvújítási-teremtési térképét, érzékeltetvén a grammatikai iskolák és az irodalmi nyelvi törekvések hasonló és eltérő vonásait. Dobrovský és Kazinczy esetében mindehhez az európai felvilágosodás szolgált eszmetörténeti háttérül, a Muratori, Voltaire és Herder felől érkező impulzusok; egyben II. József „epochá”-jának, a jozefinizmusnak a „nemzeti” és az „egyetemes” gondolatát egyként igazoló mozgalmak kavarognak az 1790-től sűrűsödő eseményekben. Kazinczy Ferenchez tehát ugyanúgy vissza-visszatér Pražák, mint Dobrovskýhoz: az utóbbi európai jelentőségét, receptív és kisugárzó jelentőségét hangsúlyozva (viszonyát Schlözerhez, Goethehez), az előbbi humanizmusáról ejtve szót, 1812-es levelét idézve: a szerb poétához, Lukijan Mušickihoz küldte Kazinczy üzenetét, amely szerint az ő nacionalizmusa összeegyeztethető a kozmopolitizmussal, s azért, mert saját

nyelvét mindennél forróbban szereti, nem gyűlöli mások nyelvét, sőt kívánja annak virágzását. Tegyük mellé Kazinczy egy epigrammájának befejező sorát: „Nékem az emberiség s Pest-Buda tája hazám”. Ez a türelmes-megértő álláspont, amely Dobrovský és Kazinczy magatartását jellemzi, vonzza Richard Pražákot, ennek eszmei-szellemi útját keresi a cseh–magyar kapcsolatok történetében, ezt igyekszik dokumentálni a cseh nemzet hajdan volt atyjának, a történész František Palackýnak magyar kapcsolatait bemutatandó. Mégis megfontolást érdemel: vajon miért szól jóval kevesebbet Richard Pražák a romantika (ne szépítsük!) olykor kíméletlen, de legalább kevés tapintatot eláruló cseh–magyar viszonyairól? Pozitív megnyilatkozás bőven akad: Toldy Ferenc cseh útja, majd Jókai cseh népszerűsége, Sabina és Neruda meg a magyar irodalom. Vörösmartyról szintén van Pražáknak mondandója; de a kor-szak, a romantika (egymás ellen is irányzott, a szláv kérdést kiélező) nemzeti programja jórészt kiesett kutatási területéről.

Pražák célitűzése ugyanis inkább a nagyjából 1830-ig terjedő periódusra vonatkoztatható: az ő kölcsönhatásokban, komplex szellemi érintkezésekben gondolkodó habitusa, az ő humanizmusa mindenekelőtt a felvilágosodás analógiás szemléletére irányul. A nemzeti mozgalmaknak inkább tipológiája érdekli, az, ami ezeket megkülönbözteti egymástól, illetőleg az, ami érthetővé teszi, hogy a rövid távon ellentétes politikai célok és módszerek sem tehetik semmivé a közös hagyományokat, a közös hagyományokból fölfakadó kulturális analógiákat. Egyszóval azt, hogy ha időnként egymás ellen irányozták politikai és szellemi fegyvereiket ezek a mozgalmak, sokszor hasonló eszközökkel, nem deklaráltan, több ízben elhallgatva, egymástól tanult módszerekkel küzdöttek. Pražák az előző periódus jelenségeit igyekszik minél jobban feltárni. Ezért finomítja tovább módszertanát, ezért keresi az összehasonlításnak újabb meg újabb lehetőségét. Így lelt rá a komparatisztika egy sokat vitatott, mindmáig kielégítően nem tisztázott ágára: az irodalom és a társművészetek kapcsolatrendszerére, amelyet olykor a művészetek „egymást kölcsönösen átvilágító” módjának tartottak, máskor a korstílus általános érvényességet sugárzó jellegzetességeként értékelték. Valójában hiányzik módszertana a legtöbb komparatisztikai kézikönyvből; illetve, amennyiben mégis foglalkoznak vele a szerzők, többnyire töredékes megállapításokig jutnak el, legfeljebb az irodalom és a képzőművészetek vagy a több területet átfogó műfajok (opera) elemzéséig jutnak el. Még a leginkább Ulrich Weisstein mondott használható és módszertanilag

igényes mondatokat témánkról. Pedig a színházi előadás vagy akár egy előadásra szánt dráma komplex jelrendszerként minősíthető, a megtestesült „komparatisztika”, ahol nem állépünk egyik jelrendszerből a másikba, hanem eleve több jelrendszerrel számolunk.

Pražák a kapcsolattörténet és a mentalitástörténet felől érkezett el az irodalom és a társművészetek témaköréhez; eleinte az érdekelte, hogy a Csehországból érkező és csehországi (nem feltétlenül cseh nyelvű) kulturális élményekkel rendelkező művészek, tehát színészek, hangszeres művészek, zeneszerzők, festők hol és milyen minőségben találtak Magyarországon alkalmazást, miként illeszkedtek be a magyarországi kulturális életbe. Az anyag szinte teljes feldolgozatlanságához járul még a számos módszertani buktató: a magyar színháztörténetnek igen jelentős pozitívista korszaka szinte kizárólag a hatásokat és az átvételeket hangsúlyozta a kontaktusok vonatkozásában, és újabban legfeljebb Mályuszné Császár Edit írásai (a cseh anyagot tekintve igen hézagos irodalomismerettel) világítottak rá a két színházi mozgalom párhuzamosságára. Ugyancsak keveset tudunk arról, hogy Pest-Buda és Prága német nyelvű lapjai milyen természetű híradásokkal szolgáltak a másik fél drámai irodalmáról, színházairól, műkedvelő előadásairól. Egyáltalában: a magyar- és csehországi németiség kultúráközvetítői tevékenységéről viszonylag csekély a tudásunk. Pražákot a kapcsolattörténet (tehát a szükséges adatfeltárás) mellett azonban még sok minden más is érdekelte. Az, amit — jobb híján — kultúraátszövődésnek nevezhetnénk. Hogy példával érzékeltetjük, mire gondolunk, annak az anyag említett feltáratlansága mellett az az oka, hogy Pražák még csupán igen fontos előtanulmányokat produkált, tervezett monográfiájának alaprajzát vázolta föl, valamint néhány, az irodalom és zene közös stílusjegyeinek felderítését célzó értekezést tett közzé. A 19. század elejének Pest-Budáján jól ismert, kedvelt-népszerű és sokat foglalkoztatott figura volt Tuček karmester és zeneszerző, akinek leszármazottjai *Tucsekként* éltek a század második felében magyarrá lett életüket. Tuček karnagy úr a pesti német színház zenekarát irányította. Ebben a színházban mutatták be operáit, szerzeményeit, amelyek között akadt olyan, amely szülőföldjének dallamait, zenei műformáit közvetítette a német színházában magyar témájú műveket szívesen fogadó publikumnak. Három tényezővel kell számolnunk: a cseh (országi) származással, iskoláztatással és kulturális élménnyel, a cseh- és magyarországi német nyelvű és az olvasmányokat is német nyelven igénylő közönséggel (polgársággal), valamint a magyar

környezettel. Pražák ennek a hármas tényezőnek elemzéséhez keresett és talált módszert, a kapcsolattörténeti szempont feladása nélkül érvényesítve stílustörténeti megfontolásokat. Ugyanis — véli Pražák — régióinkban és különösen Cseh- és Magyarországon a társművészetek fejlődési sorai között kimutatható az interferencia, ám mindennek ellenére éppen a színház az, amelyben a közönségigény (a bérlői rendszerre alapozott színházi üzem elsősorban arra törekszik, hogy megéljen, tehát kielégítse a publikumot) bizonyos mértékben kiegyenlíti a stílusáramlatok között létező interferenciákat, és alárendeli az egységes színházi előadás követelményének: a cseh élményvilág, dallam, műforma és a magyarországi környezethez alkalmazkodó előadás harmóniába simulhat. A német nyelvűség és a zene „nemzetközisége” hozzásegíthet az egységhez, a korszak zenei „köznyelve” részben az osztrák énekes játéktól, majd az 1810-es, 1820-as esztendőktől kezdve az olasz operáktól meghatározott. Ilyen módon a zenés színházban viszonylag könnyen valósulhat meg a kultúrák egymásba szövődése, a „nemzeti” sajátosság és a közös közép-európai zenei nyelv közelebb van egymáshoz, mint azt első pillanatra hinnék.

Richard Pražák idevonatkozó kutatásaiból mindenesetre kitetszik, hogy a pest-budai és más városi színházi-zenei életben számottevő mennyiségben vettek részt azok, akik Cseh- és Morvaországban születtek, ott, „Európa konzervatóriumában” szerezték zenei képzettségüket. Nemcsak a fúvós zenészek közismert példája bizonyítja ezt, s nem is kizárólag a katonazenekarok összetétele. Pražák levéltári-kézirattári kutatásai nyomán egyre világosabb, hogy a magyar zeneszerzés története sem mentes a cseh részvételtől (erről már Szabolcsi Bence is írt), és nem egy magyar tárgyú vagy magyarított színmű zenei anyaga, népszerűvé lett betétdala származik csehországi születésű komponistától. Olyantól, aki bár a cseh hagyományt hozta el választott hazájába, igyekezett a magyar (zenei) örökséget is elsajátítani. Pražák igazolja, hogy nem kivételes és különös esetekről tudunk, hanem jellegzetes és folyamatos érintkezésről.

Portrévázlatunk és hungaro-bohemológiának nevezett diszciplinánk leírása nem lehet teljessé, ha nem emlékezünk meg Richard Pražák tevékenységének egyéb, nem a szoros értelemben vett filológiába tartozó területéről. Önéletrajzában szerényen jegyzi meg, hogy Prágán kívül immár Brnóban is lehet magyarul tanulni, illetőleg ott is lehet valaki magyar szakossá. Itt kell megjegyeznem, hogy ez nem történhetett volna

meg Pražák ernyedetlen, szívós és kitartó munkája nélkül. Először is tudományos tevékenységével bizonyította, hogy a hungarológiát lehet (és kell!) színvonalasan és a cseh kultúra számára hasznosan művelni. Munkássága a cseh tudományosság olykor kételkedő körei előtt példázta, hogy nemcsak a főleg nyelvészeti fogantatású finnugrisztika, hanem az irodalom- és művelődéstörténeti jellegű hungarológia is nemzetközi tudomány, az európai irodalom- és művelődéstörténeti kutatás része, emellett a cseh önismeretnek, a cseh kultúra kapcsolatrendszerének szerve és lényeges tartozéka. Pražák tudományos és emberi hitele nélkül aligha sikerült volna az illetékesek meggyőzése. Ám legalább olyan fontos és jelentős Richard Pražák irodalomnépszerűsítő munkássága. Utalhatunk rádióelőadásaira, rövidebb cikkeire a brnói helyi és egyetemi kiadványokban; amire azonban sokszor és hálásan gondolunk: az általa válogatott, utószóval és jegyzetekkel ellátott kötetekre, Petőfi Sándortól, Arany Jánostól Tersánszky Józsi Jenőig, Déry Tiborig, a kora középkori magyar legendáktól Szabó Magdáig.

Kihagytam a sorból az érzékeny irodalomértésről tanúskodó cseh Vörösmarty-kötetet, amelyhez Pražák készítette a nyersfordításokat, hogy aztán a kiváló műfordító, a svéd irodalom ismerője és tolmácsa, Libor Štukavec méltó cseh verses köntösbe öltöztesse a prózai sorokat, valamint a Juhász Gyula-kötetet: ez már szinte családi vállalkozásban készült, ugyanis Pražák nyersfordításainak egy részét finnugrisztikai képzettségű leánya költötte át cseh poézissé. A tudós kutató kilépett a könyvtári homályból, hogy egy élő, izgalmas, kevésbé ismert irodalom lelkes tolmácsa legyen, utószavaiban rávilágítson arra: miféle cseh jelenségről tud meg valami többet a cseh olvasó, ha a kötetet kézbe véve a magyar irodalom hasonló jelenségével szembesül; a goethe-i „megismélt tükrözés” nem az optika jellegzetes tünete ezúttal, hanem a fényforrásból a közvetítő közegen az olvasóhoz jutó fény természetéről árulkodik. A magyar irodalom fáradhatatlan tolmácsa-közvetítője arról győzi meg a cseh olvasót, hogy a szomszédba is érdemes pillantást vetni, ott is akad bőven fölfedezni való.

Végezetül komparatistikai szempontból szintén számos tanulsággal jár Pražák munkáinak, módszerének elemzése. Hiszen az összehasonlító irodalomtudomány az érintkezési kapcsolatok közé sorolja a tudós értekezéseket, a beszámolókat egy más irodalomról. Rendkívül fontos, hogy egy más irodalomtudományi iskola neveltje miképpen látja a mi irodalmunkat; mennyire érvényesíti azt az előnyt, hogy mentes a nemzeti

(irodalmi) előítéletektől; illetőleg mi az az új, amit adott esetben a magas színvonalú cseh komparatiztika felhasználásával Richard Pražák létrehozott. Talán ez az utószó erre a kérdésre is válaszolt. Irodalmunk-tudományunk nemzetközi hírnevű barátjának hat évtizede rendkívüli teljesítménnyel jellemezhető. Mennyiségben is (félezret megközelítő publikáció cseh, magyar, német, angol, francia nyelven), minőségben is. Önmagát fokozatosan, szervesen építő életmű Pražáké, egységes, állandóan tökéletesedő módszertannal. Humanista elkötelezettséggel a cseh–magyar barátság érdekében és szolgálatában.

Szakedolgozatát Eötvös Józsefről írta, 1848-ig ívelő pályaszakaszáról. A hatvanadik évébe lépett Richard Pražáknak bizonyára nem lesz ellene, ha egy későbbi Eötvös-műből idézek, egyetértésünk, közös reményeink és munkánk erősítésére, cseh–magyar álmaink megvalósítására:

„... a béke kezességét a jövőre nézve csak minden nép egyenjogúságában kell keresnünk (...) csak akkor fog az összes emberiség óriás léptekkel haladni előre, ha minden nép minden erejével a legfőbb célra törekszik, ha minden nemzetiség szintűgy becsülni tanulja mások jogait, amint az egyes már most sem meri másoknak bizonyos jogait megtagadni...”

A szakedolgozatul választott Eötvöstől kiindulva jutott el Pražák professzor igen magasra, odáig, hogy további tevékenységét két ország tudományossága figyeli — nagyrabecsüléssel és hálással.

(irodalmi) előítéletektől; illetőleg mi az az új, amit adott esetben a magas színvonalú cseh komparatisztika felhasználásával Richard Pražák létrehozott. Talán ez az utószó erre a kérdésre is válaszolt. Irodalmunk-tudományunk nemzetközi hírnevű barátjának hat évtizede rendkívüli teljesítménnyel jellemezhető. Mennyiségben is (félezret megközelítő publikáció cseh, magyar, német, angol, francia nyelven), minőségben is. Önmagát fokozatosan, szervesen építő életmű Pražáké, egységes, állandóan tökéletesedő módszertannal. Humanista elkötelezettséggel a cseh-magyar barátság érdekében és szolgálatában.

Szakedolgozatát Eötvös Józsefről írta, 1848-ig ívelő pályaszakaszáról. A hatvanadik évébe lépett Richard Pražáknak bizonyára nem lesz ellene, ha egy későbbi Eötvös-műből idézek, egyetértésünk, közös reményeink és munkánk erősítésére, cseh-magyar álmaink megvalósítására:

„... a béke kezességét a jövőre nézve csak minden nép egyenjogúságában kell keresnünk (...) csak akkor fog az összes emberiség óriás léptekkel haladni előre, ha minden nép minden erejével a legfőbb célra törekszik, ha minden nemzetiség szintűgy becsülni tanulja mások jogait, amint az egyes már most sem meri másoknak bizonyos jogait megtagadni...”

A szakdolgozatul választott Eötvöstől kiindulva jutott el Pražák professzor igen magasra, odáig, hogy további tevékenységét két ország tudományossága figyeli — nagyrabecsüléssel és hálással.

JEGYZETEK

© Richard Prazák

ISBN 963 282 641 8

ISSN 0237-2487

Sorozatszerkesztő: Szarka László
A szedési és tördelési munkát
az MTA Történettudományi Intézet számítógépes
kiadványcsoportja végezte.

Felelős vezető: Burucs Kornélia
Nyomdai munkálatok: Rakpart Kft.
Felelős vezető: Galler Péter

342/91

A CSEH-MAGYAR TUDOMÁNYOS ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN (FORRÁSOK ÉS IRODALOM)

- 1 L. Státní ústřední archiv Praha (a továbbiakban SÚA Praha), LXII, LXIII. jelzetek; Literární archiv Národního muzea Praha (a továbbiakban LANM Praha), 2 E 50, 2 B 36. és 3 E 43. jelzetek; a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZKK), Jankovich Miklós hagyatéka; Piarista Központi Levéltár Budapest, For. 0—5, Nr. 47; Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban EKK), Pray György hagyatéka, G 116/2. jelzet.
- 2 Országos Levéltár (a továbbiakban OL) Budapest, Széchényi Ferenc levelezése, P 623. jelzet. L. ehhez tanulmányomat: Neznámé dopisy Jozefa Dobrovského do Uher, SPFFBU 1962, řada literárnevedná D 9, 231—242.
- 3 L. OSZKK, Quart. Germ. 568; Státní archiv (a továbbiakban SA) Brno, Cerr II, 84; LANM Praha, Václav Fortunatus Durych hagyatéka, Korr. 3033.
- 4 L. OSZKK Budapest, Fol. Boh. Slav. 9.
- 5 Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, Magyar Irodalmi Levelezés, 4-r, 14, 16, 23, 25.
- 6 Die Prager Zeitschrift „Ost und West”, Berlin 1957.
- 7 L. OSZKK, Kovachich Márton György levelezése, Quart. Lat. 43, IV, IX, XXI.
- 8 Travels through the Banat of Temeswar, Transylvania and Hungary in the Year 1770, London 1777, franciául: Párizs 1780, olaszul: Velence 1778. Vö. *Kosáry D.*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, II. 152.
- 9 *Ribini, J. D.*: Descriptio itineris seu pregrinationis C. Francisci Széchényi per Germaniam, Belgium, Gallium et Scotiam. A kézirat lelőhelye: OSZKK. *Kosáry D.*: i.m. 237.
- 10 Sárkány O. is merített belőle Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848 c. 1938-ban Budapesten megjelent tanulmányában (11). L. még: *Berlász, O.*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802—1867, Budapest 1981. 18—22.
- 11 Vö. Valdštejn František Adam 1796 és 1800 közötti magyarországi utazásairól írott naplójával, Státní oblastní archiv Mnichovo Hradiště, felt. sz. 320—326.
- 12 Sándor említett útleírásának rövid elemzését I. Josef Dobrovský als *Hungarist und Finno-Ugrist* c. Brünnben 1967-ben megjelent könyvem negyedik fejezetében (76).
- 13 L. *Somody I.*: Sárbogárdi református prédikátor naplója Ausztriában, Morva-Cseh és Németországon át Hollandiába tett utazásáról 1789—1790, OSZKK Oct. Hung. 755. Frankfurti utazás. 1792-dik esztendőben írta *Mátyási József*, uo. Quart. Hung. 5; *Kis János* superintendens emlékezései életéből, Sopron 1845. 124—125.
- 14 *Sulzer, F. J.*: Altes und neues, oder dessen litterarische Reise durch Siebenbürgen, den Temeswarer Banat, Ungarn, Oesterreich... (1782); *Szolga G.* (Pray György álneve): Anmerkungen über F. J. S. litterarische Reise in so weit sie Ungerland betrifft. Ofen 1783.

- 15 Vö. *Valjavec, F.*: Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa III. Aufklärung und Absolutismus, München 1958. 54.
- 16 *Macúrek, J.*: Dějepisectví evropského východu, Praha 1946. 236—237.
- 17 *Hacquet, B.*: Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788—1790 durch die Dacischen, Sarmatischen und Nordischen Karpathen, Nürnberg 1791; Briefe auf Reise aus Westphalen über Deutschland nach Ungarn bis in die Wallachey in den Jahren 1789 und 1790 an einen Freund in Brünn, Historisch-Politisches Journal, 1792. II.
- 18 Közülük abban az időben nyomtatásban megjelent: Catalogus bibliothecae Hungaricae Francisci com Széchényi. Tom I. Sopron 1799. Index... Pest 1800. Suppl. I. Pozsony 1803. Index... Pozsony 1803. Suppl. II. Sopron 1807. Index... Pozsony 1813. és a Bibliothecae Samuelis S. R. I. Teleki de Szék. Pars I—IV. Vindobonae 1796, 1800, 1811, 1819. Vö. ehhez *Gottesmann, D.*: Slawische Bücher in den Bibliotheken der reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850, Debrecen 1962; valamint *Pellági Béláné—Zbiskó Ernőné*: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyagából, az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VII. Eger 1962. 608-616, IX. Eger 1963. 431—441.
- 19 Descriptiones et Icones plantarum rariorum Hungariae 1—3, Bécs 1799—1812.
- 20 L. *Baloghy I.*: Az Egyetemi nyomda termékeinek címjegyzéke 1777—1877, Budapest 1882. Vö. az eredeti katalógusokkal 1784-ből, 1796-ból és 1830-ból, EKK.
- 21 Vö. például Josef Dobrovský Jan Petr Cerroninak 1821. június 29-én Bécsből írott levelével; *Bartoš, F. M.* (szerk.): Dopisy Josefa Dobrovského s Janem Petrem Cerronim, Praha 1948. 152.
- 22 L. A budapesti egyetemi könyvtár vendégkönyvei, I. (1788—1829), EKK, J 53.
- 23 *Tudományos Gyűjtemény*, 1830. 8. kötet, 112—113.
- 24 Az iratok, melyek tanúsítják Batthyányi Ignác, Paquich János, Johann Christian Engel és Romy Károly György megválasztását a Cseh Királyi Társaság tagjaivá, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Levéltárában (Archív ČSAV) Prágában található az alábbi jelzetek alatt: 1785/45; 1797/25; 1798/3, 28, 57; 1817/30, 43; 1817/7, 37, 40.
- 25 L. Hlasatel český, II. évf. 1807. I. rész, 51—54. és 57—62.
- 26 *Sokféle*, XII. köt. Győr 1808. 3—183.
- 27 *Ribay, J.*: Vocabularium Hungarico-Slavicum, OSZKK Quart. Slav. 2, valamint *Romy, K. G.*: Magyarisch-slawische ethymologische Miscellen, uo. Quart. Germ. 5. Romy kéziratára *Fried I.* hívta fel a figyelmet: Romy Károly György soproni évei, Soproni Szemle, 1963. 1. 73. E szempontból Ribay szlovák szótára is értékes, amely a Matica slovenská irodalmi archívumában (Literárny archív Maticе slovenskej) maradt fenn, s amelyre *Blanár, V.* hívta fel a figyelmet: Ribayov Idioticon Slovacicum, Jazykovedné štúdie IX. Bratislava 1966. 91—112. Ribay összehasonlító magyar-szlovák szótáráról írt még *Laciok, M.*: Hungarica vocabula originis slavicae, Slavica Slovaca 2, 1967. 61—64.
- 28 Vö. *Horányi, E.*: Scriptorum piarum Scholarum, pars I. Budae 1808. 1—2, 41—45, 125—126, 239—240, 249—252, 306—312, 336—338, 355—356, 577—578, 660—683. (Dobner életrajza) 744—746, 809—822. és pars II. Budae 1809. 1—3, 20—21, 41—42, 72—77, 103—106, 121—123, 142—147, 192—195, 213—215, 248, 253—254, 258—265.

- 270—279, 284—287, 295—296, 312—319, 337—339, 358—369, 388—399, 426—433, 446—453, 480—487, 542—549, 556—593, 604—611, 625—665, 686—701, 740—747, 752—771, 790—813. (Voigt életrajza) 816—821, 850—851.; *Engel, J. Chr.*: Geschichte des Ungarischen Reichs I—IV. Wien 1813—1814, I. 108—118, 139—149, 193—194; II.: 34—36, 53 és köv. 298—335. (a huszita háborúkról); IV.: 405 és köv. 419 és köv. (a 17. század elejéről) — *Virág B.*: Magyar századok I—II. Budán 1808, 1816, I.: 79. II.: 78—79, 114—120, 137—149, 217, 418—504.
- 29 L. Series studiosorum Coll. Ref. Debrecziensis 1792—1825 és Iskolai osztályozási könyvek 1797—1848, a debreceni református kollégium levéltárában.
- 30 L. Protocollum togatorum subscribentum 1797—1840 és Tabella generalis studiosorum ad annum 1812—1816, a sárospataki református kollégium levéltárában.
- 31 Vö. Fölvételi könyv 1791-től 1851-ig a pápai református kollégium levéltárában.
- 32 L. Archív moravské reformované superintendence v budově Husova sboru (a továbbiakban AMS), Praha, fasc. 62, 115. stb.
- 33 L. A dunántúli református egyházkerület levéltára (a továbbiakban DREKL), 1811/119, 1815/86, 1816/41, 1817/44 és 1817/82. jelzet; A tiszáninneni református egyházkerület levéltára (a továbbiakban TIREKL), A XXXVII 15533. jelzet stb; Ráday Könyvtár (a továbbiakban RK), Budapest, fond Püspöki Levéltár, A9, C20, N76 stb. jelzetek.
- 34 Vö. TIREKL, Sárospatak, A XXV 9412, A XXXV 13758 és egyéb jelzetek.
- 35 L. SÚA Praha, C G Publ. 1774—1783, c. 161 stb. és SA Brno, B 14, fasc. 96.
- 36 Esztergomi bencés gimnázium anyakönyvei, Állami Levéltár, Esztergom. Pesti kegyesrendi gimnázium anyakönyvei, Kegyesrendi Levéltár, Budapest.
- 37 L. Schematismus scholasticae juventutis in gymnasio a. c. addictorum Soproniensi, MDCCVI—MDCCCXXXVII, a soproni evangélikus gimnázium levéltárában. Ondřej Palacký alumnátusban volt itt és a harmadik szintaktikai, valamint az első és a második retorikai osztályban tanult. Osztálytársai között több cseh is volt, pl. a Studnicei Václav Beneš (Hradec Králové—Königgrätz-vidékről), a chrudimsko-i Bučinából származó Jan Beneš és a Brünn melletti Klobouk községből Alexander Španiel.
- 38 Gyarmathi Sámuel Josef Dobrovskýnak 1799. április 30-án (Bujnák tévesen augusztus 30-át ír) írt levelét *Bujnák, P.* tette közzé: Dobrovského miesto v ugrofinskej lingvistiky, Bratislava (folyóirat), 3. 1929. 3—4. 657—658. Josef Dobrovský két, Széchényi Ferenchez intézett, dátum nélküli levelét (valószínűleg 1803—1804-ben íródtak), Jankovich Miklós Dobrovskýnak írott, 1813. november 11-én Budán keltezett levelét és Dobrovský Jankovichnak írott 1813. december 22-i válaszát *Pražák, R.* közölte nyomtatásban: Neznámé dopisy... i.m. 236-239; *Uő.*: Josef Dobrovský kapcsolatai Széchényi Ferencsel és Jankovich Miklóssal, Filológiai Közöny, 1962. 3—4. 315. és köv.
- 39 *Josef Dobrovský 1753—1953 c. évkönyv.* (Praha 1953) 495—506. Itt találhatóak Gelasius Dobner azon levelei, amelyeket Pray Györgynek írt Prágából 1763. november 24-én, 1764. február 20-án és 1764. augusztus 12-én, valamint František Pubička Prayhoz intézett 1770. január 24-i levele, Johann Christian Engel Dobrovskýnak írott bécsi leveleit 1795. június 19-i és 1798. október 13-i keltezéssel stb.

- 40 Kubinyi A.: Engel János Keresztély levelezéséből, Magyar Akadémiai Értesítő, 1855. 479; Thallóczy L.: Johann Chr. Engel und seine Korrespondenz 1770—1814, Ungarische Rundschau (IV) 1915. 286, 293, 296—297, 307—315, 338—339, 356—358.
- 41 Jagic, V. (szerk.): Briefwechsel zwischen Dobrowský und Kopitar (1808—1828), Berlin 1885; Jagic, V. (szerk.): Neue Briefe von Dobrowsky, Kopitar und anderen Süd- und Westlawen, Berlin 1897; párhuzamos orosz kiadás: Novije pisma Dobrovcszkogo, Kopitara i drugih jugozapadnih szlavjan, Szankt Peterburg 1897; Patera, A. (szerk.): Vzájomné dopisy Josefa Dobrovského a Fortunáta Durycha z let 1778—1800, Praha 1895; Patera, A. (szerk.): Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783—1810, Praha 1913; Francev, V. A. (szerk.): Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Jiřího Samuela Bandtkeho z let 1810—1827, Praha 1906; Patera, A. (szerk.): Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Josefa Valentina Zlobického z let 1781—1807, Praha 1908.
- 42 Volf, J. Bartoš, F. M. (szerk.): Dopisy Josefa Dobrovského s Augustinem Helftertem, Praha 1941; Bartoš, F. M. (szerk.): Dopisy Josefa Dobrovského s Janem Petrem Cernonim, Praha 1948.
- 43 L. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai, Bukarest 1955. 199, 201, 291.
- 44 A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből, Budapest 1962. 125—126.
- 45 Papp, M. K. (szerk.): Egy úti napló 1815—1817, Történeti Lapok, 1875. 2—12.; Viszota Gy. Gróf Széchenyi István naplói, I. Budapest 1925—1939; újabban egy kötetben: Széchenyi István: Napló, Budapest 1978.
- 46 A magyar jakobinusok iratai I. Budapest 1957. 586—587, 662—663, 676, 704, 784—785; II. Budapest 1952. 88, 110, 136, 143—144, 155, 659, 715; III. Budapest 1952. 401.
- 47 Brněnská internace účastník prvného republikánského hnutí v Uhrách, Slovanské historické studie II. Praha 1955. 108—111.
- 48 Alszegey Zs. adta ki 1931-ben Budapesten. A következő, ugyancsak budapesti s 1945 utáni kiadás Geréb L. munkája, s Budapesten jelent meg Tolnai G. 1951-es és Szauder J. 1960-as kiadása is. Ez utóbbi alapján jelenik meg M. Husová, fordításában Kazinczy börtönnaplójának első cseh kiadása, mely tartalmazni fogja Rosti János mindezidáig publikálatlan versét és a magyar jakobinusok brünni fogságának egyéb dokumentumait; az előkészületben lévő kötet címe Uherští jakobini v Brně (A magyar jakobinusok Brünnben) s kiadásra Pražák, R. és D. Uhlíř, készítik elő a brünni Blok kiadóban.
- 49 Vázcy J.: Kazinczy Ferenc levelezése I—XXI. Budapest 1890—1911; A XXII. kötetet Harsányi I. (Budapest 1927), a XXIII. kötetet pedig Busa M. és munkatársai adták ki (Budapest 1960).
- 50 Magyarok Prágában 1773—1849, Apollo, (V) 1936; Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848, Budapest 1938; különlenyomatként a Bécsi Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve c. kötetből, (VII) 1937. — Sárkány Oszkár: Válogatott tanulmányai, Budapest 1974.
- 51 L. Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie, 1. kiadás, Prešporok 1818. Idézetem alapja: Palacký, František: Spisy drobné III. Praha 1902. (sajtó alá rendezte B. Rieger, V. J. Nováček, L. Čech.) (a továbbiakban Spisy drobné III.) 28.

- 52 Uo. 42.
- 53 Magyar kulturális hatások Csehországban..., 20. 1/6. az én tanulmányommal: Palacký a Madafi před rokem 1848, ČMM 1958, 1—2. 80.
- 54 Uo. 49.
- 55 A hexameterrel élés a régi és új nemzetek között, Erdélyi Múzeum, 1814. 128—139.
- 56 Erre felhívom a figyelmet K jubilejní šafaříkovské literatuře c. írásomban, SPFFBU 1962. řada literárněvědná D 9, 209. továbbá Sziklay L.: A szlovák irodalom története c. könyvéről írott recenzióban, Slavia, 1964. 2. 324.
- 57 Vö. Palacký a Madafi před rokem 1848... c. írással, 77. és köv.
- 58 L. Kókay G.: Rát Mátyás a hazai nemzetiségről és a magyarországi népek Kelet-Nyugat közvetítő szerepéről, Filológiai Közöny, 1965. 3—4. 372.
- 59 Magyar Kisebbség, 1923. II, 19—24.
- 60 Gálos, R.: Die Reise des Daniel Cornides nach Göttingen 1785, Ungarische Jahrbücher, 1932. (IV) 316. és köv.
- 61 Romy Károly György, a kultúrközvetítő, Filológiai Közöny, 1963. 1—2; Romy Károly György soproni éve, Soproni Szemle, 1963. 1; A magyarországi szlavisztika kezdeteihez, Helikon, 1964. 2—3; Ribay György és Sopron, Soproni Szemle, 1965. 2. 180—194; Juraj Palkovics soproni kapcsolatai, Soproni Szemle, 1967. 1. 55—60; Cseh-magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedeiben, Filológiai Közöny, 1966. 1—2. 157—166; Die Rezeption der Königinhofer Handschrift im 19. Jahrhundert in Ungarn, Studia Slavica, (14) 1968. 141—158; Slavica a magyarországi német sajtóban a reformkorban, Magyar Könyvszemle, 1989. 1. 94—100.
- 62 Angyal, E.: Kollár János, az ember és az író, Acta Universitatis Debreceniensis, Debreceniensis, Debrecen 1956. 117—144.
- 63 L. Pražáknek a 38. sz. jegyzetben idézett írásait.
- 64 Pražák, R.: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist, Brno 1967.
- 65 Machatka, O.: Češi a Maďari na počátku národního obrození, kézirat, Brno 1953; Kubešová—Pitronová, B.: Dvě studie k česko-uherským stykům z konce 18. stol. kézirat, Brno 1952.
- 66 Praha 1955. 80—111.
- 67 Vö. mindenekelőtt monográfiáikat (ezek tartalmazzák a témakörhöz tartozó korábbi tanulmányaik bibliográfiáját is); Pražák, R.: Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození, Praha 1962. 131—134. és Vanáček, M.: Francouzové a Morava v době Velké revoluce a koalicičních válek, Brno 1965. 68—83; I. még Pražák, R.: K ohlasu uherského jakobínského hnutí v českých zemích na sklonku 18. století, SPFFBU 1971—1972, C 18—19, 53—59.
- 68 Kovács Endre—Jan Novomý: Maďari a my, Praha 1959.
- 69 Vö. a könyv általam írt recenziójában található részletesebb bírálattal, Slavia, 1964. 1. 655—658.
- 70 A kérdés legalaposabb elemzése, különös tekintettel Dobnerre és Dobrovskýra Macúrek, J.: České a uherské dějepisectví, v počátcích českého a maďarského národního obrození, in: Josef Dobrovský 1753—1953, Praha 1953. 484—486.

- 71 *Ján Tibenský* e témakörhöz kapcsolódó munkái közül a legfontosabbak: Juraj Sklenár a jeho spor s Katonou o rozlolie Veľkej Moravy, *Historický sborník* (I) Martin 1947; Vznik, vývoj a význam veľkomoravskej tradície v slovenskom národnom obrodení, in: O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov, Bratislava 1956. 142—153; J. Papánek—J. Sklenár, Martin 1958.
- 72 *Liber, M.*: Klimó püspök mint maecenas, *Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából*, 1933. 23; *Polišenský, J.*: Korespondence moravského osvícence hraběte Lamberga s J. F. Opitzem o francouzské revoluci, *ČMM* 1952. 140—148.
- 73 *Asbóth O.*: Dobrowský és a magyar nyelvokonság, *Nyelvtudomány*, (V) 59—63; *Kiss E.*: A finn-ugor nyelvhasználat történetéhez, *Nyelvtudományi Közlemények*, (30) 238—239; *Setälä, E. N.*: Lisiä suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen historiaan, *Helsingissä* 1989; *Mikkola, J. J.*: Slaavilaisen kielentutkimuksen isän Josef Dobrovskyn tiedot suomen kielen sukulaisuhteista, *Virittäjä* 1908. 89—92; *Hallsonen, S.*: Suomea koskevia matkätietoja v-lta 1792, *Historiallinen aikakauskirja*, 1942. 222—228; *Uő.*: Praha ja Suomi, *Juhlakirja Eero K. Neuvosen täyttäessä 60 vuotta*, Helsinki 1964. 36—37.
- 74 *Angyal E.*: Karl Georg Romy (1780—1847), ein Vorkämpfer der deutsch-slavisch-ungarischen Wechelseitigkeit, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller-Universität Jena* (8) 1958. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 1; *Friedl I.*: Romy Károly György, a kultúrközvetítő, *Filológiai Közöny*, 1963. 1—2; *Uő.*: Romy Károly György soproni évei, *Soproni Szemle*, 1963. 1; *Tóth—Szabó Z.*: A csehtől szellemi közösség kezdetei. Ribay György életműve, *Egyetemes Filológiai Közöny*, 1937. 4—9.
- 75 *L. Bán I.*: Comenius és a magyar szellemi élet, *Pedagógiai Szemle*, 1958. 10; *Čečetka, J.*: Samuel Tešedík a Komenského Oratio decultura ingeniorum, *Acta Comeniana*, 1958. 2; *Dobossy L.*: Komenský-vel a „Világ útvesztőjében”, *Filológiai Közöny*, 1960. 3—4; *Bakos J.*: Varia Comeniana Hungarica, *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve* (VII) Eger 1961. 305—314; *Uő.*: Comenius magyarul: Rimány „Világ labirintusa és Szív paradicsoma”, uo. (VIII) Eger 1962. 151—162.
- 76 *Dobossy L.*: Egy cseh népkönyv sorsa a magyar folklórban és a magyar irodalomban, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* (XXII) 1—4. 267—279. Németül is megjelent az alábbi címmel: Das Schicksal eines tschechischen Volksbuches in der ungarischen Folklore und Literatur, *Studia Slavica*, 1965. tomus XI. fasciculi 3. 331—344.
- 77 *Gáldi L.*: Sur quelques pionniers des rapprochement étymologiques slavo-hongrois, *Studia Slavica*, 1955, 1—3. L. ezzel kapcsolatban ugyancsak *Gáldi* könyvét: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*, Budapest 1957.
- 78 Sándor István nyelvudományja, Budapest 1909.
- 79 *Bojtár E.*: Zur Frage der Ausgestaltung der neuzeitlichen Literatursprachen in Osteuropa, *Studia Slavica*, tomus X. fasciculi 3—4. 405—424; *Niederhauser E.*: The problems of bourgeois transformation in Eastern and South—Eastern Europe, *Nouvelle études historiques*, Budapest 1965. 565—589; *Gáldi L.*: La néologie en Europe centrale et orientale, *Littérature hongroise-littérature européenne*, Budapest 1964. 275—285;

- Horváth K.*: La signification des termes „classicisme” et „romantisme” dans les littératures hongroises et est-européennes, uo. 305—326; *Sziklay L.*: Role de Pest—Buda dans la formation des littératures est-européennes, uo. 327—354.
- 80 *L. Novotný, J.*: Z česko-maďarských vztahů v národně-politickém hnutí před rokem 1848, Dějiny a národy, Praha 1965. 109—122. és *Sziklay L.*: Maďarské vztahy Jána Kollára v Pešti, uo. 85—108. Mindkettő magyarul is megjelent a Tanulmányok a cseh-szlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből c. kötetben, Budapest 1965. 139—175. és 177—197.
- 81 Cseh-magyar kapcsolatok 1828—1841 között, Filológiai Közlöny. 1965. 3—4. 387—398.
- 82 *L. az 50. jegyzetet. Vö. Gál, I.*: Oszkár Sárkány—isszledovatelj csehoszlovacko-vengerszkijh literaturnih svjazez, Studia Slavica (22) 1976. 163—170. és *Benedek, G.*: Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai, Filológiai Közlöny. (25) 1979. 3—4. 425—426.
- 83 *Dobossy L.*: A középeurópai ember, Budapest 1973; *Sziklay L.*: Szomszédainkról, Budapest 1974; *Uő.*: Visszhangok, Bratislava—Budapest 1977; *Uő.*: Együttélés és többnyelvűség az irodalomban, Budapest 1987.
- 84 Die Völker Ost- und Ostmitteleuropas in der ungarischen Zeitschrift Tudományos Gyűjtemény (1817—1832), Komparatistik. Festschrift für Zoran Konstantinovič, Heidelberg 1981. 475—493.
- 85 *Fried I.*: Cseh-magyar kapcsolatok a nemzeti ébredés korában, Irodalmi Szemle. 1970. 4. 364—367; *Uő.*: Johann Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és mondaköltészete, Ethnographia (90) 1979. 3. 387—394.
- 86 *L. Fried I.*: Kelet- és Közép—Európa között, Budapest 1986.
- 87 *L. Fried I.*: A cseh-magyar, szlovák-magyar színházi kapcsolatok — történeti áttekintés, módszertani bevezetés, Filológiai Közlöny (31) 1985. 1—4. 19—34; *Uő.*: Zu den Problemen der ostmitteleuropäischen Komparatistik und Kontaktologie (Aus den Kapiteln der tschechisch-ungarischen literarischen Beziehungen), Studia Slavica (26) 1980. 325—349.
- 88 *Czegle, I.*: A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede 1782—1792, Budapest 1981.
- 89 *Vö. az alábbi recenzióval: Pražák, R.*: SPFFBU, řada literárněvědná, D 34, 123—125; *Käfer István*: A szlovák és cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig, Budapest 1985.
- 90 *Fried I.*: Auswahlbibliographie der ungarischen literaturwissenschaftlichen Slavistik (1959—1975), Studia Slavica (23) 1977. 391—451; *Uő.*: Auswahlbibliographie der ungarischen literaturwissenschaftlichen Slavistik (1976—1980), uo. (30) 1984. 239—274.
- 91 *Szomjas—Schiffert Gy.*: Az új stílus — rondóforma — kifejlődése a magyar és a cseh-morva népzeneben, Ethnographia (89) 1978. 1. 23—93. *Uő.*: Wiederkehrende Liedform in der ungarischen und in der tschechischen-mährischen Volksmusik, Studia musicologica (21) Budapest 1979. 119. és köv. *Bárdos, K.*: Pécs zenéje a 18. században, Budapest 1976; *Uő.*: A tatai Esterházyak zenéje 1727—1846, Budapest 1978; *Uő.*: Győr zenéje a 17—18. században, Budapest 1980; *Uő.*: Sopron zenéje a 16—18. században, Budapest 1984.

- 92 Vö. Šmerda, M.: Integrační snahy v habsburské monarchii v době formování novodobých národů, *Slovanské historické studie* (12) 1979. 133—162; *Už.*: K sociálnímu profilu národů habsburské monarchie před r. 1848, *Slovanské historické studie* (13) 1981. 81—120; *Už.*: Utváření maďarské národní ideologie (před r. 1848) — typické a specifické, in: *Současný stav a úkoly české hungaristiky*, Brno 1985. 121—129.
- 93 Šmerda, M.: V době osvětského absolutizmu és Žáček, V.: Vytváření novodobých národů — národní obrození a první zápasy o národní emancipaci. Mindkét tanulmány, in: *Češi a Jihoslované v minulosti*, Praha 1975. 197—288.
- 94 Šimeček, Z.: Studium českých dějin, slavistika a austroslavismus, *Slovanský přehled*, (63) 1977. 2. 115—142. *Už.*: Z počátků slavistických studií v Královské české společnosti nauk, *Slavia*, (55) 1986. 1. 61—71.
- 95 Haubelt, J.: Studie o Ignáci Bornovi, Praha 1972; *Už.*: Dějepisectví Gelasia Dobnera, Praha 1979; *Už.*: České osvícenství, Praha 1986.
- 96 Bechyňová, V.: Václav Fortunát Durych a jeho Bibliotheca slavica, Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia, Bratislava 1978. 163—172; Vávra, M.: Styky Moravskoslezské společnosti pro zvelebování orby, přírodoznanství a vlastivědy s Maďarskou společností, zvláště s Ferencem Schamsem, *Acta Universitatis Agriculturae, Facultas Agronomica* (19) Brno 1971. 627—645.
- 97 Pražák, R.: Národní obrození ve střední a jihovýchodní Evropě, in: *Úkoly historiografie střední, východní a jihovýchodní Evropy v období socialistické integrace*, Brno 1973. 94—105; *Už.*: Typologická charakteristika českého a slovenského neologického hnutí ve srovnání s vývojem u Maďarů, Rumunů, in: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní kongres slavistů* (1973), Praha 1973. 411—416; *Už.*: K typologické charakteristice národního obrození ve střední a jihovýchodní Evropě, in: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu, Literatura-folklór-historie*. Praha 1978. 229—234; *Už.*: Les Lumières et le début de la „renaissance nationale” dans les littératures d'Europe Centrale et Orientale, in: *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée I*. Budapest 1980. 433—437; *Už.*: La Littérature tchèque à l'époque des Lumières, in: *Le tournant du siècle des Lumières 1760—1820*, Budapest 1982. 505—515; *Už.*: Zur typologie der tschechischen und slowakischen neologischen Bewegung im Vergleich zu der Entwicklung bei den Magyaren und Rumänen, in: *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*, Budapest 1983. 373—395. Vö. még Hejzl, F.—Pražák, R.: Die typologie der nationalen Wiedergeburt in der Ländern Mittel- und Südosteuropas, in: *XVe Congrès International des Sciences Historiques*, Bucarest 10—17 août 1980. 299—307; *Už.*: Die Typologie der nationalen Wiedergeburt in der Ländern Mittel- und Südosteuropas, in: *Problems of continuity and discontinuity in history*, Prague 1980. 53—73.
- 98 Pražák, R.: Neologická hnutí a předpoklady tzv. národního obrození u Čech, Slováků a Maďarů z hlediska vývoje jejich vzájemných vztahů, in: *Otázky dějin střední a východní Evropy 1*, Brno 1971. 169—184; *Už.*: Dobrovský a Kazinczy (K typologii českého a maďarského kulturně politického a literárního vývoje na přelomu 18. a 19. století, SPFFBU, řada literárněvědná, D 17—18, 1971. 45—60; *Už.*: K otázce sloven-

sko-maďarských literárních vztahů z hlediska srovnávacího typologického studia česko-maďarsko-slovenských kulturních vztahů za národního obrození, in: *Tradície a literárne vzťahy*, Bratislava 1972. 147—159; *Uđ.*: Josef Dobrovský a ugrofínske jazyky, in: *Jazykovedné symposium 1971* (U príležitosti 65. narodenin profesora dr. Františka Svěřáka, 1971. II. 3.), Brno 1973. 47—51; *Uđ.*: Komenský a Maďari (K ohlasu díla Jana Amose Komenského v Uhrách a mezi maďarskou reformovanou inteligencí v českých zemích v 18. a počátkem 19. století), SPFFBU, řada historická, C, 21—(22) 1975. 131—141; *Uđ.*: Komenský und die Ungarn, *Acta Comeniana. Revue Internationale des Études Comeniologiques* 4—2 (XXVIII/2), Praha 1979. 441—447; *Uđ.*: Zur problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa, in: *Sprache und Volk im 18. Jh.* (Opuscula fenno-ugrica gottingensia 1), Frankfurt am Main—Bern 1983. 125—138; *Uđ.*: K vydání tolerančního patentu z hlediska soudobých česko-maďarských vztahů, SPFFBU, C 30, 1983. 109—119; *Uđ.*: Dobrovský, Durych und die Universitätsdruckerei in Ofen, *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848*, Budapest 1983. 97—103; *Uđ.*: Rané osvícenství v českých zemích a v Uhrách a osvícenská fáze národního obrození, SPFFBU, C 32, 1985. 111—118; *Uđ.*: Die Aufklärungsphase der tschechischen nationalen Wiedergeburt und Ungarn, *Vermittlung und Rezeption. Beiträge zu den geistesgeschichtlichen Berührungen in der Aufklärungszeit* (Opuscula fenno-ugrica gottingensia 2), Frankfurt am Main—Bern—New York 1987. 105—130; *Uđ.*: Osvícenská fáze českého národního obrození a Uhry, SPFFBU, C 34, 1987. 95—107.

- 99 *Pošťolka, M.*: K maďarské větvi naší hudební emigrace, *Hudební rozhledy* (12) 1959. 4. 150—151; *Uđ.*: Joseph Haydn a naše hudba 18. století, Praha 1961; *Padrta, K.*: Pobyt Františka Vincence Kramáře—Krommery v Maďarsku, *Hudební věda* (4) 1967. 1. 148—161; *Pražák, R.*: Čeští umělci v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, *Slovanský přehled* (55) 1969. 5. 344—351; *Uđ.*: Čeští divadelní umělci na německém divadle v Budíně a v Pešti na přelomu 18. a 19. století, in: *Otázky divadla a filmu* (1) Brno 1970. 63—78; *Uđ.*: K působení českých hudebních a divadelních umělců v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, in: *Otázky dějin střední a východní Evropy* 2, Brno 1975. 75—94; *Uđ.*: Cseh színeszek és zenészek Pest—Budán a 18—19. század fordulóján, Budapest (folyóirat), (19) 1981. 3. 34—35; *Uđ.*: Česká hudba v divadelním životě Budína a Pešti na přelomu 18. a 19. století, *Opus musicum* (13) 1981. 8. 241—246; *Pražák, R.*: K maďarskému reformnímu hnutí a jeho počátečnímu ohlasu v českých zemích, *Časopis Matice moravské* (96) 1977. 1—2. 154—170.

- 100 *Brabcová, J.—Fukač, J.*: Typologie česko-maďarských hudebních vztahů a stav současného bádání, in: *Československo-maďarské vztahy v hudbě*, Ostrava 1982. 45—62; *Vrkočová, L.*: Tradice česko-maďarských hudebních vztahů, *uo.* 63—67; *Boženek, K.*: *F. Liszt a jeho vztahy k zámku Hradci na Moravici ve světle písemných pramenů*, *uo.* 141—144. *Vđ.* méř *Pražák, R.* bevezető tanulmányával a Česko-maďarské vztahy v hudbě c. tanulmánykötetben: *Typologie a přehled česko-maďarských kulturních vztahů před rokem 1945*, 8—44.

- 101 *Chmel, R.*: Literatúry v kontaktoch (Štúdie o slovensko-maďarských literárnych

- vztťahoch), Bratislava 1972; *Uő.*: Literárne vzťahy slovensko-maďarské, Bratislava 1973; *Uő.*: Typológia slovenského a maďarského romantizmu, *Litteraria*, (16) 1973. 235—252. stb. L. még *Laciok, M.*: Začiatky a formovanie slavistiky na Slovensku, in: *Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia*, Bratislava 1978. 125—144; *Sas A.*: A koronázó város. A bécsi kongresszustól a Nagy Márciusig, 1818—1848, Budapest—Bratislava 1973; *Milnikov, A. S.*: Vznik národně-osvícenské ideologie v českých zemích 18. století, Praha 1974.
- 102 *Pražák, R.*: Bibliografie československé hungaristiky za léta 1966—1968, Brno 1971; *Pražák, R.*—*Romportlová, M.*: Bibliografie československé hungaristiky za léta 1969—1971, Brno 1974; *Pražák, R.*—*Romportlová, M.*: Bibliografie československé hungaristiky za léta 1972—1974, Brno 1977; *Cvetler, J.*—*Pražák, R.*—*Romportlová, M.*: Bibliografie československé hungaristiky za léta 1975—1977, Praha 1983; *Cvetler, J.*—*Pražák, R.*—*Romportlová, M.*: Bibliografie československé hungaristiky za léta 1978—1980, Praha 1986.
- 103 Současný stav a úkoly československé hungaristiky (Materiály I. československého hungaristického sympozia), Brno 1985. (L. főleg *Niederhauser E., Šmerda, M., Fried I.* és *Pražák, R.* felszólalásait: Geneze české a slovenské hungaristiky).
- 104 A nemzeti újjászületés korának képzőművészeti kapcsolatait illetően vö. *Pražák, R.*: Typologie a přehled česko-maďarských vztahů před rokem 1945, in: *Československo-maďarské vztahy v hudbě*, i.m. 29—30.

A CSEH NEMZETI ÚJJÁSZÜLETÉS FELVILÁGOSODÁS KORI SZAKASZA ÉS MAGYARORSZÁG

- 1 *Pražák, R.*: Zur Problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa, in: *Sprache und Volk im 18. Jahrhundert* (Opuscula fenno-ugrica gottigensia), Frankfurt am Main—Bern 1983. 125.
- 2 *Šmerda, M.*: Uhři na korunovací Marie Terezie v Praze v r. 1743. K otázce národního vědomí feudální společnosti, *Slovanský přehled*, (60) 1974. 1. 33—34.
- 3 A kiterjedt szakirodalomból összevethető például az alábbiakkal: *Zolnai B.*: A gallikanizmus magyarországi viszhangja, Budapest 1935; *Köpeczi B.*: Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a 17. században és a 18. század elején, *Irodalomtörténeti Közlemények* (79) 1975. 4. 417—432; *Tarnóc M.*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában, Budapest 1978; *Pražák, R.*: Raně osvícenské myšlenkové předpoklady národního obrození ve východní části střední Evropy se zřetelom k Ukrajině, in: *Československá slavistika*, 1983; *Lingvistické historie*, Praha 1983. 179—188. A 18. századi fejlődés összehasonlítására l. *Kosáry D.*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, Budapest 1980.
- 4 Komenský és Magyarország viszonyának irodalmából elsősorban az alábbiak szolgálhatnak az összevetés alapjául: *Rácz L.*: Comenius Sárospatakon, Budapest 1931; *Ko-*

- vács E.: Comenius Magyarországon, Budapest 1962; Karšai, F.: Komenský a Slovensko, Bratislava 1970; Bakos J. rendszeresen megjelenteti a Komenskýra vonatkozó magyar irodalom bibliográfiáját: A magyar Komenský-irodalom I. Budapest 1952; II. Sárospatak 1957; III. Eger 1959; IV. Eger 1961; V. Eger 1963; VI. Eger 1971. (A II. kötetből A magyar Comenius-irodalom címmel). L. még Pražák, R.: Komenský und die Ungarn, Acta Comeniana, Revue Internationale des Études Comenologiques, 4 (XVII) 2. Praha 1979. 441—447.
- 5 Ebben az összefüggésben nem érthetek egyet annak az egyébként igen értékes tanulmánynak némely megállapításával, melynek a szerzője Szörényi L.: Rákóczi csehországi tanulóévei, Rákóczi tanulmányok, Budapest 1980. 291—315, ugyanis nem értékeli kellőképpen a Jindřichův Hradec-i jezsuita kollégium cseh hazafias és Habsburg-ellenes tradícióit, amelyek megalapozásában 1655 és 1660 között Bohuslav Balbínnak, a kollégium professzoraként tevékenykedő kiemelkedő cseh hazafinak is része volt, aki itteni tartózkodása alatt a jezsuita színház hagyományainak szellemében cseh szentekről — Ludmiláról és Vojtěchről — írt színdarabokat. Balbín eltávolítása Jindřichův Hradecből és kitiltása a jezsuita tanintézetekből 1661-ben azzal a kritikával függött össze, amellyel J. Bucellini osztrák jezsuita tartományfőnök művét illette abban az előszóban, melyet *Bucellini: Auxilia poetices seu Epitheta Bucellini* című könyvéhez írt 1659-ben. Vö. Muk, J.: Jindřichův Hradec v životě a díle Bohuslava Balbína. Különlenyomat az *Ohlas od Nežarky* című kiadványból, (65) 1935. mindenekelőtt 23.
 - 6 Vö. Pražák, R.: Neologické hnutí a předpoklady tzv. národního obrození u Čechů, Slováků a Maďarů z hlediska vývoje jejich vzájemných vztahů, in: *Otázky dějin střední a východní Evropy (Europa centralis atque orientalis studia historica)*, I. Brno 1971. 171—173.
 - 7 L. Škarka, A.: Fridrich Bridel nový a neznámý, Praha 1969. 118—143. (a Překlady z Jána Nádasiho c. fejezet).
 - 8 Ezzel kapcsolatban vö. *Blekastad, M.*: Comenius, Oslo—Praha 1969. 612. és Muk, J.: i.m. 32. L. még *Milnyikov, A. Sz.*: Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích 18. století, Praha 1974. 80—87. és *Válka, J.*: Manyrizmus a baroko v české kultuře 17. a 1. pol. 18. století, *Studia comeniana et historica*, Uherský Brod 19 (VII) 1978. 166—174.
 - 9 *Haubelt, J.*: Česká věda v manufakturním období vývoje kapitalismu, *Hospodářské dějiny*, 3. Praha 1979. 110.
 - 10 Ezzel kapcsolatban vö. *Hanzal, J.*: F. A. Sporck a počátky osvěcenství v Čechách, *Sborník historický*, (25) 1977. 45—87, valamint *Preiss, P.*: Boje s dvouhlavou saní. František Antonín Špork a barokní kultura v Čechách, Praha 1981.
 - 11 Ezzel összefüggésben l. mindenekelőtt *Šimeček, Z.* írását: Výuka slovanských jazyků a slavistická studia v období českého národního obrození, *Slovanské historické studie* (12) Praha 1979. 209.
 - 12 Bolzanóval kapcsolatban a legújabb munkák közül vö. *Loužil, J.*: Bernard Bolzano, Praha 1978. A jungmannisták és Bolzano kapcsolatait illetően l. mindenekelőtt *Pavlíková, M.*: Vztah Josefa Jungmanna k Bernardu Bolzanovi a jeho žákům, *Literární archiv* (8—9) 1973—1974. 79—102.

- 13 L. ehhez *Hanuš, J.*: Národní muzeum a naše obrození I. Praha 1921. 46—47.
- 14 Dobnerrol, a történezsrról legutóbb *Hauben, J.*: Dějepisectví Gelasia Dobnera, Praha 1979.
- 15 L. Gelasius Dobner 1763. november 24-i, Pray Györgynek írott levelét. Vö. *Macúrek, J.*: České a uherské dějepisectví v počátcích českého a maďarského národního obrození, in: Josef Dobrovský 1753—1853, Praha 1953. 481—482.
- 16 Vö. *Pražák, R.*: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist, Brno 1967. 40.
- 17 L. *Dobner, G.*: Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita, tomus II. Praegae 1768. 291—301, 323.
- 18 A felvilágosult cseh és magyar tudomány kapcsolatainak összehasonlításánál vö. mindenekelőtt *Pražák* (l. a 16. jegyzetet) és *Macúrek* (l. a 15. jegyzetet) írásait. Továbbá *Pražák, R.*: Dobrovský, Durych und die Universitäts-Druckerei in Ofen, in: Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848, Budapest 1983. 97—103.
- 19 Vö. *Pražák, R.*: Působení Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic v Uhrách a jeho odraz v době obrozené, in: Humanizmus a renesancia na Slovensku, Bratislava 1967. 356—373.
- 20 Uo. 367. — Magyar és tágabb európai szempontból ezzel kapcsolatban vö. *H. Balázs, É.*: Latinität als Charakteristikum des Adels in Osteuropa, in: Sprache und Volk im 18. Jh. Frankfurt—Bern 1983. 52—60.
- 21 *Krameriusovy c. k. noviny 1791*, 26. Vö. még *Novotný, J.*: Václav Matěj Kramerius, Praha 1966. 151.
- 22 Vö. *Benda, K.*: A magyar jakobinusok iratai I, Budapest 1957. 586—587, 662—663, 676, 704, 784—785, 861; a II. kötetből (Budapest 1962) 88, 110, 136, 143—144, 155, 659, 715; a III. kötetből (Budapest 1962) 401. Továbbá *Kubešová—Pironová, B.*: Brněnská internace účastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách, in: Slovanské historické studie I, Praha 1955. 80—111. és *Pražák, R.*: K ohlasu uherského jakobínského hnutí v českých zemích na sklonku 18. století, SPFFBU, C 18—19. 1972, 53—59.
- 23 Vö. például *Kroupa, J.*: Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost, Brno 1987. 96—99.
- 24 Széchényi Ferenc levelezése a Magyar Országos Levéltárban (P 623), valamint az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (Fol. Lat. 1678, Fol. Germ. 591 és 883, Quart. Germ. 591, Fol. Slav. 14 stb.). Széchényi Ferenc és a cseh országrészek kapcsolatának irodalmából: *Pražák, R.*: Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist, Brno 1967. 39—40, 97—100, valamint: *Uő.*: Josef Dobrovský kapcsolatai Jankovich Miklóssal és Széchényi Ferencsel, Filológiai Közöny, (8) 1962. 3—4. 315—326; *Berlász, J.*: Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárát? Az értelmiség jelentőségének felismerése, in: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968—69, Budapest 1971. 62; *Uő.*: Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását? in: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974—1975, Budapest 1978. 158. L. továbbá: *Berlász, J.*: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802—1867, Budapest 1981. 20, 29—30, 50, 167—168.
- 25 Josef Dobrovský és a magyarok viszonyával kapcsolatban vö. mindenekelőtt a 16. sz.

- jegyzetben feltüntetett monográfiámat. L. még *Bujnák, P.*: Dobrovského miesto v ugrofínskej lingvistike, a Bratislava c. évkönyvben, 1929. 601—664; *Angyal, E.*: Dobrovský und Ungarn, Zeitschrift für slawische Philologie, 1954. 1—24. — A magyarok és Göttingen kapcsolatáról vö. *Kosáry D.*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon, 516—524. Berzeviczy Gergely 1784—1786 között folytatott göttingeni tanulmányairól részletesen írt *H. Balázs É.*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795), Budapest 1967. 86—117.
- 26 Ezzel kapcsolatban vö. például *Pošťolka, M.*: K maďarské větvi naší hudební emigrace, Hudební rozhledy (12) 4. 150—151, valamint: *Uő.*: Joseph Haydn a naše hudba 18. století, Praha 1961. L. még: *Padrta, K.*: Pobyt Františka Vincence Kramáře—Krommery v Maďarsku, Hudební věda (4) 1967. 1. 148—161; *Bárdos Kornél*: Pécs zenéje a 18. században, Budapest 1976; *Uő.*: A tatai Esterházyak zenéje 1727—1846-ig, Budapest 1978; *Pražák, R.*: K působení českých hudebních a divadelních umělců v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, in: Otázky dějin střední a východní Evropy (Europae centralis atque orientalis studia historica) II. Brno 1975. 75—94; *Uő.*: Cseh színművészek és zenészek Pest—Budán a 18—19. század fordulóján, Budapest (19) 1981. 3. 34—35; *Uő.*: Česká hudba v divadelním životě Budína a Pešti na přelomu 18. a 19. století, Opus musicum (13) 1981, 8. 241—246.
- 27 Vö. *Pražák, R.*: Čeští umělci v Uhrách na přelomu 18. a 19. století, Slovanský přehled (55) 1969, 5. 350; *Uő.*: Cseh színművészek, i.m. 34.
- 28 L. *Pražák, R.*: Typologie a přehled česko-maďarských kulturních vztahů před rokem 1945, in: Československo-maďarské vztahy v hudbě (Janackiana V.), Ostrava 1982. 29—30.
- 29 Ezt a kérdést monografikusan is feldolgoztam Maďarská reformovaná intelligencia v českém obrození c. 1962-ben Prágában megjelent kötetemben. Magyarul kivonatban, tanulmányként látott napvilágot: A magyar református értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújulás kezdetén, Századok (98) 1964. 1—2, 3—41. A legújabb irodalomból l. *Czegle, I.*: A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede 1782—1792, Budapest 1981. (Theológiai tanulmányok, Új folyam, 14. kötet.) Vö. még *Pražák, R.*: K vydání tolerančního patentu z hlediska soudobých česko-maďarských vztahů (K 200. výročí vydání tolerančního patentu), SPFFBU, C 30, Brno 1983. 109—119.
- 30 Vö. *Pražák, R.*: Die kulturell aufklärende Tätigkeit der magyarischen reformierten Intelligenz in der Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt, SPFFBU, C 11, Brno 1964. 127—146.
- 31 Ezzel kapcsolatban, vö. mindenekelőtt *Kraus, A.*: O českých deistech, Bratislava 6 1932, 23—58.
- 32 Vö. *Pražák, R.*: Neologická hnutí a předpoklady tzv. národního obrození u Čechů, Slováků a Maďarů z hlediska vývoje jejich vzájemných vztahů, in: Otázky dějin střední a východní Evropy (Europae centralis atque orientalis studia historica) I, 169—183, valamint: *Uő.*: Zur Typologie der tschechischen und slowakischen neologischen Bewegung im Vergleich zu der Entwicklung bei den Magyaren und Rumänen, in: *Sziklay L.*

(szerk.): *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*, Budapest 1983. 373—395.
Jungmann és Kazinczy követőinek összehasonlítására: *Becker, H.*: *Zwei Sprachanschlüsse*, Berlin—Leipzig 1948.

- 33 L. *Pražák, R.*: K typologické charakteristice národního obrození ve střední a jihovýchodní Evropě, in: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*. Literatura-folklor-historie, Praha 1978. 229—234. Ez a felszólalás franciául is megjelent *Les Lumières et le début de la „renaissance nationale” dans les littératures d'Europe Centrale et Orientale* c. az *Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée I*, című évkönyvben 1980-ban Budapesten, (433—437). L. még *Hejl, F.*—*Pražák, R.*: Die Typologie der nationalen Wiedergeburt in der Ländern Mittel- und Südosteuropas, in: *XVe Congrès International des Sciences Historiques*, Bucarest, 10—17 aout 1980. Rapports II. Section chronologique, Bucaresti 1980. 299—307. A felvilágosodás közép-, délkelet- és kelet-európai felfogásának kritikája megtalálható Sziklay L.: *Die Anfänge des „nationalen Erwachens”, der Aufklärung und der Romantik in Mittel- und Osteuropa* c. tanulmányában, továbbá *Bojtár E.*: *Die Aufklärung in Mittel- und Osteuropa* c. írásában; mindkettő az *Aufklärung und Nationen im Osten Europas* c. 1983-ban Budapesten megjelent kötetben (15—49, és 66—115.). Ugyanez a kritikai felfogás jellemzi *Wollman, S.*: *Osvietenstvo, obrozenie a romantizmus v krajinách „na východ od Terstu”*. Porovnávací metoda v literárnej vede, Bratislava 1988. 191—224.

DOBROVSKÝ ÉS KAZINCZY (A KORABELI CSEH ÉS MAGYAR FEJLŐDÉS TIPOLOGIAI KÉRDÉSEI)

- 1 Josef Dobrovský politikai nézeteihez vö. különösen *Novák, J. B.*: *Války osvobozovací a naše obrození*, ČČM (88) 1914. 1. 19—27, 2. 113—125, 3. 226—283; *Vávra, J.*: *Dobrovský v politických zápasech své doby*, Slavia, (23) 1954. 2. 191—197, és *Krbec, M.*: *Postoj Josefa Dobrovského k politickému dění*, Sborník pedagogického institutu v Olomouci, 1964. 75—83.
- 2 *Jagic, V.*: *Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar (1808—1828)*, Berlin 1985. 154.
- 3 *Patera, A.* (szerk.): *Korespondence Josefa Dobrovského I, Vzájemné dopisy Dobrovského a Fortunáta Duricha*, Praha 1895. 356.
- 4 Az újabb irodalomból vö. *Dolanský, J.*: *Trojí příklad Josefa Dobrovského*, in: *Stopami buditelů*, Praha 1963. 27—28; *Lochman J. M.*: *Duchovní odkaz obrození*, Praha 1964. 44—45, és *Pražák, R.*: *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ungrust*, Brno 1967. 104—105.
- 5 *Eder, K.*: *Der Liberalismus in Altösterreich* c. könyve alapján idézem (Wien—München 1955. 30.), Kant írásának legújabb kiadása (Kleine Vandenhoeck—Reihe, Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen) nem volt hozzáférhető számomra.

- 6 Vö. Dobrovský, J. levelét Augustin Helfertnek (1793. június 9.) *Volf, J. és Bartoš, F. M.* (szerk.): *Dopisy Josefa Dobrovského s Augustinem Helfertem*, Praha 1941. 70—71.
- 7 Vö. *Volf, J.*: Dobrovský o Voltairovi a Rousseauovi 1783, *Zvon*, (25) 1924—1925. 17. 240.
- 8 Vö. *Dobrovský, J.*: Pednášky o praktické stránce v křesťanském náboženství (kiad. Volf, J.—Volf, M. B. és Vraštil, J. Praha 1848. 55. Vö. még *Machovec M.*: *Filosofický význam Josefa Dobrovského*, in: *Josef Dobrovský 1753—1953*. Praha 1953. 74.
- 9 L. például *Pražák, R.*: Palacký a Maďari před rokem 1848, *ČMM*, 1958. 1—2. 81.
- 10 Nem említ *Winter, E.*: *Der Josefismus* (Berlin 1962.) átdolgozott kiadásában.
- 11 L. Dobrovský levelét A. Helfertnek (Falknov, 1784. júl. 29.) *Volf, J.—Bartoš, F. M.* (szerk.): *Dopisy J. Dobrovského i.m.* 70—71.
- 12 A legújabb véleményeket és az irodalmat e témakörben *Benda Kálmán* tanulmánya foglalja össze: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg-monarchiában, *Emberbarát vagy hazafi?* Budapest 1978. 232—286.
- 13 Vö. *Šimeček, Z.*: Slavista J. Dobrovský a austroslavismus z let 1791—1809, *Slovanský přehled* (57) 1971. 3. 187.
- 14 *Vaňáček, M.*: Obdivovatelé Velké francouzské revoluce mezi kněžstvem na Znojemsku, *Vlastivědný věstník moravský* (13) 1958. 233.
- 15 *Dobrovský, J.*: *Geschichte der böhmischen Sprache, Neuere Abhandlungen der k. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften I*, Prag 1791. 362.
- 16 Részlet Dobrovský leveléből Bartoloméj Kopitarnak (1828. aug. 17.), *Jagič, V.* (szerk.): *Briefwechsel zwischen Dobrovský und Kopitar, i.m.* 626. Dobrovský fellépéséről Bolzano védelmében vö. *Křivský, P.*: Dobrovský a Bolzano, in: *Štúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia*, Bratislava 1978. 217—221.
- 17 Dobrovský világnézetének újabb elemzése *Pražák, R.*: K svetonázorovému profilu Josefa Dobrovského, in: *Sborník k 150. výročí úmrtí J. Dobrovského*, Brno 1980. 7—28. Ugyanez német változatban: *Zur Problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogenannten nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa (Zum weltanschaulichen Profil Dobrovskýs)*, in: *Bartens, H. H.* (szerk.): *Sprache und Volk im 18. Jh. Frankfurt am Main* 1983. 125—138.
- 18 *Szauder J. és Tarnai A.* (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*, Budapest 1974; *Szauder J.*: *Az Estve és az Álom*, Budapest 1970; *Uő.*: *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól*, Budapest 1980; *Btró F.*: *A fiatal Bessenyei és írobarátai*, Budapest 1976; *H. Balázs É.* Berzeviczy Gergely, A reformpolitikus (1763—1795), Budapest 1967; *Kosáry D.*: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest 1980.
- 19 Vö. különösen *H. Balázs É.*: *Bécs és Pest—Buda a régi századvégen 1765—1800*, Budapest 1987.
- 20 A cseh és szlovák városok gazdag levelezése alapján bizonyítja *Macůrek, J.*: *České země a Slovensko 1620—1750*, Brno 1969.
- 21 *Dějiny českého divadla II.* Praha 1969. 50—51.
- 22 *Mejdřická, K.*: *Čechy a francouzská revoluce*, Praha 1959. 99—120; *Vaňáček, M.*: *Na českomoravském pomezí v době Velké francouzské revoluce 1792. Vlastivědný sbor-*

- ník moravský 1947. 109—121; *Uđ.*: K ohlasu velké francouzské revoluce v českých zemích, uo. 1959. 109—116; *Uđ.*: Francouzové a Morava v době Velké revoluce a koaličních válek. Brno 1965. 68—83; *Pražák, R.*: Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození, Praha 1962.
- 23 Vö. ehhez legújabb *Kroupa, J.*: Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost, Brno 1987. 96—99.
- 24 *Silagi, D.*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Leopolds II. München 1961. 132—148.
- 25 *Benda K.*: A magyar jakobinusok iratai I. Budapest 1957. 422, 704.
- 26 *Volf, J.—Bartoš, F. M.* (szerk.): Dopisy, i.m. 107—174.
- 27 Dobrovský és Rautenstrauch kapcsolatahoz vö. uo. 83. 108, 111.
- 28 *Kovács M.*: A könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Budapest 1963. 516.
- 29 A magyarországi jakobinusok mozgalom összefoglaló elemzését a Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do 1918 c. tanulmányban végeztem el (társzerzők *Kolejka J.* és *Kabrdá, J.* Praha 1963. I. 27—28. Vö. még *Mejdrická, K.*: i.m. 66—75; *Šimončíč, J.*: Ohlasy francúzskej revolúcie na Slovensku. Košice 1982. 102—129.
- 30 Vö. uo. 28.
- 31 *Benda K.*: i.m. 65. Juraj Palkovič és Ribay levelei Kovachichnak 1788—1805-ből Kovachich levelezésében: OSZKK Quart. Lat. 43. IX. f. 28—29, 47, 162—163; XXI. 56—60, 63—71; IV. 15—16. Kovachichról vö. *Windisch E.*: Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. Századok (101) 1968 1—2, 90—144.
- 32 L. Mikuláš Adaukt Voigt levelét Koppihoz (Praha, 1774. május 30.) és Gelasius Dobner levelét Koppihoz (uo. 1783. szeptember 18.), Budapesti Piarista Központi Levéltár, For. C—5. 47.
- 33 *Benda K.*: i.m. II. 250, 586—87, 569, 676, 715, 793—97, 861.
- 34 Czeynard vizsgálati anyaga a Brnói Levéltárban található, B 13. 34. 36, 1916/99.
- 35 *Benda K.*: i.m. I. 297.
- 36 Vö. Ribay György levele Petr Cerroninak (Cinkota, 1795. június 18, Buda, 1797. szeptember 5.) Moravský zemský archiv, Brno, Cerr. II. 84.
- 37 *Novotný, J.*: A cseh-magyar kapcsolatok történetéből az 1848 előtti nemzeti mozgalomban. in: Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből, Budapest 1965. 177—182.
- 38 *Vaňáček, M.*: Francouzové a Morava, i.m. Brno 1965. 68—83.
- 39 Vö. *Segesváry V.*: Egy magánkönyvtár a XVIII. században. Ráday Pál és Ráday Gedeon a magyar kultúra szolgálatában. Református Egyház, (9) 1954. 194.
- 40 A levelet publikálta *Segesváry V.*: Blasek Mihály levelei Ráday Gedeonhoz, Református Egyház, (11) 1954. 13—14.
- 41 Szathmári Paksi István Blažeknak szóló felszólítását I. Szathmári Nagy Istvánnak, az utrechti protestáns akadémia hallgatójának írott levelében (1782 január 1.). Közléte-

- szi *Segesváry V.*: Adalékok a cseh-morva misszió történetéhez, *Theológiai Szemle*, 1935. 142.
- 42 Vö. Blažek levelét Ráday Gedeonnak (Nosislav, 1784. január 24.), publikálta *Molnár J.*, in: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, (36) 1906. 562—564.
- 43 Teleki érdemeit Blažek könyveinek kiadásában maga Blažek is méltatta Szikszai népszerű imádságoskönyvéhez írott előszavában 1796. augusztus 4-i dátummal.
- 44 *Dobiáš, J.*: O zatknutí pana superintendenta M. Blažka, *Časopis historický*, 1881. 179. Az említett jakobinus röpirat és Gömör megye 1793. szeptember 9-i petíciójának másolata, *OSZKK, Quart. Lat.* 720. fol. 41—44; *Quart. Lat.* 2. 317, VIII. fol. 125—126 és *Quart. Hung.* 6. fol. 1—8 (és Moravský zemský archiv Brno) MG (pres. fasc. 51. kart. 59) *Benda, K.*: i.m. I. Budapest 1957. 1043—1045. 938—953.
- 45 L. Kún Sándor levelét Blažek Mihálynak (Klobouk 1794. április 3.), *Archív moravský superintendenty Praha*, fasc. 6.
- 46 Vö. Kazinczy megjegyzését Szirmay Antal művéhez. *Jacobinorum Hungaricarum Historia*, 1809. melyben Kazinczy nagy elismeréssel emlékezik Rieckének a Vrchovský Sámuel fölött mondott halotti beszédére. Vrchovský a jakobinus összeesküvésben való részvétele miatt Brünnben raboskodott és a zábrdovicei katonai kórházban halt meg 1797. augusztus 3-án. Kazinczy megjegyzését l. *Benda, K.*: i.m. 3. 4.
- 47 Krátké vyučování v křesťanském učení pro dítky obojího evangelického vyznání složené od Danyela Jindřicha Herynga, Brno 1799.
- 48 Vö. *Mejdická, K.*: Čechy a francouzská revoluce, Praha 1959. 113. Kazinczy megjegyzéséről volt szó Bihar megye 1793. szeptember 30-i petíciójával kapcsolatban, melynek létrejöttében Kazinczy Dienesen, a megye főjegyzőjén kívül feltehetően Kazinczynak is nagy része volt. Kazinczy megjegyzéseit közzéteszi *Benda, K.*: i.m. 948—949.
- 49 Kazinczy latin nyelvű verse Végh János 18. század második feléből való kéziratos könyvében található a prágai Husz-gyülekezet könyvtárában. Végh Kazinczynak írott levelét közzétette *Váczy J.* (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése I.* Budapest 1890. 42—46.
- 50 Vö. *Mejdická, K.*: i.m. 99—120. Mejdická kissé lebecsüli e mozgalom torradalmi jellegét. Ilyen forradalmi vonás a helvét vallású lázadók esküje, melyben az árulókat halállal, a feudális urak szolgáloit vagyonesztéssel fenyegetik, a francia megszállás esetén pedig a császári család kiirtását ígérik. Vö. *Moravský zemský archiv Brno*, fond Presid. Gub. fasc. 51, kart. 53.
- 51 *Kroupka*: i.m. 81—99.
- 52 Jungmannék és Kazinczyék nyelvújítási törekvéseinek érdekes elemzését és összehasonlítását adja *Becker, H.*: *Zwei Sprachanschlüsse*, Berlin—Leipzig 1948.
- 53 Vö. *Fényes E.*: *Statistik des Königreiches Ungarn*, Pesth 1843. 134—136.
- 54 Vö. *Pražák, R.*: *Maďarská reformovaná inteligence*. i.m. *Czeglé J.*: *A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede*. Budapest 1981.
- 55 Vö. *Pražák, R.*: *Češi a Maďari v počátcích národního obrození*, SPFFBU. C 15. Brno 1968. 73—78.
- 56 *Váczy J.* (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése i.m. I.* 195.
- 57 Uo. IX. 276.

- 58 *Pražák, R.*: Maďarské obrození a srbská lidová poezie, in: Franku Wollmanovi k sedmdesátinám, Praha 1958. 443.
- 59 *Váczy J.*: (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése* i.m. V. 349.
- 60 *Dümmerth D.*: Herder jóslata és forrásai, *Filológiai Közlöny*, 1963. 1—2, 181—183.
- 61 *Vö. Pražák, R.*: Josef Dobrovský, i.m. 124.
- 62 A magyar irodalom története 1849-ig, Budapest 1957. 283. Újabbán vö. még *Némethi L.*: *Kazinczy und Goethe, Arbeiten zur deutschen Philologie*, Debrecen 1968.
- 63 *Váczy J.*: (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése* IV. 469.
- 64 Uo. IV. 452. és VII. 113.
- 65 Uo. XI. 175; XIV. 267, 280; XV. 17, 33, 81, 217, 350, 370; XVII. 80, 209; XVIII. 272, (Kazinczy kapcsolatáról Hormayrral és folyóiratával). Hormayr és Dobrovský levelezését feldolgozta *Wolfram, E.*: *Aufklärung—Romantismus—Frühliberalismus in Böhmen und Österreich (Zum Briefwechsel Dobrovský—Hormayr 1820—1828)*, in: *Ost und West in der Geschichte des Denkens*, Berlin 1966. 549—564.
- 66 Dobrovský és Hormayr kapcsolatához vö. különösen *Wolfram, E.*: i.m. 549—564; *Krbec, M.*: Josef Dobrovský und Josef von Hormayr, *Sborník prací pedagogické fakulty University Palackého v Olomouci, Český jazyk a literatura* (1) 1971. 121—154; *Uő.*: Život a dílo Josefa Dobrovského očima jeho současníků, in: *Štúdie z dejín svetovej slavistiky*, i.m. 188—195. Dobrovský és Hormayr levelezésének teljes kiadását sajtó alá rendezte *Krbec, M.*—*Šimeček, Z.*: *Vzájemná korespondence J. Dobrovského a J. v. Hormayra*, *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Paedagogica, Český jazyk a literatura* (5) *Philologica* III. 1985. 103—237.
- 67 Hormayrhoz vö. például *Křivka, Z.* diplomamunkája: Josef von Hormayr a problematika kulturního a společenského rozvoje českých zemí a Uher ve světle jeho „Archivu“, Brno 1969. Az *Archiv* magyar vonatkozású cikkeit összefoglalta *Gyurkovics Gy.*: *Hormayr's Archiv... c. bécsi folyóiratában előforduló, Magyarországot érdeklő értekezések 1810—1831, Tudománytár*, 1834. IV; 1836. X. Vö. még *Kazinczy F.*: *Freymüthige Betrachtungen der Abhandlung des Herrn von Berzeviczy De conditione indolesque rusticorum in Hungaria*, *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* (8) 1817. 9—10. 52—65. Ugyanez: *Ungarische Miscellen*, 1817. 1. 71—87. Továbbá l. még *Berzeviczy, G.*: *Antwort auf die Berichtigung meiner Abhandlungen „De conditione et indole rusticorum in Hungaria“*, *Ungarische Miscellen*, 1817. 2. 94—104; *Kazinczy F.*: *Noch ein Wort eines ungarischen Edelmanns über den Zustand der Bauern in Ungarn*, *Ung. Misc.* 1817. 3. 3—57. Ugyanez *Archiv für Geschichte* (9) 1818. 1. 177—186, 189—200. Hormayr világnézetéhez és cseh kapcsolataihoz újabbán vö. még *Hemmerle, J.*: *Hormayr und Böhmen. Aus seinen Briefen an Palack, Bohemia, Jahrbuch des Collegium Carolinum*, (16) München 1975. 110—138; *Křivský, P.*: *Palacký a Hormayr*, *Strahovská knihovna* (11) Praha 1980. 63—77.
- 68 Einige Worte über eine wohl- oder übelgemeinte Anmerkung des Herrn Bibliothekars Richter aus Olmütz, *Archiv* (19) 1828. 649—650. Dobrovský Literarischer Betrug c. cikkéhez, *Archiv* (15) 1824. 26. 260, és más publikációjához az *Archiv* 1824. évfolyamában vö. *Jedlička, E.*: *Články Josefa Dobrovského v Hormayrově Archivu r. 1824*,

- Listy filologické (57) 1930. 157—169. Újabban vö. még *Krbec, M.*: Problematika nikoliv jedné edice, *Česká literatura* (25) 1977. 64—65
- 69 Vö. *Kazinczy F.*: Fogságom naplója, (kiad. Jancsó E.) in: *Kazinczy Ferenc válogatott művei*, Bukarest 1960. 156—178. Vö. még B. Kubešová—Pitronová: Brněnská internace účastníků prvního republikánského hnutí v Uhrách, *Slovanské historické studie* (1) Praha 1955. 83—108.
- 70 Kubešová—Pitronová: i.m. 108—111.
71. *Kazinczy F.*: Fogságom naplója, i.m. 179—225.
- 72 *Kazinczy megjegyzéseit id. Ráday Gedeon leveleihez, 1788. július 28. 1790. április 9. Váczy J. (szerk.): Kazinczy levelezése i.m. I. 210; II. 56.*
- 73 Vö. Cserey Farkas leveleit *Kazinczynak, 1809. augusztus 19, 1810. május 9. Uo. VI. 504; Uo. VII. 443; VI. 583, Berchtold nekrológja utánközlésben, eredetiben: Vereinigte Ofner-Pester Zeitung, 1809. 67. (augusztus 20.). Berchtold életrajzát Wurzbach, L.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreichs 1. Wien 1856. 291—293.*
- 75 Vö. Cseh József leveleit *Kazinczynak, Brünn 1807. augusztus 19, 1807. szeptember 9, 27, 1808. február 16. Váczy J. (szerk.): Kazinczy levelezése V. 127.*
- 76 *Kazinczy László levelei Ferenchez, Kuttenberg 1790. január 14, február 23, szeptember 20, december 21. Uo. II. 219.*
- 77 Vö. *Kazinczy F.*: Fogságom naplója (kiad. Jancsó), 202—205. *Kazinczy fogolytársai*val együtt két napot töltött Prágában 1800. július 20—21-én. Kaszárnnyákban szállásolták el őket (*Kazinczy Uzával, Hirgeittel és Smetanoviccsal volt egy szobában*), s itt már nem mozoghattak olyan szabadon, mint a Kufsteinből Prágába vezető úton.
- 78 *Váczy J. (szerk.): Kazinczy levelezése, i.m. IV. 160.*
- 79 Schedel (Toldy) Ferenc levele *Kazinczynak, Berlin 1829. december 8. Uo. XXI. 157—159.*
- 80 Cseh József levele *Kazinczynak, Brünn 1807. augusztus 19. Uo. V. 127.*
- 81 Dobrovský és *Kazinczy*, a cseh és magyar nemzeti mozgalom két vezéregyéniségének összehasonlítása már a korabeli vélemények alapján is indokolt, melyek közül kiemeljük Josef von Hormayr véleményét, aki *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* c. folyóirat 1829. évfolyamában tette közzé Dobrovský portréját: „Was *Kazinczy für Ungarn — das ist der von seiner gesamten Nation billig hochgefeyerte Greis Dobrowsky für Böhmen als Kritiker und Philolog, wie Wenige, als Reisender nach entführten Trophaen bis ins tiefste Schweden und auch Denkmahlen slavischer Sprache und Literatur bis nach Moskau; — illos ager penna metuente solvi, fama superstes.*” Hormayr ezzel a kijelentésével védelmébe vette Dobrovskýt cseh kritikusaival szemben is, akik a Kéziratokkal kapcsolatos szigorú álláspontját bírálták. Ezt a véleményét Hormayr már korábban is kifejtette, 1828-ban egy Dobrovskýnak írott levelében (Zágráb, augusztus 23.), ahol ezt írta: „Wie Sie, als Representanten der slavischen Literatur, so wählte ich für ungrische *Kazinczy*, die beyden von ihrer gesamten Nation hochgefeyerten Jubelreise.” Vö. *Krbec, M.—Šimeček, Z.*: Vzájemná korespondence, i.m. 234—235.

A MAGYAR REFORMMOZGALOM VISSZHANGJA CSEHORSZÁGBAN ÉS A CSEH-MAGYAR KULTURÁLIS KAPCSOLATOK

- 1 Pražák, R.: Palacký a Maďari před rokem 1848, ČMM (77) Brno 1958. 1—2. 74—99.
- 2 Uo. 80, 84.
- 3 Šimončič, J.: Ohlasy francúzskej revolúcie na Slovensku, Košice 1982. 53—54.
- 4 Nováček, V. J. (szerk.): Františka Palackého korespondence a zápisky I. Praha 1898. 51—52.
- 5 Uo. 58.
- 6 F. Palacký levele Ghyczy Miklósnak, 1820. január 12; uo. 3. Praha 1911. 41.
- 7 Pražák, R.: Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození, Praha 1962. 35, 39, 49. 157—158. stb.
- 9 L. Schematismus scholasticae juventutis in gymnasio a.c. addictorum Soproniensi 1806—1837, a soproni ev. gimnázium levéltára.
- 10 Vö. Matovčík, A.: Martin Hamuljak (1789—1859), Martin 1966: Pražák, R.: Ke vztahu druhé bernolákovské generace a české jungmannovské inteligence za národního obrození. Bibliografické štúdie I. Martin 1970. 25—51; Vytýkalová, M.: Spolok milovníkov reči a literatúry slovenskej, uo. 53—68.
- 11 Vö. Géczy Karolina levele Palackýnak, 1829. V. 17. 1832. V. 9. Palacký hagyatékában, a Strahovi Könyvtár irodalmi levéltárában, 11 B 6.
- 12 Pražák, R.: Palacký a Maďari. Časopis matice moravské (77) Brno 1958. 1—2. 90.
- 13 Vö. uo. 90, 96—97 (Petrovics Ferenc levele Palackýnak, Prága, 1833. augusztus 29. Palacký hagyatéka: I. 11. jegyzet).
- 14 Vö. Pražák, R.: i.m. (I.jegyzet) 89—90.
- 15 L. Vörösmarty Mihály levele Palackýnak (Pest, 1829. január 2.): Teleki József Palackýnak (Bécs, 1835. március 8.): Döbrentei Gábor Palackýnak (Buda, 1835. május 1.), uo. 95, 97—98. Palacký hagyatékában megtalálható még Teleki két levele Palackýhoz: 1834. augusztus 29; 1836. január 8. Vörösmarty Palackýnak (1829. január 2.) a Filológiai Közlönyben jelentettem meg (Vörösmarty levele Palackýhoz 1957. I. 134—135.)
- 16 Vö. Moravský zemský archiv Brno, (továbbiakban I. MZA) fond G 138. 358/29. Köszönetet mondok Deák Eiszternek, aki felhívta figyelmemet a Berchtoldhoz írott magyar nyelvű levelekre, s ezeket a jövőben publikálni kívánja.
- 17 Vö. Teleki Sámuel leveleit Sigismund Berchtoldnak 1818—1822-ből, uo. fond G 138, fasc. 358/55.
- 18 Uo. fond G 138, fasc. 358/31.
- 19 Uo. fond G 138, kart. 66/342.
- 20 Keindl, P.: Hradní knihovna na Buchlově, in: Buchlov, Brno 1962. 27.
- 21 MZA Brno, fond G 138, kart. 66/342.
- 22 Uo. fond G 138, kart. 66/341.
- 23 Uo. fond G 138, kart. 67/343 (Knihovna Buchlov) és a buchlovi vár könyvtárának ka-

- talógusa, Krajské středisko Státní památkové péče a ochrany přírody Brno. Az idézett könyvkatalógust Deák Eszter másolta le, akivel Sigismund Berchtoldról és magyar kapcsolatairól átfogóbb munkát szeretnénk írni.
- 24 Větší i zvláštnější nový kalendář na rok 1825. 21, 31; 1827. 23, 32; 1832. 18; 1833. 35. stb.
- 25 Osvícení v Turcích, Tatranka, 1832. I. 2. 75.
- 26 A problematika részletesebb áttekintése: *Kýřfalová, M.*: Juraj Palkovič (1769—1850). Bratislava 1968. 338—343. *Uő.*: Vztah Juraja Palkoviča k národným emancipačným snahám maďarským, *Historický časopis* (15) Bratislava 1967. 3. 361—63.
- 27 Tatranka, 1832. I. 1. 70.
- 28 *Novomý, J.*: František Cyril Kampelík, Praha 1975. 59—60. 247.
- 29 Vö. Hronka, 1837. II. 1. 25.
- 30 Vö. *Šindelář, B.*: Ohlas maďarské revoluce 1848—49 na Moravě a ve Slezsku. Rozpravy ČSAV (67) 3. Praha 1957; és *Pražák, R.*: Az 1848—1849. évi magyar forradalom és szabadságharc csehországi és morvaországi visszhangja. Élet és Tudomány. 1981. 21. 661—662.
- 31 *Škorpík, Fr.*: Hrabě Štěpán Széchenyi, Hronka, 1837. II. 1. 46—50.
- 32 Uo. 50. Škorpík cikkét újra közli *Chmel, R.*: Literárne vzťahy slovensko-maďarské. Martin 1973. 74—77.
- 33 *Kálnoky H.* (szerk.): Széchenyi István és Waldstein János keleti utazása 1830-ban. Budapest 1942. Itt teszi közzé Széchenyi utinaplóját. i.m. 59—154, és Waldstein János gróf naplóját. i.m. 155—319.
- 34 Széchenyi naplóbejegyzéseit közli *Berezik, A.*: Die erste Balkanreise Széchenyis. Donauropa 3. Budapest 1943. 523.
- 35 1830. július 19—29 között Széchenyi súlyos betegen Galacon tartózkodott, innen utazott Konstantinápolyba, szeptember második felében Plovdivon és Szófián keresztül Szerbiába, ahol 1830. október 2-án találkozott Milos Obrenovic-csal. Vö. *Oltványi A.* (szerk.): Széchenyi István. Napló. Budapest 1978. 653—671.
- 36 Széchenyi és a szomszéd népek kapcsolatáról fontos dokumentumokat tett közzé *Kemény G.*: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Budapest 1962. 209—216. A Duna szabályozásához *Pach Zs. P.*: Széchenyi és az Alduna-szabályozás 1830—1832. Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei, 25. 2—3. Budapest 1976. 143—173. Széchenyi cseh kapcsolatairól *Gál L.*: Széchenyi and the Czechs. *Studia slavica* (18) 1972. 129—145. A szerző Széchenyi naplójegyzetei alapján írta le csehországi tartózkodását, ahol 1810—1813 között katonai szolgálatot teljesített (Uherský Brod, Vysoké Mýto, Praha stb.). Bemutatja továbbá a cseh arisztokráciával (František Kinský, Eduard Lichnovský, Jan Vratislav, Lobkovic, Chotek, Clam-Gallas, Kolovrat) és cseh polgárokkal (például Priessnitz) való kapcsolatát.
- 37 Vö. *Pražák, R.*: i.m. (10. jegyzet) 30.
- 38 *Palacký, F.*: O národech uherských, zvláště o Slovanéch. *Časopis českého muzea* (3) 1829. 4. 11—38.
- 39 Tudományos Gyűjtemény, 1830. I. 118—128.

- 40 Vö. Ján Čaplovič levelét Palackýnak. (Bécs, 1830. március 9.) Palacký hagyatékában (11. jegyzet), melyet közzétett *Pražák, R.*: Palacký és a magyarok, 95—96.
- 41 *Pražák, R.*: Vývojové souvislosti literatury a hudby z hlediska vzniku romantismu, SPFFBU, D 31, 1984. 76—77.
- 42 Karel Vinařický levelei Pyrkernek, Kována, 1839. július 20, november 5; 1842. november 18, november 25; egy levél s.d. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Kézirattára, Ms 1041/110.
- 43 *Pyrker, J. L.*: Perly posvátné. (Ford.: Karel Vinařický) Praha 1842. Vinařický utószavában az életrajzi ismertetés, 200—204.
- 44 Vö. Svoboda levelei Pyrkernek Prágából, 1843. október 23, 1845. május 31. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kézirattára Ms 1041/91.
- 45 Vö. Béda Dudík levelezése, Moravský zemský archiv Brno, E 6 Dm 3/2c, 160, 161, a pannonhalmi benedekrendi kolostor könyvtárának kézirattára, BK 65/III/17/29 (Dudík levele Czinárnak, Brno, 1861. május 27.).
- 46 Uo. BK 65/III/17/137.
- 47 Vö. Čelakovský levele J. V. Kamarytnak, Prága, 1822. november 29. *Bily, F.* (szerk.): Korespondence a zápisky Frant. Lad. Čelakovského. Praha 1907. (továbbiakban Čelakovský Lev.) 1. 157.
- 48 *Horváth K.*: Kisfaludy Károly és írőbarátai, Budapest 1955. 20.
- 49 John Bowring levele Čelakovskýnak, London, 1827. december 20. Čelakovský Lev. i.m. 331.
- 50 Vö. Bowring Čelakovskýnak, Párizs, 1831. április 4. Čelakovský Lev. i.m. 2. 158. Čelakovský érdeklődése a magyar irodalom iránt az eddigi szakirodalomból már ismert. Vö. ehhez *Šmelk, L.*: Kisfaludyho strofa, Slovenská miscellanea, Bratislava 1931. 168—171; Sárkány Oszkár tanulmányai 1937—1938-ból, új kiadásban: *Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai*, Budapest 1974. (26) 39—40, 58; *Závodský, A.*: František Ladislav Čelakovský, Praha 1982. 293, 408, 440—43.
- 51 L. Zechenter Antal levelét Jankovich Miklósnak, Prága, 1834. november 5. OSZKK Jankovich levelezése.
- 52 *Závodský, A.*: Čelakovský, i.m. 408, 442—443.
- 53 *Sárkány Oszkár*: i.m. 68—69, 75. és *Šmelk, L.*: i.m. 268—271.
- 54 *Česká včela*, 1844. július 9. 55. 220. Új közlésben Kiss J.: Petőfi-adattár, I. Budapest 1987. 20.
- 55 L. *Česká včela*, 1847. január 5. 2; május 5; Petőfi-adattár I. 117—118. Sabina fordításait először említi *Sárkány O.*: Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848, Budapest 1938. 46.
- 56 *Česká včela*, 31. 1846. április 17, 124. Petőfi-adattár I. 79. L. még *Sárkány Oszkár* válogatott tanulmányai, i.m. 49, 62.
- 57 Petőfi-adattár I. 68, 70, 72.
- 58 *Květy*, 48. 1843. június 17, 188—189; 49. június 21, 194—195; 50. június 24, 197—99; 51. június 28, 201—202; 52. július 1. 205—206; 53. július 5. 209—211; Mindkét művet említi *Sárkány O.* Válogatott tanulmányai, i.m. 70.

- 59 *Sabina, K.*: Češi v Uhrích, Květy, (7) 1840. 39—40. Vö. még *Sárkány O.*: Válogatott tanulmányai, i.m. 70.
- 60 *Česká včela*, 13. 1847. február 12. 49; 14. február 16. 54—55; 15. február 19. 58—59; 16. február 23. 62—63; 19. március 2. 69—70. Hasonló magyar tárgyú romantikus karcolatokat publikált már korábban Schwarzenberg német folyóiratokban például a *Litbuss* c. almanachban 1843-ban (Praha, kiad. P. A. Klar.).
- 61 *Česká včela*, 42. 1847. május 25. 168; 83. október 13. 332. Vö. még *Sárkány O.*: i.m. 46—47.
- 62 *Česká včela*, 31. 1847. április 16. 124.
- 63 *H. B. (Karel Havlíček Borovský)*: Maďarský spolek zpěváků, *Česká včela*, 68. 1847. augusztus 24. 269; Vö. még *Sárkány O.*: i.m. 47.
- 64 Vö. K. H. Borovský levele Vojtěch Weidenhoffernek Německý Brodből (ma Havlíčkův Brod) 1845. szeptember 4; Korespondence Karla Havlíčka, Praha 1903. 751.
- 65 *Tudományos Gyűjtemény*, 1827. 10. 116—118; 11. 111—115; 12. 103—115.
- 66 Zur Geschichte des grossen Zwischenreichs in Böhmen in den Jahren 1439—1453, *Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen*, 1827, 1. 21—48; 2. 32—39.
- 67 *Tudományos Gyűjtemény*, 1827. III. 104—105.
- 68 Kašpar Šternberg levele Jankovich Miklósnak Brezináról 1827. augusztus 19-én, OSZKK. Jankovich lev. fol. 189; *Jankovich: A Budai várban talált régi gazdag sirboltról*, *Tudományos Gyűjtemény*, 1827. 2. 57.
- 69 Iz a levél Palacký hagyatékában található (vö. 11. jegyzet) 11 B 10; *Pražák, R.*: Vörösmarty levele Palackýhoz, *Filológiai Közlöny*, 1957. 1. 134—135. Uő.: Palacký és a magyarok, i.m. 95.
- 70 A teljes cím: Ode latine sur Carlsbad, composée vers la fin de quinziesme siecle par le baron Bohuslav Hassenstein de Lobkowitz, avec une traduction polyglotte, une notice bibliographique sur ce poete, des observations sur l'ode, et sur l'antiquité de ces thermes, par le Chevalier Jean de Carro, Prague de l'imprimerie de Schoenfeld, 1829.
- 71 Az óda távoli reminiscenciája *Vörösmarty Vízgyógy* c. verse 1841-ből; Vörösmarty minden munkái (kiad. *Bajza J.* és *Toldy F.*), Pest 1845. 2. 239.
- 72 Arany a fordítást 1869-ben, karlsbadi tartózkodása alatt készítette. Megjelent: *Arany János hátrahagyott versei*, Budapest 1888. 429—430.
- 73 Vergleichende Bemerkungen über Herrn. de Carro's Polyglotte, Von Franz Palack. Jahrbuch des böhmischen Museums für Natur- und Länderkunde, Geschichte, Kunst und Literatur, Prag 1830, I. 2. 255—261, I. 3. 363—374.
- 74 Uo. I. 2. 257—258.
- 75 *Toldy F.*: Ó cseh literatúra, *Tudományos Gyűjtemény*, 1830. 6. 117—124.
- 76 *W. L.*: Cseh literatúra, uo. 1830. 8. 111—114.
- 77 Vö. Toldy F. levele szüleinek Znojimból 1829. augusztus 8-án. Prágából 1829. augusztus 14-én, és Karlsbadból augusztus 21—22. MTA Kézirattára, M. Irod. Lev. 4 r 151/IV.
- 78 I. erről részletesebben *Sárkány O.*: Magyarok Prágában 1773—1849, Válogatott ta-

- nulmányok, i.m. 81—97; és *Fried I.*: Cseh-magyar kapcsolatok 1828—1841 között, Filológiai Közlöny, 1965. 3—4. 388—391. Petrovics cseh útjáról I. *Pražák, R.*: Palacký és a magyarok, 90.
- 79 Vö. *Sárkány O.* Válogatott tanulmányai, i.m. 91.
- 80 Vö. *Pulszky F.*: Úti vázlatok, Budapesti Árvizkönyv, Pest 1839. 1. 75—79.
- 81 *Szalay L.*: Úti naplóból, Athenaeum, 1839. 2. 81—86; Vö. még *Sárkány O.*: Magyarok Prágában, i.m. 90, 96.
- 82 *Hrabovszky D.*: Morva, Csehország, Utazások Némethonban.
- 83 *Kneidl. P.*: Teatrália zámecké knihovny z Radenína II. Praha 1963. 61—62.
- 84 *Šimáková, J.—Macháčková, E.*: Teatrália zámecké knihovny z Křimic II. Praha 1970. 318, 395.
- 85 Vö. *Fried I.*: Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban, Budapest 1989. 344, 355.
- 86 Uo. 341—342.
- 87 *Holéczy* cikke a Tudományos Gyűjteményben, 1833. 2. 124—125; *Schedl (Toldy) Ferenc* helyesbítése, uo. 1833. 4. 116—117, és *Horvát István* észrevételei, uo. 117—122. *Holéczy Mihály* válasza, uo. 6. 119—122.
- 88 *L. Podhradský J.*: Első Mátyás királyunk kereste-e Cseh Ország Koronáját, és azért hadakozott-e? Tudományos Gyűjtemény, 1830. 4. 78—82.
- 89 Vö. *Fried I.*: i.m. (79. jegyzet), 393—94.
- 90 *Dobrovský* recenziója Endlicher Anonymus-kiadásáról megjelent Jahrbücher der Literatur (40) Wien 1827. 220—249. L. erről részletesebben *Pražák, R.*: Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist, i.m. 58; *Uő.*: Legendy a kroniky koruny uherské, Praha 1988. 171—72.
- 91 Ma külföldön általánosan elfogadott az a vélemény, hogy Istvánt Bruno (Prunward) Sankt-Gallen-i missziós püspök keresztelte meg. A dátumban nem egyeznek a vélemények, magam úgy gondolom, hogy 973 húsvétján került rá sor Esztergomban. Ehhez *Zolnay L.*: A középkori Esztergom, Budapest 1983. 52—53.
- 92 *L. Fejér György* recenzióját Palacký Geschichte von Böhmen (Prag 1836.) első kötetéről, Tudományos Gyűjtemény, 1838. 2. 93—115.
- 93 Vö. ehhez *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt 2. Budapest 1899. 31.
- 94 *L. Fejér György* recenziója Palacký Geschichte von Böhmen (Prag 1839) első részének 2. kötetéről, Tudományos Gyűjtemény, 80—104.
- 95 Vö. e kérdés különböző megítélését *Soós B., Pauler Gy., V. Chaloupecký, J. Šusta, R. Marsina, J. Žemlička* és *Kristó Gy.* munkáiban, amiről írok Legendy a kroniky koruny uherské c. könyvemben, 335—337.
- 96 Vö. *Gulyás P.*: Magyar írói álnévlexikon, Budapest 1956. 501.
- 97 *L. Toldy F.* (szerk.): A cseh irodalom jelen állapota Winaficzky Károlytól. Tudománytár, 1834. 3. 107—121.
- 98 Vö. Tudománytár, 1835. 5. 212—214.
- 99 *L. Cseh* irodalom. Tudománytár. 1840. 4. 3—16, 37—47. A cseh irodalomról szóló

- cikk található még a korabeli magyar enciklopédiában: *Közhasznú esmeretek tára* II. 1839. 435—441.
- 100 A Királyudvari Kézirat magyar visszhangjáról I. *Távol T.*: A cseh újjászületés, Magyar Kisebbség, 1923. 2. 21. 828.
- 101 *Váczy J.* (szerk.): Kazinczy Ferenc levelezése, 15. 70, 81, 217, 350; 17. 80, 209; 18. 272.
- 102 *Majláth, J.*: Die Mongolen, Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. (2) Wien 1821. 155—180. A Királyudvari Kézirat Svoboda német fordításában 1819-ben jelent meg Prágában: Die Königinhofer Handschrift. Eine Sammlung lyrisch-epischer Nationalgesänge. Aus dem Altböhmischen metrisch übersetzt von *Wenzel Svoboda* von Nawarow. Hrsg. von *Wenzel Hanka*. Prag 1819 bei Gottlieb Haase.
- 103 Rukopis královédvorský... Königinhofer Handschrift. Sammlung altböhmischer lyrisch-epischer Gesänge, nebst andern altböhmischer Gedichten. Aufgefunden und hrsg. von *Wenceslaus Aloys Svoboda*, k. k. Humanitäts Professor. Nebst einer Faksimilie. Zweite umgearbeitete und vermehrte Auflage. Prag 1829. Verl. I. G. Galve.
- 104 *Palacký F.*: Die böhmische Königinhofer Handschrift. Jahrbücher der Literatur. 48. Wien 1829. 138—169.
- 105 L. 76. jegyzet.
- 106 L. *Friedl L.*: „Slavica” a magyarországi német nyelvű sajtóban a reformkorban, Magyar Könyvszemle (105) 1989. 1. 94—100.
- 107 *Toldy Ferenc* tanulmányáról van szó az Új Magyar Múzeumban, 1858. 3. 244—248, amely hiányzik *Vašák Pavel* egyébként kiváló antológiájából: Literární pouť Karla Hynka Máchy. Ohlas Máchova díla v letech 1836—1858, Praha 1981.
- 108 *Palacký* pozsonyi éveit és annak jelentőségét *Palacký* későbbi életpályája szempontjából részletesen értékelem a *Palacký és a magyarok c. tanulmányomban* (I. 1. jegyzet). Továbbá *Sárkány O.*: A fiatal *Palacký*, *Apolló* (3) 1937. 2. 7. 149—152; *Ugyanez: Sárkány O.*: Válogatott tanulmányai, i.m. 77—80, *Sas A.*: Cseh nemzetébresztő a diéták városában, Irodalmi Szemle, 1958. 1. 92—100; *Uő.*: A koronázó város. A bécsi kongresszustól nagy márciusig. 1815—1848, Bratislava 1973.

PETŐFI A CSEHEKNÉL. A MAGYAR IRODALOM RECEPCIÓJA

- 1 A magyar forradalom cseh visszhangjáról vö. *Šindelář, B.*: Ohlas maďarské revoluce 1848—1849 na Moravě a ve Slezsku. Rozpravy ČSAV (67) 3. Praha 1957; *Čejchan, V.*: Ruský ozbrojený zásah v Sedmihradsku ve světle soudobého českého tisku, in: Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů ČSR a SSSR. Praha 1958. 117—172; *Pražák, R.*: Češi a Maďari v nerudovské Praze, in: Z doby Nerudovy. Praha 1959. 46—49; *Ara-tó E.*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848—49. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Budapest 1971. 57—69.
- 2 *Noviny Lipy Slovánské*, 4. 1849. január 5. Vö. még *Čejchan, V.*: Bakuninova provolání

- k Slovanům před tiskovým soudem pražským r. 1849. Slovanický přehled (23) 1931. 9. 664—684.
- 3 Vö. *Arnold, E.*: Válka uherská. Občanské noviny, 1849. január 9.
- 4 A Kossuth-életrajza és a magyarok iránti rokonszenv-megnyilvánulásokra a Týl által szerkesztett Selské noviny hasábjain először *Krejčí, K.*: Epizódok a XIX. század hatvanas éveinek cseh-magyar kapcsolataiból c. tanulmányában mutatott rá. Filológiai Közlöny, 1957. 1. 40.
- 5 Selské noviny, 1849. 30. 119.
- 6 Uo. 1849. 29. 114.
- 7 Vö. *Sabina, K.*: Smutné úvahy. Noviny Lípy Slovanské. 87. 1849. április 13. 352.
- 8 Uo. 352.
- 9 Vö. *Bársi J.*: Utazás ismeretlen állomás felé 1849—1856. Budapest 1890. L. még *Földy J.*: Világostól Josephstadtig 1849—1856. (kiadta: *Balassa I.*) Budapest 1939.
- 10 Němcová felfüggesztéséről vö. *Tillé, V.*: Božena Němcová. Praha 1947. 164—170.
- 11 Die Hinrichtung des Meuchelmörders János Libényi. *Erinnerungen*, 1853. 86—88.
- 12 Vö. *Šindler, B.*: i.m. 69—70.
- 13 *Lumír*, 1851. 43. 1022—1024.
- 14 Uo. 1862. 25. és köv.; 19. 436—437.
- 15 Uo. 1855. 962. és 1858. 44. 1105—1106. A *Lumírban* (1858) található egy történelmi kép is *Veliká noc velkavaradská* c. ismeretlen szerzőtől Vratislav Orlovský fordításában.
- 16 Vö. *Lumír*, 1853. 312. és köv.: 589—593; 1854. 625. és köv.
- 17 Uo. 1865. 33. 771—774; 34. 804—809; 35. 828—831.
- 18 *Lumír* (1858) a magyar regényről szóló rész, I. 26. 613—614.
- 19 Vö. *Wollman, S.*: Tradice a přínos české literární komparatistiky, in: *Dejiny literárnej komparatistiky socialistických krajín*. Bratislava 1986. 180—183. stb.
- 20 *Nebešková, V. B.*: O literatuře. Praha 1953.
- 21 *Sabina, K.*: Slovo o románu vůbec a českém zvláště. *Lumír*, 1858. I. 26. 613.
- 22 Uo. 614.
- 23 *Obrazy života*, 1859. 7. 259—261.
- 24 *Jókai M.*: Adamante (ford.: *Bačinský, J.*) *Lumír*, 1863. II. 1105—1113. és *Jókai M.*: Účastnice zločinu (ford.: *Vodnářek, E.*) *Hvězda*, 1863. 39. 330—331; 40. 333—334; 41. 341—342. 42. 349—351; 43. 357—361.
- 25 *Jókai M.*: Nešťastné stanovisko (ford.: *Adámek, K.*) *Hvězda*, 1863. 3. 19—21; 4. 25—26.
- 26 Ezt az adatot szakdolgozatában adja közre *Neveselá—Komolliková, J.*: Kulturní vývoj v Uhrách v letech 1864—1867 a jeho odraz v soudobém českém tisku. Brno 1980. 48.
- 27 Vö. *Petőfi S.*: Ověák. *Lumír*, 1854. 1135. (ford.: *Katz M.*) és *Petőfi S.*: Čarovná noc. Nešťastný, in: *Ukážka z básnictví maďarského*. Časopis českého muzea. 1858. 41—46. (ford.: *Müller, A.*). Ugyancsak az *Obrazy života* c. folyóiratban (1859. március 15.) jelentek meg *Petőfi* verseinek cseh fordításai Müllertől *Chci býti stromem* és *Váším si Tebe, sklenko má* c. *Petőfi* verseinek első cseh fordításai *Na Etelku. Chci býti stromem, Má láska* — egyáltalán az első cseh *Petőfi*-fordítások — a *Česká včela* c. folyóiratban

- jelentek meg, 1847. 2. 5. és a fordító S jelzést írt alájuk, amint azt *Sárkány O.*: Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848 c. munkájában közli. Budapest 1938.
46. Feltételezhetjük, hogy ez a fordító Karel Sabina volt, aki nálunk ebben az időben egyike volt az elsőnek, akik a magyar irodalom iránt érdeklődtek.
- 28 Neruda a Petőfi. Bratislava c. folyóirat, 1932. 391—404.
- 29 Az Ukradený kún, Ovčák, Pan Pavel, Betyár, Loupežník, Dobrodružství vlka; Setkání v pustě; Ó, krásna noc c. megjelent versekről volt szó, amelyeket *Obraz a romance z Uher* c. tettek közzé az *Obrazy života* 1859. szeptember 9-ei számában. A Betár, Loupežník és a Pan Pavel c. verseket Neruda fordításában átvette Petőfi verseinek saját gyűjteményes kiadása számára, *Básne Aleksandra Petőfiho*, (Praha 1871. 160—163.) annak szerkesztője Karel Tůma.
- 30 Vö. *Bujnák, P.*: i.m. 393. és köv. Petőfi és a cseh irodalom témát többen feldolgozták egy sor további tanulmányban, de idáig még hiányzik egy átfogó monográfia. Az eddigi irodalomból ide lehet sorolni *F. Žákavec, P. Bujnák és Sárkány O.* már említett tanulmányain kívül a következő munkákat is: *Vájlok S.*: Petőfi és a cseh irodalom. Magyar Írás, 1937. 6. 488—494; *Sárkány O.*: A magyar irodalmi romantika cseh visszhangja. Apollo (4) 1938. 8. 1—2. 67—81; *Vájlok S.*: Petőfi im tschechischen Schrifttum. Donauropa, 1943. 661—670; *Novotný, M.*: Básnický makulát Jana Nerudy. Čteme, 1943. 1; *Uő.*: Nerudovo literární setkání s Petőfim. Rudé právo, 1949. július 31; *Tichý, F. R.*: Petőfi a my. Nový život, 1949. 8. 62—65; *Dolanský, J.*: Alexandr Petőfi. básník maďarského lidu. Praha 1950; *Kovács E.*: Neruda és Petőfi. Irodalomtörténet, 1950. 1. 79—91; *Laiske, M.*: Nerudovy překlady maďarských básníků. Česká literatura, 1955. 1. 85—87; *Arató E.*: Csehszlovák-magyar munkásmozgalmi kapcsolatok 1867—1890, in: Magyar történetész kongresszus. Budapest 1954. 262—295. (ugyanaz csehül ČsČH, 1954. 1. 28—47. 2. 245—259); *Adamová, Z.*: Petőfi et la littérature tchèque. Acta Litteraria, 1957. 208—217; *Pražák, R.*: Jan Neruda a maďarská literatura. Sborník prací filosofické fakulty brněnské univerzity, 1958. 5. 91—101; *Uő.*: Češi a Maďaři v nerudovské Praze. in: Z doby Nerudovy. Praha 1959. 45—70; *Dobossy L.*: Petőfi-vers cseh munkások ajkán. Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 3. 361—362; *Rákos P.*: Patří i české kultuře, in: *Petőfi S.*: Blesky rozněvané a křídla motýlí. Praha 1973. 85—91; *Pražák, R.*: Petőfi a Neruda. 1. 1973. január 3. 7; *Uő.*: Petőfi és Jan Neruda. Magyar Hírlap, 1973. március 12; *Uő.*: Petőfi és a cseh haladó mozgalmak a 19. század második felében. Hét (18) 1973. 7. 10; *Rákos P.*: Petőfi cseh hírnevének históriája. Kortárs, (17) 1973. 1. 87—89; *Pražák, R.*: Petőfi a česká literatura, in: Život a díelo Sándora Petőfiho a Imre Madách. Bratislava 1973. 73—91.
- 31 „Én ezt a dolgot csakis azzal tudom magyarázni, hogy Neruda kezénél volt a magyar eredeti és a költő Petőfi iránti csodáló szeretetétől vezetve elsajátította ennek anyanyelvét, olyan mértékben, hogy a német segítségével vagy egy más fordítás felhasználásával meg tudta érteni a magyar szövegét.” *Tichý, F. R.*: i.m. 63.
- 32 Vö. *Kovács E.*: i.m. 87.
- 33 Riedlről vö. például *Sas, A.*: Riedl Szende hírdverési kísérlete a cseh és a magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában 1854—1860. Bratislava 1937; *Kemény G.*

G.: Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért. Irodalomtörténet, 1950. 2. 70—90; Adamová, Z.: Szende Riedl, ústřední postava česko-maďarských literárních vztahů v 50. letech minulého století. Slavia, 1958. 2. 273—287; Pražák, R.: Češi a Maďaři v nerudovské Praze (K česko-maďarským kulturním vztahům na sklonku padesátých let), in: Z doby Nerudovy. Praha 1959. 50—57; Šimeček, Z.: Z počátků institucionálního zajištění hungaristických studií v českých zemích. Slovanský přehled (65) 1979. 5. 400—405.

34 Album az ifjúság számára. Prága 1858.

35 Rückblick auf die jüngste Literatur von und über Österreich. Kritische Blätter, 1858. 188—189.

36 Kritische Blätter, 1858. 26. 307—308.

37 Rodinná kronika, 1863. 29. 344—347; 30. 360—363; 31. 370—374; 32. 382—385. Ez a hozzávetőleg húszoldalas Jókai által írott Petőfi-életrajz *Egy magyar költő életéből* címmel, amelyben Jókai személyes visszaemlékezései mellett, a költő irodalmi munkásságának keresztmetszetét is adja. Jókainak ez a remeke még keletkezésének idején, 1855-ben megjelent néhány német folyóiratban (Ungarische Post, 1855. 3—7; Wanderer, 1855. 286; Die Donau, 1855. 239. és köv.), innen került be Schuselka kalendáriumába (Franz Schuselka's National-Kalender). Innen vette át a legnagyobb valószínűség szerint a *Rodinná Kronika* egyik szerzője is, aki Schuselka cseh renoméjára való tekintettel írásának forrásaként csak a pontatlan *Z Nationalu* megjelölést használta. Nem egy „eddig ismeretlen Jókai-cikk” volt ez tehát, ahogy Laiske írja, hanem éppen ellenkezőleg a legismertebb cikkei egyike; Petőfi életének első részletesebb vázlata, amelyből akkor Európa újságírói merítettek. (Bőségesen hoz erről adatokat már Wurzbach, C.: Bibliographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 10. Wien 1863. 252.

38 Az eddigi irodalomban hosszú ideig tévesen vették át azt az adatot, amit Pražák, A.: Literatura česká XIX. století c. művében közölt. Praha 1907. III. 2. 282. miszerint Neruda a halottak napi tárcában lefordította Petőfi *Sen o smrti* c. versének egy részét, *Ha az isten...* c. versről van szó a *Szereltem gyöngyei Bertának* (Pesti Divatlap, 1845. 2—4. 751. és köv.) szerelmesvers ciklusból, amit Mednyánszky Berta tiszteletére írt Petőfi. Petőfi *Halálom* c. rövid négy soros versének 1844-ből (az egyetlen ezen a címen) nincs ehhez a vershez semmi köze.

39 Bánsé Aleksandra Petőfiho. Praha 1871. 13—15.

40 Uo. 6.

41 Uo. 8. Petőfi verseinek Tüma által szerkesztett gyűjteményes kiadásáról és annak előszaváról már említést tett Rákos P.: i.m. 89.

42 Vö. Tüma, K.: O boji národa amerického za samostatnost. Praha 1871; Uő.: O Jiřím Washingtonovi, zakladateli svobody americké. Praha 1872; Uő.: Apoštol svobody (G. Mazziniról). Praha 1873; Uő.: Ze Života malého národa (Belgiumról). Praha 1874; Karel Havlíček Borovský. Praha 1883.

43 Básné Aleksandra Petőfiho. Praha 1871. 101.

44 Uo. 19.

- 45 Uo. 25.
- 46 Uo. 100.
- 47 Uo. 15.
- 48 *Neruda, J.*: Básně Petőfiho. Národní listy, 1871. december 17.
- 49 Uo.
- 50 Vö. *Žáček, V.*: Česko-polská reevoluční spolupráce v šedesátých letech XIX. století. Česko-polský sborník vědeckých prací I. Praha 1955; *Kováč E.*: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Budapest 1967. és *Uő.*: Szemben a történelemmel. Budapest 1977. és itt különösen az Új alapokon? c. fejezet. 421—437.
- 51 Ezt a legkifejezőbben *Palárik* fogalmazta meg O vzájomnosti slovanskej. Úvahy politicko-literárne c. cikkében. Lípa, národný zábavník. Pest, 289—293. Ezt a cikket újból kiadta *Butvin, J.*: Dějiny Československa 3. Praha 1968. 606—609.
- 52 Vö. Közlebebről *Pražák, R.*: Češi a Maďari v nerudovské Praze. 45—70.
- 53 A magyar forradalom helyes értelmezésében nálunk Sabina már 1849-ben érdemeket szerzett, amikor arról számos cikkben írt a *Noviny Lípy Slovanské* és a *Tábor* c. folyóiratban, amelynek csak egy száma jelent meg 1849 tavaszán. Sabina itt életrajzi vázlatokat közölt a magyar forradalom vezető egyéniségeiről, Kossuthról, Bemről és Dembinszkyről. Sabinának erről a tevékenységéről vö. még *Krejčí, K.*: Epizódok a XIX. század hatvanas éveinek cseh-magyar kapcsolataiból. Filológiai Közlöny, 1957. 1. 38—41. Ez a munka megjelent csehül is a *Slavia* c. folyóiratban, 1958. 1. 71—91.
- 54 *Arató E.*: i.m. (vö. 30. jegyzet)
- 55 *Sabina, K.*: Literární směry. Jason, 1859. 6. 44.
- 56 A szózatnak ez a fordítása egy anonim cikk része, amely Největší Maďar-hrabě Štěpán Széchenyi címen jelent meg a *Posel z Prahy* c. folyóiratban, (4) 5. 198—199. Vörösmarty Szózatának Neruda általi fordítására először *Laiske, M.*: i.m. 86. mutatott rá. A Szózat cseh visszhangját bővebben magyarázva írtak róla még *Pražák, R.*: Češi a Maďari v nerudovské Praze, in: Z doby Nerudovy. Praha 1959. 61—65; *Adamová, Z.*: A Szózat cseh fordítása. Világirodalmi Figyelő, 1960. 439—442. és *Uő.*: Magyar hazafias ének Csehországban. Irodalmi Szemle, 1961. 4. 454—456.
- 57 Vö. *Strejček, F.*: Maďarský Szózat a česká Vlastenecká. Slovenská veda (2) 1948—1949, 1. 43—45.
- 58 *Szinnyei, J.*: Magyar írók élete és munkái. 12. Budapest 1908. 226.
- 59 *Neruda, J.*: Peštské listy, in: Obrazy z ciziny (1. kiad. 1872.), in: Dílo Jana Nerudy 5. Praha 1923. 373.
- 60 Vö. *Pražák, R.*: Češi a Maďari v nerudovské Praze. 62.
- 61 *Novomý, M.*: Nerudovo literární setkání s Petőfim. Rudé právo, 1949. július 31.
- 62 Közreadja *Dolanský, J.*: Alexander Petőfi, básník maďarského lidu. Praha 1950. 59.
- 63 *Kovács E.*: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Budapest 1952. 308—309.
- 64 *Pražák, R.*: Jan Neruda a maďarská literatura. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, 1958. 5. 98.

A CSEH IRODALOM ÉS A MAGYAROK 1849—1867 KÖZÖTT

- 1 A királyudvari kézirat, költemények a csehek őskorából. Magyarította *Riedl Szende*. Kiadja *Hanka Venczel*. A kiadó sajátja. Prága 1856. A Királyudvari Kézirat Riedl általi fordításáról ír *Adamová, Z.*: Szende Riedl, útfedni postava česko-maďarských literárních vztahů v 50. letech minulého století c. tanulmányában. *Slavia*, 1958. 2. 273—287.
- 2 Szózat Igor hadjáratáról a palócok ellen. Hősköltemény az oroszok őskorából. Magyarította *Riedl Szende*. Prága és Lipcse 1858.
- 3 Vö. *Francev, V. A.*: Slovo o pluku Igorově. Ruský text v transkripci, český překlad a výklad Josefa Jungmanna z roku 1810. Praha 1932.
- 4 Szláv irodalmak. Kritikai Lapok, 1862. 10.
- 5 Vö. *Vajda Gy. M.*: Dejiny porovnávacieho výskumu literatúry v Maďarsku, in: Dejiny literárnej komparatistiky socialistickej krajín. Bratislava 1986. 233.
- 6 Uo. 234—236. Vö. még *Ijac, Ch.*: Une ancienne revue de littérature comparée. *Revue de littérature comparée*, (14) 1934. 733—745; *Kerekes S.*: Lemnitzer Meltzl Hugó. Budapest 1937; *Berczik A.*: Les débuts hongrois de l'histoire littéraire comparée. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, (2) 1959. 215—249; *Vajda Gy. M.*: Acta Comparationis Litterarum Universalium. Yearbook of Comparative and General Literature, (14) 1965. 37—45.
- 7 A cseh irodalom fejlődése az utolsó évtizedben. Irodalmi Lapok, 1860. 2. 57—65.
- 8 Erről a problémakörrel vö. elsősorban *Wollman, F.*: Slavismy a antislavismy za jara národů. Praha 1968. 45—72. L. még *Novomý, J.*: Z česko-maďarských vztahů v národně-politickém hnutí před rokem 1848, in: Dějiny a národy. Literárněhistorické studie o československo-maďarských vztazích. Praha 1965. 114—121.
- 9 Seznam přednášek filosofické fakulty Karlovy univerzity v Praze. A Károly Egyetem levéltára. Prága. Az újabb irodalomból vö. *Šimeček, Z.*: Z počátků institucionálního zajištění hungaristických studií v českých zemích. *Slovanský přehled*, (65) 1979. 5. 400—405.
- 10 Vö. Irodalmi irányozsmék. Irodalmi Lapok, 1860. 1. 3.
- 11 Uo.
- 12 Uo.
- 13 A Riedl Szendéről eddig megjelent irodalomból vö. elsősorban *Sas A.*: Riedl Szende hídvérési kísérlete a cseh és magyar szellemiség között a Bach-korszak Prágájában 1854—1860. Bratislava 1937; *Kemény G. G.*: Riedl Szende prágai korszaka és harca a tudományos kritikáért. Irodalomtörténet, 1950. 2. 70—90; *Adamová, Z.*: Szende Riedl, i.m: *Pražák, R.*: Češi a Maďaři v nerudovské Praze. (K česko-maďarským kulturním vztahům na sklonku padesátých let), in: Z doby Nerudovy. Praha 1959. 50—57; *Šimeček, Z.*: Z počátků, i.m.
- 14 Vö. Magyarische Grammatik. Wien 1858; A magyar nyelvrendszer alapvonalai. I. Ma-

- gyar hangtan. Prága és Lipcse 1859; Mutatványok a magyar irodalomból. Prága 1856; Album az ifjúság számára. Prága 1858.
- 15 Ukázka z básnictví maďarského. ČČM, 1858. 41—46.
- 16 *Vachot Imre* (1820—1879), közismert magyar hírlapíró, az Életképek, a Napkelet és más folyóiratok szerkesztője. Riedl Albumáról az ifjúság számára a Napkelet c. folyóirat 1858. évi 28. számában adott hírt.
- 17 *Kritische Blätter*, 1858. 1. 14—20.
- 18 Die ungarisch-poetische Literatur in Deutschland. *Kritische Blätter*, 1858. 26. 306—308.
- 19 Uo.
- 20 Die ungarische Akademie. *Kritische Blätter*, 1858. 4. 90—95.
- 21 Vö. például *Macúrek, J.*: Z dějin česko-maďarské spolupráce v letech 1849—1867. Slovanský přehled, (55) 1969. 5. 333, 335. stb.
- 22 Die Finnisten und ihre Gegner in Ungarn. *Kritische Blätter*, 1857. 8. 185—188.
- 23 Vö. *Pražák, R.*: Češi a Maďaři v nerudovské Praze, i.m. 52. 63. stb.
- 24 Külső irodalmi szemle III. 244—248.
- 25 Uo. 244. 1.
- 26 Die nationale Journalistik in Böhmen. *Kritische Blätter*, 1857. 1—3.
- 27 Das Grossmütterchen. Bilder aus dem Volksleben. Erinnerungen. 1858. 1. (január) 1—10; 2. (február) 33—47; 3. (március) 65—77.
- 28 *Szeberényi L.*: A cseh maticza. Pesti Napló, 1855. 96.
- 29 *Fővárosi Lapok*, 1867. 68. március 22. További szemelvényeket közölt Szeberényi cseh és morva népdalokból a Fővárosi Lapokban, 1867. 19. 73; 32. 125; 1868. 25. 97; 43. 169. és a *Hazánk s a külföld* c. folyóiratban: 1867. 8. 114. Ezt *Käfer I.* is közli A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig c. munkájában. Budapest 1985. 341—342.
- 30 Szeberényinek a cseh—magyar—szlovák együttműködés területén végzett munkájára a műveiből vett idézetekkel *Kemény G. Gábor* is felhívta a figyelmet A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből c. antológiájában. Budapest 1962. 251, 334—336, 519—520. Vö. még *Ornis, J. V.*: Dr. Ludovik Žigmund Szeberény. Bratislava 1943.
- 31 A köninghofi kézirat. Budapest 1874.
- 32 Népek meséi. Új Magyar Múzeum, 1860. X. 1. 229. 1. Vö. *Angyal E.*: Gabriel Kazinczy als Polonophile und Slavist. Slavica IV. Debrecen 1964. 118.
- 33 *Medve I.*: Cseh irodalom. Sürgöny, 1862. 21, 22, 23. január 26. 28. és 29.
- 34 *Rádl Ö.*: Az újabb kori cseh költészet. Fővárosi Lapok, 1867. 267. 1026—1027.
- 35 Vö. cikkemmel: Palacký a Maďai pŕed rokem 1848. Časopis Matice moravské, 1858. 1—2, 74—99. és Palacký levele Vörösmartyhoz. Filológiai Közöny, 1957. 1. 134—135; *Sas Andor*: Cseh nemzetébresztő a diéták városában c. tanulmányával. Irodalmi Szemle, 1958. 1. 92—100. és *Grek I.*: Vita egy vers fordítása körül c. cikkével. Irodalmi Szemle, 1960. 3. 411—413; a korábbi irodalomból pedig *Sárkány O.*: A fiatal Palacký. Apollo, (3) 1937. VII. 149—152. és *Uő.*: Magyar kulturális hatások Csehországban 1790—1848. Budapest 1938. 14—26. A kutatók figyelmét elkerülte két régebbi mun-

- ka. Az első Palacký mint a Magyar Tudományos Akadémia kültagja fölötti gyászbeszéd volt: *Zsilinszky M.*: Palacký emlékezete. Budapest 1880. A második tanulmány Palacký politikai programját a Tisza Kálmán-i Magyarország hivatalos ideológiájának a szellemében írt terjedelmes bíráló, melynek szerzője *Gömöri Havas S.*: Palacký Ferenc és a magyarok. Budapesti Szemle, 1889. 57. 384—412; 58. 60—82. A Palackýról szóló irodalomból veszi szemelvényeit Palacký magyarokhoz fűződő kapcsolatairól *Kemény G. Gábor*: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéről c. antológiájában. Budapest 1962. 188—194, 226—231. Sas és Pražák cikkére reagál *Szalamai R.*: Palacký és a magyarok c. tanulmányában. Filológiai Közlöny, 1959. 1—2. 194—197.
- 36 Vö. például *Das Föderativprinzip*. Pesther Zeitung, 1849. 1162; *Noch ein Wort über den Foederalismus in Oesterreich*. Uo. 1849. 1163, 1119; Palacký alkotmányos módosítási tervezete. Figyelmező, 1850. 3; Palacký a foederalista, mint a magyar megye rendszer apostola. Bécsi Híradó, 1865. 110; Szláv foederalisták és a magyar liberális párt közeledéséről. Uo. 1865. 95; A cseh foederalista párt követelései. Uo. 1865. 154.
- 37 *Pražák, R.*: József Eötvös a politikák program uherských centralistů před rokem 1848. SPFFBU. C 31. 1984. 113—120, valamint az ott közölt irodalommal.
- 38 *Csengery A.*: Csehország történetírója és története. Pesti Napló, 109, 110, 111; 1855. október 30, 31. és november 2. Ezt a cikket Csengery később kiadta népszerű történelmi tanulmányainak gyűjteményében is: *Történetírók és történetírás*. Budapest 1874. 77—106. Csengery forrása *Saint-René Taillandier*: *L'histoire et l'historien de la Bohème*, Franz Palacký c. cikke volt, amely 1955. április 15-től jelent meg folytatásokban a *Revue des Deux Mondes*-ban.
- 39 Vö. *Dobossy L.*: „Csehül áll” — „magyarul beszél”, in: *Előítéletek ellen*. Budapest 1985. 273—279. Megjelent csehül is a *Časopis pro moderní filologii* c. lapban 1974-ben.
- 40 *Fejér Gy.*: *Geschichte von Böhmen*. Tudományos Gyűjtemény, (22) 1838. 2. 93—115; 4. 80—104.
- 41 *Gömöri Havas S.*: i.m.
- 42 Palacký „Csehország történeté”-nek legújabb kötete. Irodalmi Lapok, 1860. 1. 33—38.
- 43 Ezt a feltevést az a tény is megcáfolja, hogy Riedlt 1860-ban a bécsi hatóságok közbelépésére erőszakkal megfosztották a prágai Károly Egyetemen betöltött magyar lektori állásától. Valószínűleg az ő elbocsátására vonatkozik Hankának az a piszkozatban fennmaradt címzett nélküli levele, amely a Hanka-hagyatékban a prágai Nemzeti Múzeum strahovi irodalmi levéltárában található P 12 C 15 jelzet alatt. Így hangzik: „Nagyságos Uram. Minthogy Ön fordította le a Királyudvari Kéziratot, csehül írok Önnek. Nagyon sajnálom, hogy ilyen szerencsétlenség érte. Rossz idők járnak most, s ez ellen nincs segítség, az embernek mindenre el kell szánnia magát, és mindent meg kell tennie.”
- 44 *Kecskeméthy A.*: Tudomány és irodalom. Palacký Csehország története. Bécsi Híradó, 1865. 145, 146.
- 45 *Szalay L.*: *Zügenverhör über den Tod König Ladislaus von Ungarn und Böhmen im Jahre 1457. Eine kritische Zusammenstellung und Würdigung des darüber vorhandenen Quellenangaben von Franz Palacky*. Prága 1856. Budapesti Szemle, 1857. 1. 149—151.

- 46 *Palacký F.*: Zeugenverhör über den Tod König Ladislaw's von Ungarn und Böhmen im Jahre 1457. Prag 1856. 57—58.
- 47 Ezt az idézetet nemcsak *Pražák, R.* közli: *Česká literatura mezi Maďai v letech 1849—1867*, in: *Dějiny a národy*, i.m. 142, hanem *Macúrek, J.* is: *Z dějin*, i.m. 334. *Uő.*: *Z dějin česko-maďarské kulturní spolupráce v letech 1849—1867*. SPFFBU. C 31. 1984. 110.
- 48 *Pražák, R.*: *Palacký a Maďari*, i.m. 89—91, 97. *Palacký hagyatékában a prágai Nemzeti Múzeum irodalmi levéltárában Telekinék három Palackhoz intézett levele található 1834. VIII. 29, 1835. III. 8. és 1836. I. 8. keltezéssel. Többnyire Telekinék a 15. század cseh és magyar történelmére vonatkozó kérdéseit tartalmazzák.*
- 49 *A Hunyadiak kora Magyarországon. I—XII. Pest 1852—1855.*
- 50 *Vő. Toldy F.*: i.m. 246—247. és *Csengery A.*: i.m. 109. 1855. október 30.
- 51 *Glagolitische Fragmente. Herausgegeben von Dr. Karl Adolph Constantin Höfler, K. k. Universitäts-Bibliothekar. Prag 1857; Családi Lapok, 1858. I. 86—87.*
- 52 *P. J. Šafárik a Maďari. Slavia, 1955. I. 85.*
- 53 *Šafárik, P. J.*: *Slowanské starožitnosti. Prága 1837. (Szláv régiségek). Ism. cseh eredetiből Palacký által és oroszról. Tudománytár, 1841. Literatura. V. 224—231.*
- 54 *Haan Lajos magyarul írott naplója OSZKK Quart. Hung. 1952.*
- 55 *Vő. például Saffarik Pál József, gömöri születésű tanár és szláv tudós. Magyar Tudományos Értekező, 1862. 81; Šafárik-ünnep. Pestü Napló, 1861. 215. szeptember 19.*
- 56 *Kemény G. Gábor: A szomszéd népekkel, i.m. 492—494.*
- 57 *František Palackýnak Telekivel, Petroviccsal és Majlátthtal folytatott levelezéséről vő. Pražák, R.: Palacký a Maďari, i.m. 89—91, 93, 96—97. 1; František Palackýnak Reguly Antalhoz 1851. I. 16-án írott leveléről Macúrek, J. tesz említést: Bohemika v budapešťských archívech a jejich význam pro české dějiny. Věstník České akademie věd a umění, 1950. (LIX) 18; Eötvösnek Palackýhoz Pesten 1865. II. 21-én kelt levelét pedig Sziklay L. tette közzé: Tallózás csehszlovákiai levéltárakban. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 4. 399—400.*
- 58 *Palacký naplójának pesti tartózkodásáról szóló feljegyzéseit Palacký a Maďari, i.m. mellékletében közöltem, 98—99.*
- 59 *Vő. Adamek, K.: Staré české spisy v Pešti. Pražské noviny, 1858. 188. és Dudík, B.: Notaten über die Manuscripte d. ung. National-Museums in Pest. N. Blatt, 1861. 3. 23.*
- 60 *L. még Macúrek, J.: i.m. (57. jegyzet) 1. és köv. P. Chlumeckýnek és B. Dudíknak Toldy Ferenchez 1851—1864 között írott levelei Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában.*
- 61 *Vő. Macúrek, J.: i.m. (21. jegyzet) 332. Uő.: Z dějin česko-maďarské kulturní spolupráce v letech 1849—1867. i.m. 109.*
- 62 *Vő. például Béda Dudíknak Cinárhoz a Ferenc József-lovagrend adományozása alkalmából Brünnben 1861. május 27-én kelt gratulációjával. A pannonhalmi Benedekrendi Főapátság levéltára és könyvtára, BK 65/III/17/29.*
- 63 *Vő. Rómer Flórisnak Béda Dudíkhöz 1864—1883 között intézett leveleivel. Brünni Állami Területi Levéltár, E 6 állomány. Dm 3/2 c. 160. doboz, különösen Rómer*

1864. január 19-én és 26-án, február 25-én, július 6-án, december 5-én stb. írott leveleivel.
- 64 Vö. Michal Chrásteknek Cinárhoz Besztercebányán 1860. február 29-én és május 18-án írott leveleivel. A pannonhalmi Benedekrendi Főapátság Levéltára és Könyvtára, 65/III/17/18. és 19. jelzet. L. még a *František Ladislav Rieger* (szerk.): *Slovník naučný* Cinár Pavel Maurus szócikkét. 2. kötet, Praha 1862. 125. A *ch* jelzés a szócikk szerzőjére, Michal Chrástekre utal.
- 65 Vö. például Viktor Schlossarnak M. Cinárhoz Rajhradon 1842. február 10-én kelt levelével. A pannonhalmi Benedekrendi Főapátság Levéltára és Könyvtára, BK 65/III/17/137.
- 66 Vö. Horváth Mihálynak Béda Dudíknak Budapesten 1877. I. 6-án és V. 1-jén kelt leveleivel, a Brünni Állami Levéltárban. E 6 állomány, H 969. doboz.
- 67 *Jireček, K. J.*: A bolgárok története. Fordította: Mayer Rezső. Nagy Becskerek 1889.
- 68 Vö. Hunfalvy Martin Hattalához 1855. V. 31-jén írott levelével. Prágai Nemzeti Múzeum Irodalmi Levéltára, 2 E 46 jelzet.
- 69 Cseh irodalom. *Sürgöny*, 1862. 22. január 28. Hattalát itt tévesen Hallulonak írja.
- 70 *Magyar Nyelvészet*, 418—434. Žahourek könyve a prágai Egyetemi Könyvtárban található 60 E 227 jelzet alatt. Röviden *Hauptová, Z.* is megemlíti: Miklošičovy etnologické pokusy v maďarštině. *Slavia*, 1957. 1. 65.
- 71 Vodnářik lefordította *Jókai* A bűntárs (Účastníci zločinu) c. elbeszélését (Hvězda, 1863. 39—43.) és híres regényét, a Szegény gazdagokat (Úbozí boháči), amely 1865. júliusától októberig jelent meg folytatásokban a Moravská orlicében, valamint *Jósika* A könnyelműek (Lehkovážní) c. regényét Foustek Zábavné večere c. lapja számára.
- 72 Vö. Sz. L.: Anyagi és alaki oktatás. Comenius és a szemléltető oktatás. Néptanítók Könyve I. Szarvas 1855. 10—13; *Uő.*: Idézetek Comenius nevelési eszméiből, alapelveiből. Uo. II. 1856. 51—53; *Szeberényi A.*: Komén Amos János: Néptanítók Könyve II. (Gyula) 1856. 41—51; *Jancsó A.*: Comenius A. J. Kecskeméti Nyilvános Főgimnáziumi Tanusítványa, 1857—1858. 19—24.
- 73 *Szentpétery S.*: Kivonat Végh János csehországi református prédikátor emlékiratából. Sárospataki Füzetek, 1860. (IV) 149—153; *Réthy P.*: Adalék a csehországi magyar. prot. papok történetéhez. Uo. 1864. (VIII) 823—830; *Szentpétery S.*: Végh József levele Szentpétery Sámuel espereshez. Adatúl Végh János, volt csehországi magyar pap, élet- és korrajzához. Uo. 1861. (V) 525—536. A magyar református értelmiségnek a türelmi rendelet utáni csehországi tevékenységéről l. még *Vasváry K.*: Blazsek Mihály két levele — Kún Sándor levele Vasvári Benjáminhoz. Uo. 1862. (VI) 196—201; a cseh protestantizmus múltjáról pedig *Batizfalvi I.*: Képek a csehországi protestantizmus viszontagságos múltjából. Házi Kincstár, 1862, (III) 329. 347, 365, 1863. IV.
- 74 Bőségesen találhatunk erről adatokat *Tóth E.*: Adatok a cseh-morva reformátusokkal való kapcsolataink történetéhez c. cikkében. Református Egyház, 1954. 12. 3—9; 13. 8—14.
- 75 Évekkel ezelőtt sok Vrchlickýre, Macharra és másokra vonatkozó konkrét adatokkal mutatott rá erre az érdeklődésre *Szalmaj R.*: Juhász Gyula hatszáz napja c. könyvé-

ben (Budapest 1962). Vö. még Szalatnai, 1988. 100. és 101. oldal. Slovanský přehled, 1963. 2. 100—101.

- 76 A prágai Nemzeti Múzeum strahovi Irodalmi Levéltárában 11 B 9 jelzettel Saint-René Taillandier-nak 19 levele maradt fenn, amelyet 1855—1874 között írt František Palackýhoz. Erre a levelezésre a levelek adatbank felhasználásával először Birke, E.: Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert c. művében hívta fel a figyelmet. Graz—Köln 1960. 242. és köv.

FRIED ISTVÁN: HUNGARO-BOHEMOLÓGIA — AVAGY RICHARD PRAŽÁK HAT ÉVTIZEDE

Macúrek, Josef: Dějepisectví evropského východu, Praha 1947; *Uő.*: České a uherské dějepisectví v počátcích českého a maďarského národního obrození, in: Josef Dobrovský 1753—1953, Praha 1953. 473—506; *Wollman, Frank*: Srbsko-horvatská drama, Bratislava 1924; *Uő.*: Bulharská drama, Bratislava 1925; *Uő.*: Slovinská drama, Bratislava 1925; *Uő.*: Slovesnost Slovanů, Praha 1928.

Sziklay László: I problemi della storia della letteratura nell' Europa Centro—Orientale, Klny. a Helicon 1943. évfolyamából.

Krejčí, Karel: Česká literatura a kulturní proudy evropské, Praha 1975; *Hrabak, Josef*: Literární komparatistika, Praha 1976.

Weissstein, Ulrich: Einführung in die Vergleichende Literaturwissenschaft, Stuttgart etc. 1968.

Mályusz—Császár Edit: Theatre and National Awakening, Atlanta 1980.

Szabolcsi Bence—Tóth Aladár: Zenei lexikon III. Budapest 1965. 548. megemlékezik V. F. Tuček „Magyar Ouverturá”-járól, benne idézet a Rákóczi-indulóból! Tuček főművének a Lanassa c. színműhöz írt kísérőzenéje számít, ama színdarabhoz, amelyet magyarra Kazinczy Ferenc fordított. A Hans Klachelhez, a pest—budai német színház sikerdarabjához komponált zenéjében szláv motívumok lelhetők. A bohózatot magyarra Láng Ádám fordította (Viszkots Jankó), s a fordítót Ján Kollár a Slávy dcerában a pokolra szánta. Tučekről: *Kádár Jolán*: A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Budapest 1914; *Uő.*: A pesti és budai német színészet története 1912—1847. Budapest 1923.

Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai 2. XVIII—XIX. század. Budapest 1961. 76, 126, 128—129. hivatkozik J. Macúrek egy 1924-es tanulmányára, amelyben a cseh szerző az erdélyi levéltárak cseh és szlovák vonatkozású anyagára hívja föl a figyelmet. (Vö.: uo. 148.) *Uő.*: A magyar zenetörténet kézikönyve. Budapest 1979. 44, 55.

Fried István: Vörösmarty Mihály: Až se noc nachýlí. Hungarológiai Értesítő. 1988. 3—4. 142—143.

TARTALOM

Az én magyar utam	5
Tudományos és kulturális kapcsolatok a felvilágosodás korában (<i>Fordította G. Kovács László</i>)	17
A cseh nemzeti újjászületés felvilágosodás kori szakasza és Magyarország (<i>Fordította G. Kovács László</i>)	33
Dobrovský és Kazinczy. A művelődéstörténeti és politikai fejlődés tipológiai kérdései (<i>Fordította Deák Eszter</i>)	47
A magyar reformmozgalom visszhangja Csehországban (<i>Fordította Deák Eszter</i>)	69
Petőfi és a cseh irodalom (<i>Fordította Sztanek Mária</i>)	97
A cseh irodalom és tudomány magyar recepciója 1849–1867 között (<i>Fordította Sztanek Mária</i>)	119
Fried István: Hungaro-bohemológia avagy Richard Pražák hat évtizede	143
Jegyzetek	